

МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МЕЛЬНИКОВ Едуард Олександрович

УДК 94 (477) «186/191» (043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ЗДІЙСНЕННЯ ВІЙСЬКОВИХ РЕФОРМ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ–ПОЧАТОК ХХ СТ.)**

07.00.01 – історія України

(історичні науки)

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Е.О. Мельников

Науковий керівник

доктор історичних наук, професор

Романцов Володимир Миколайович

Маріуполь – 2019

АНОТАЦІЯ

Мельников Е. О. Здійснення військових реформ на території України (друга половина XIX–початок XX ст.) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук (доктора філософії) за спеціальністю 07.00.01. «Історія України». – Маріупольський державний університет, Маріуполь, 2019.

У дисертації досліджено особливості здійснення військових реформ на території України в другій половині XIX – на початку XX ст. Проведено ґрунтовний аналіз історіографії теми, який засвідчує, що, незважаючи на наявність праць, присвячених окремим аспектам військового реформування на території України в другій половині XIX – на початку XX ст., до цього часу відсутнє спеціальне історичне дослідження, присвячене зазначеній проблемі. Існуючий матеріал потребує систематизації, осмислення і введення до наукового обігу нових джерел.

Встановлено, що наявна джерельна база дозволила вирішити поставлені дослідницькі завдання. Виявлено, що застосування різних принципів та методів наукового пізнання сприяло об'єктивному висвітленню питання про військове реформування на території України в другій половині XIX – на початку XX ст.

Визначено, що у процесі здійснення військових реформ на українських землях у другій половині XIX ст. впроваджувалась військово-окружна система. Розглянуто та надано оцінку модернізації імперської армії 60-их – 70-их рр. XIX ст. та її впливу на суспільні процеси на теренах України. Зазначено, що оновлення військової системи призвело до появи потужного угруповання царських військ, зосереджених у трьох округах (Київський, Одеський та Харківський), які були створені на кордоні з Австро-Угорщиною.

Окрему увагу приділено процесу формування масової армії, переходу від рекрутської системи до загального призову чоловічого населення України

до імперської армії. З'ясовано, що російські частини, юнкери військових училищ брали участь у маневрах та навчаннях. Зміни у військовій тактиці та стратегії зобов'язували російський уряд ретельно стежити за станом спроможності військових округів до швидкого розгортання армії під час ймовірної війни.

З'ясовано, що у 70-ті – 80-ті рр. XIX ст. постачання зброєю військових округів відбувалося дуже повільно, багато уваги приділялося проведенню військових маневрів, але іноді вони проходили як постановка в театрі. Військовослужбовці заздалегідь повинні були знати свої ролі, щоб генералітет був задоволений результатами. Дуже багато уваги приділялося крокуванню та стройовому кроку.

Досвід російсько-турецької війни 1877–1878 рр. було ураховано для зміни функції кавалерії під час бою, мобілізації артилерійських бригад та парків, а резерв став важливою тактичною одиницею. Збільшення терміну служби та перебування у резерві відповідало фінансовим спроможностям царату на українських землях для утримання військовослужбовця.

Визначено роль військових міністрів Д. Мілютіна, П. Ванновського у змінах військової тактики та правилах поведження зі зброєю. Надано оцінку процесу реформування Київського, Харківського та Одеського військових округів на території України у 80-ті – 90-ті рр. XIX ст. Зазначено, що українці отримували військову підготовку та освіту, що у подальшому призвело до використання накопиченого досвіду для будування власної держави.

Доведено, що у 80-ті роки XIX ст. царський уряд відійшов від попереднього ліберального курсу військового реформування в Російській імперії. Зменшення фінансування на армію негативно вплинуло на боєздатність військ. Заощадження коштів призвело до розформування Харківського військового округу, територія якого перейшла до Київського та Московського округів. Після проведених реформ розширилась тилова база

Київського округу для відпрацювання поставлених завдань великими тактичними з'єднаннями.

Проведене дослідження дає змогу констатувати, що на українських землях відбувались зміни у військово-медичному управлінні, інтендантській службі, судовій системі Київського, Харківського та Одеського військових округів. На українських землях було створено мережу військових юнкерських училищ, впроваджувались полкові школи для підвищення освіченості унтер-офіцерського та рядового складу.

Дослідження показало, що на початку ХХ ст. царський уряд приділяв увагу формуванню імперського, шовіністичного мислення у військах, продовжувалась русифікація серед молоді через її підготовку до військової служби. Проте, поразка Російської імперії у війні з Японією призвела до нового етапу реформування військово-окружної системи та навчання військ (скорочення строків служби, військово-медичні госпіталі модернізувалися у військово-санітарні, вийшли нові постанови навчання багнетному бою та новий стройовий піхотний статут тощо).

Переформування юнкерських училищ у військові було вдалим кроком для підняття авторитету військової освіти серед молоді. Нова система виховання та навчання дозволяла виховувати контингент до вступу у військові юнкерські училища, але залишався становий принцип комплектування навчальних закладів.

Виявлено, що військовослужбовці Київського та Одеського округів під час внутрішньої нестабільності в державі виконували також і поліцейські функції. Солдати залучались для будівництва залізничних колій та господарчих робіт на території України. У зв'язку з недофінансуванням армії на складах та у військових структурах відбувалась економія, яка позначилась на підготовці військовослужбовців; наявні факти міжнаціональних суперечностей у поліетнічній імператорській армії. Все це вплинуло і на стан збройних сил Київського та Одеського округів напередодні Першої світової війни.

Доведено, що попередній досвід, статuti, військова форма та частково обмундирування російської імператорської армії було запозичено українськими військовими формуваннями УНР. Українські вояки використовували зразки російської холодної та вогнепальної зброї. На українських землях продовжувала діяти військово-окружна система, але стратегічні завдання Київського та Одеського округів (без Кримського півострова) підлягали корегуванню згідно вимогам періоду Українських визвольних змагань 1917–1921 рр. Військові училища, частини було українізовано та включено до складу УНР, Української Держави. Офіцери та солдати, українці за походженням, використовували досвід перебування на дійсній російській військовій службі для формування українських збройних формувань.

У дисертації об'єктивно оцінений та критично проаналізований процес реформування імперської армії, становлення військово-окружної системи на території України в другій половині XIX – на початку XX ст. Фактологічний матеріал, теоретичні положення, висновки і узагальнення, які містяться в дисертації суттєво розширяють сучасні знання з історії України, а отже сприяють інтенсифікації досліджень як з поданої проблематики, так і з суміжних та дотичних тем. Практичне значення роботи визначається тим, що одержані результати можуть стати підґрунтям для подальших наукових розробок, пов'язаних із вивченням української історичної науки.

Ключові слова: військова реформа, українські землі, Київський військовий округ, Одеський військовий округ, Харківський військовий округ, російська імперська армія, військові маневри, військове училище.

ABSTRACT

Melnykov E. A. Implementation of military reforms on the territory of Ukraine (the second half of XIX – early XX century).

Qualification scientific work on the manuscript rights.

The thesis on the scientific degree Candidate of Historical Sciences (Doctor of Philosophy) on specialty 07.00.01 «History of Ukraine». – Mariupol State University, Mariupol, 2019.

A detailed analysis of the historiography of the topic has been carried out, which testifies that, which proves that despite the existence of works dedicated both to individual aspects of the military-district reforming on the territory of Ukraine, as well as the development of military affairs in a certain historical period, so far there is no special historical research devoted to the problem of military reformation on the territory of Ukraine in the second half of XIX – early XX century. Existing materials require systematization, comprehension and introduction into scientific circulation as a factual basis. It is determined that the introduction of various types of historical sources into research has made it possible to most fully solve the tasks posed. The application of various rules and methods of scientific research contributed to the formation of possible scientific knowledge about the functioning of military districts on the territory of Ukraine in the second half of XIX–early XX century.

It has been emphasized that the introduction of the military-district system and the reform of the military system of the Russian Empire on the Ukrainian lands began in the second half of the XIX century. The military reforms of the 60s and 70s of the XIX century were reviewed and evaluated. and their influence on the state of military districts on the territory of Ukraine. It was been noted that military reforms led to the emergence of a powerful group of troops concentrated in three districts where the territory of Ukraine (Kyiv, Odesa and Kharkiv) was divided.

It is proved that in the 70s and 80s of the XIX century the supply of weapons to military districts was very slow, much attention was paid to military maneuvers, but sometimes they were conducted as a theatrical performance. The military had to know their roles in advance to make the generals happy with the results. A lot of attention was paid to the line steps.

The experience of the Russian-Turkish war of 1877–1878 was taken into account to change the function of cavalry during the battle, mobilization of artillery

brigades and parks, and the reserve became an important tactical unit. An increase in the length of service and stay in reserve corresponded to the financial capacity of the tsarist in the Ukrainian lands for the maintenance of a serviceman.

The role of the Ministers of war D. Milyutin, P. Vannovsky in changes of military tactics and rules of conduct with the weapon is defined. The assessment of the process of reforming the Kiev, Kharkov and Odessa military districts in Ukraine in 80s and 90s years of the XIX century is given. It was been noted that Ukrainians received military training and education, which further led to the use of experience to build their own state.

The undertaken study gives much more possibility for establishing that, in the Ukrainian lands there were changes in the military medical administration, the quartermaster service, the judicial system of the Kyiv, Kharkiv and Odessa military districts. A network of military Junker schools was set up on Ukrainian lands, regimental schools were introduced to improve the training of non-commissioned officers and servicemen.

Studied that in the 80s of the XIX century changed the course of liberal reforms in military-district system of the Russian Empire on Ukrainian lands. Reducing the cost of the army affected the reorganization of local government, the abolition of offices under the commanders of not separate brigades.

The reorganization of military schools the cadet corps in the second half of the XIX century was a good step to raise the prestige of military education among the youth. The new system of education and training allowed to educate the contingent to enter the military cadet schools, but there was a class principle of recruitment in institution.

Savings led to the dissolution of the Kharkiv military district, the territory of which passed to the Kyiv and Moscow districts. After the reforms, the territory of the Kyiv district was expanded to work out tasks with large tactical units.

Special attention is paid to the process of formation of a mass army, the transition from the recruitment system to the General conscription of the Russian army of the Ukrainian population. It is been analyzed that Russian units, youngers

of military schools took part in maneuvers and exercise. Changes in military tactics and strategy obliged the Russian government to carefully monitor the state of the ability of military districts to rapidly deploy the army during a possible war.

It is revealed that the soldiers of the Kyiv and Odessa districts during the internal instability in the Russian Empire and carried out punitive functions. Soldiers were involved in the construction of Railways in Ukraine and economic works. The study showed that in the early XX century, the tsarist government paid attention to the moral education of the troops, continued Russification among young people because of its preparation for military service. However, the defeat of the Russian Empire in the war with Japan led to a new stage of reforming of military-district system, and training of the troops (shorter service lives, military medical hospitals have been modernized in the military health, there were new resolutions for training bayonet fight etc.). In connection with the underfunding of the army in warehouses and military structures there were savings, which affected the training of soldiers, the existing facts of national conflict in the multinational Imperial army. All this influenced the state of the armed forces of the Kyiv and Odessa districts on the eve of the First world war.

It is proved that the military uniform and part of the uniform of the Russian Imperial army was borrowed by the Ukrainian military formations of the UNR. Ukrainian military used samples of Russian weapons and firearms. On Ukrainian lands continued to operate military district system, but the strategic objectives of the Kyiv and Odessa districts (without the Crimean Peninsula) were subject to adjustment according to the requirements of the period of Ukrainian liberation competitions 1917–1921. Military schools, was ukrainianized and included in the UNR, Ukrainian State. Officers and soldiers, Ukrainians by origin, used the experience of being in the active service of the Russian for the formation of Ukrainian armed groups.

The dissertation objectively assessed and critically analyzed the process of its formation and development of the military district system in Ukraine in the second half of XIX – early XX century. The factual material, theoretical

assumptions, conclusions and generalizations contained in the thesis will significantly expand modern knowledge on the history of Ukraine, and therefore contribute to the intensification of research both from the presented problems, and from related and tangential topics. The practical significance of the work is determined by the fact that the results obtained can become the basis for further scientific developments related to the study of Ukrainian historical science.

Key words: military reform, Ukrainian lands, Kyiv military district, Odessa military district, Kharkiv military district, Russian Imperial army, military maneuvers, military school.

Список публікацій, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Мельников Е. О. Діяльність військових училищ Російської імперії в межах військових округів на українських землях на початку ХХ ст. *Схід: аналітично-інформаційний журнал*. 2016. Вип. № 6 (146) . С. 65–68. (видання включено до міжнародних наукометричних баз).

2. Мельников Е. О. Підготовка унтер-офіцерського складу у полкових школах Харківського військового округу у 60-ті рр. ХІХ ст. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія*. Збірник наукових праць. 2017. Вип. 18. С. 45–51. (видання включено до міжнародних наукометричних баз).

3. Мельников Е. О. Здійснення маневрів Київського військового округу у другій половині ХІХ ст. *Гуржіївські історичні читання* : Збірник наукових праць. 2017. Вип. 11. С. 76–83.

4. Мельников Е. О. Реформування Одеського військового округу у 70-ті роки ХІХ ст. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць. 2017. Вип. 126 (11). С. 21–27. (видання включено до міжнародних наукометричних баз).

5. Мельников Е. О. Реформування Київського та Харківського військових округів у 80-ті роки ХІХ ст. *Емінак*. 2018. Вип. 1 (21). Т.1. С. 26–30. (видання включено до міжнародних наукометричних баз).

Наукові праці апробаційного характеру:

6. Мельников Е. О. Здійснення військових реформ у Київському військовому окрузі у ІІ пол. ХІХ ст. *«Україна і світ: проблеми історії»* : Всеукраїнська науково-практична конференція 27 листопада 2015 року. Маріуполь : МДУ. 2015. С. 17–19.

7. Мельников Е. О. Здійснення військових реформ у Київському військовому окрузі на початку ХХ ст. *Збірник тез доповідей студентів історичного факультету, студентського самоврядування МДУ за результатами участі у Декаді студентської науки 2016 року*. Маріуполь : МДУ. 2016. С. 91–92.

8. Мельников Е. О. Здійснення маневрів у Одеському військовому окрузі у другій половині ХІХ ст. *«Україна у світовому історичному просторі»: Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 08 квітня 2016 року*. Маріуполь : МДУ. 2016. С. 49–51.

9. Мельников Е. О. Здійснення військових реформ в Одеському військовому окрузі в другій половині ХІХ ст. *«Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук»* (м. Ужгород, 08–09 квітня 2016 р.). Херсон : Видавничий дім «Гельветика». 2016. С. 36–38.

10. Мельников Е. О. Розвиток військово-медичного управління Київського та Одеського військових округів на початку ХХ ст. *«Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук»* (м. Київ, 28–29 жовтня 2016 р.). Херсон : Видавничий дім «Гельветика». 2016. С.56–59.

11. Мельников Е. О. Військові реформи Д. Мілютіна на українських землях (1862–1874 рр.) *«Перспективи розвитку сучасної науки»* (м. Львів, 02–03 грудня 2016 р.). Херсон : Видавничий дім «Гельветика». 2016. С. 153–156.

12. Мельников Е. О. Військові реформи П. Ванновського на українських землях (1881–1898 роки). «Україна у світовому історичному просторі» : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 21 квітня 2017 року. Маріуполь: МДУ. 2017. С. 51–53.

13. Мельников Е. О. Висвітлення питання реформування військових округів на українських землях у другій половині XIX–початку XX ст. у російській історіографії. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів XX підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ.* Маріуполь : МДУ. 2018. С. 110–113.

14. Мельников Е. О. Причини та наслідки розформування Харківського військового округу Російської імперії. «Україна у світовому історичному просторі» : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 20 квітня 2018 року. Маріуполь : МДУ. 2018. С. 13–15.

15. Мельников Е.О. Організація мобілізаційних заходів в Одеському військовому окрузі у другій половині XIX ст. «Україна у світовому історичному просторі» : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 26 квітня 2019 року. Маріуполь : МДУ, 2019. С. 41–43.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	9
1.1. Стан наукової розробки теми.....	9
1.2. Джерельна база та методологія дослідження.....	43
Висновки до першого розділу.....	58
РОЗДІЛ 2. ВІЙСЬКОВІ РЕФОРМИ 1860-х –1870-х рр. ТА ЇХ ВПЛИВ НА СТАН ВІЙСЬКОВИХ ОКРУГІВ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ.....	60
2.1. Впровадження військово-окружної системи у 60-ті роки ХІХ ст.	60
2.2. Реформування військових округів у 70-ті роки ХІХ ст.	86
Висновки до другого розділу.....	118
РОЗДІЛ 3. ВІЙСЬКОВЕ РЕФОРМУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 80-ті – 90-ті рр. ХІХ ст.....	123
3.1. Здійснення реформ у Київському та Харківському військових округах.....	123
3.2. Військово-територіальне реформування на півдні України.....	148
Висновки до третього розділу.....	169
РОЗДІЛ 4. СУПЕРЕЧЛИВІ ТЕНДЕНЦІЇ У ЗДІЙСНЕННІ ВІЙСЬКОВИХ РЕФОРМ НА ТЕРИТОРІЇ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.....	171
4.1. Стан російських військ на українських землях у 1900–1905 рр.	171
4.2. Військові та соціальні аспекти розвитку імперської армії на теренах підросійської України (1906–1914 рр.).....	186
Висновки до четвертого розділу.....	205
ВИСНОВКИ.....	206
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	211
ДОДАТКИ.....	252

СПИСОК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ГЖУ – Головне жандармське управління

ГПУ – Головне поліцейське управління

ЗСУ – Збройні Сили України

ЗУНР – Західно-Українська Народна Республіка

НАТО – Організація Північноатлантичного договору

ПЗЗРІ – Повне Зібрання Законів Російської імперії

УНР – Українська Народна Республіка

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України, м. Київ

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Україна має багату військову історію, адже століттями українці захищали свої землі від ворогів, були військовослужбовцями у складі армій різних країн. Дослідження військового реформування на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст. становить значний науковий та практичний інтерес. В цей період на українських землях були створені нові військово-територіальні одиниці – Київський, Одеський та Харківський військові округи, здійснювався процес формування кадрової армії на засадах загальної військової повинності; відбувалося її переозброєння; збільшення кількості підготовлених до бойових дій військових підрозділів та резерву; скоротився термін проходження військової служби; вдосконалювалася підготовка офіцерських кадрів; збільшилася кількість військово-навчальних закладів, доступ до яких отримала більшість населення.

Розробка зазначеної наукової проблеми дає можливість проаналізувати вплив військових реформ на стан боєздатності імперської армії, який виявився у війнах Російської імперії проти Туреччини та Японії. З іншого боку, набутий досвід військових дій, був використаний у подальшій модернізації російської армії. Дослідження зазначеної теми дозволяє з'ясувати успіхи та недоліки цього процесу, його економічні та соціальні аспекти, вплив реформ на українське суспільство, роль особистостей військових міністрів, командувачів округів у здійсненні реформ.

Досвід цієї військової модернізації використовувався під час визвольних змагань українського народу при формуванні армій Української Народної Республіки, Української держави, Західноукраїнської Народної Республіки, що сприяло процесу нарощування боєздатності тогочасного українського війська. Він може корисним також для реалізації планів сучасного реформування Збройних сил України.

Актуальність теми пов'язана з військово-історичною підготовкою школярів і студентів, яка певною мірою покликана вирішувати завдання

духовно-морального забезпечення процесу військово-патріотичного виховання у навчальних закладах. Вивчення питань української військової історії дозволить забезпечити особистісно-емоційне сприйняття громадянами минулого та сьогодення.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційна робота виконана відповідно до комплексної наукової теми кафедри історичних дисциплін Маріупольського державного університету «Актуальні проблеми історії України. Сучасне бачення» (державний реєстраційний номер 0118U003556).

Об'єктом дослідження є реформування імперських збройних сил та системи військового управління на території підросійської України в другій половині XIX–на початку XX століть.

Предмет дослідження – здійснення військових реформ на території підросійської України в зазначений період.

Хронологічні межі дослідження. охоплюють період від 1862 р. до 1914 р. Нижня хронологічна межа – 1862 р. – обумовлена, по-перше, початком реформування російської імператорської армії та впровадженням військово-окружної системи на українських землях; по-друге, соціальними та політичними процесами, що відбувалися у Російській імперії та мали вплив на військове реформування. Верхня хронологічна межа – 1914 р. – обумовлена початком Першої світової війни, вступом до неї Російської імперії, розгортанням активних військових дій на території підросійської України, що обумовило припинення реформ.

Територіальні межі охоплюють українські землі у складі Російської імперії в межах Київського, Одеського та Харківського військових округів другої половини XIX – початку XX ст. Враховані територіальні зміни, пов'язані з ліквідацією у 1888 р. Харківського військового округу, частина якого була передана до складу Київського військового округу.

Мета дослідження – проаналізувати напрями здійснення військових реформ на українських землях у другій половині XIX – на початку XX ст.

Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких дослідницьких завдань:

- з'ясувати стан наукової розробки теми, охарактеризувати джерельну базу, окреслити теоретико-методологічні засади дослідження;
- розглянути процес впровадження військово-окружної системи на українських землях у 60-ті роки XIX ст.;
- проаналізувати процес військового реформування у 70-ті роки XIX ст.;
- з'ясувати особливості модернізації імперських збройних сил на теренах України наприкінці XIX ст.;
- охарактеризувати стан російської армії на українських землях на початку XX ст.;
- проаналізувати суперечливі тенденції військового реформування на теренах підросійської України у 1900–1905 рр.;
- розглянути військові та соціальні аспекти розвитку імперської армії на українських землях (1906–1914 рр.);
- узагальнити розглянуті процеси військового реформування на території України.

Методи дослідження. При написанні роботи було використано загальнонаукові методи пізнання: аналітичний – при вивченні значного комплексу джерел та літератури, необхідних для вирішення поставлених в роботі завдань та обраного предмету у його об'єктивному розвитку, а також в обумовленості конкретно-історичним контекстом; системний – при систематизації вивчених матеріалів та визначенні основних напрямів реформування військово-окружної системи. Метод теоретичного узагальнення використано для визначення часткових та загальних підсумків дослідження.

При вивченні військового реформування розглядався шлях військової кар'єри Д. Мілютіна та керівників округів було застосовано біографічний метод. Завдяки залученню цього методу було усебічно розглянуто роль постаті керівників округів в українській історії та науці.

У дисертації застосовано комплекс історичних методів досліджень: проблемно-хронологічний, історико-компаративний. Залучення проблемно-хронологічного методу дало змогу встановити основні етапи військово-окружного реформування на підросійській території України у часи Російської імперії. Використання методу історичного аналізу та синтезу документів дало змогу для ґрунтовного вивчення та висвітлення питання військового реформування на українських землях у другій половині XIX–початку XX століть.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в таких положеннях:
вперше:

- визначено теоретико-методологічні засади дослідження військових реформ на території України в другій половині XIX – на початку XX ст.;
- здійснено комплексне дослідження реформування військово-окружної системи на території України в другій половині XIX – на початку XX ст. як складової частини розвитку української військової справи та розбудови національних збройних сил;
- запропоновано періодизацію реформування військових округів на території України у досліджуваний період;
- охарактеризовано якісні та кількісні показники їх діяльності;
- відтворено цілісну картину реформування військово-окружної системи на території підросійської України;
- уведено до наукового обігу документальні матеріали з фондів Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Державного архіву Одеської області, Державного архіву Харківської області, що дозволило виявити новий фактичний матеріал з теми дослідження про здійснення військових реформ на території України в другій половині XIX–початку XX ст.;

уточнено:

- місце українських земель у здійсненні військових реформ в Російській імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.;
- відомості щодо нормативно-правового забезпечення реформування військових округів на території України;
- роль військових навчань у посиленні боєздатності збройних підрозділів Російської імперії на українських землях;

набули подальшого розвитку:

- дослідження регіональної специфіки розвитку військово-окружної системи на території України;
- вивчення діяльності військово-навчальних закладів на українських землях;
- питання щодо значення військового реформування округів на території України для створення національних українських військових формувань.

Практичне значення роботи полягає у можливості використання отриманих результатів для подальших наукових розробок. Матеріали дослідження можуть бути використаними викладачами ЗВО у викладанні курсу історії України та тематичних спецкурсів, при підготовці уроків з історії України у закладах освіти та в поширенні історичних знань у середовищі шкільної молоді. Отримані у дослідженні теоретичні положення та результати можуть стати підґрунтям для підготовки матеріалів для енциклопедичних видань, методичних посібників.

Особистий внесок здобувача. Дисертаційна робота є самостійно виконаним дослідженням, в якому викладено авторський погляд на проблему здійснення військових реформ на території України в другій половині XIX–початку XX ст. Наукові результати дисертації належать особисто автору і становлять його внесок у дослідженні історії України Нового часу.

Апробація результатів дослідження. Фактологічні та методологічні аспекти теми дисертаційної роботи знайшли відображення в наукових

доповідях, представлених автором на міжнародних всеукраїнських науково-практичних та університетських конференціях:

міжнародних: «Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук» (м. Ужгород, 08–09 квітня 2016 р.), «Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук» (м. Київ, 28–29 жовтня 2016 р.), «Перспективи розвитку сучасної науки» (м. Львів, 02–03 грудня 2016 р.);

всеукраїнських: «Україна і світ: проблеми історії» (м. Маріуполь, 27 листопада 2015 р.), «Україна у світовому історичному просторі» (м. Маріуполь, 8 квітня 2016 р.), «Україна у світовому історичному просторі» (м. Маріуполь, 21 квітня 2017 р.), «Україна у світовому історичному просторі» (м. Маріуполь, 20 квітня 2018 р.), «Україна у світовому історичному просторі» (м. Маріуполь, 26 квітня 2019 р.);

університетських: декада студентської науки МДУ (Маріуполь, 2016 р.), «Актуальні проблеми науки та освіти: ХХ підсумкова науково-практична конференція викладачів МДУ» (Маріуполь, 2018).

Публікації. Основні положення та висновки роботи опубліковано дисертантом самостійно у 15 наукових працях, зокрема: 5 статей опублікованих у провідних наукових фахових виданнях з історичних наук, (4 з яких входять до міжнародних наукометричних баз), обсягом – 3 д.а. 10 публікацій – у збірниках матеріалів конференцій. Загальний обсяг опублікованих робіт, що належать особисто дисертантові, становить 6,03 д.а.

Обсяг та структура дисертації обумовлені метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, восьми підрозділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел (383 позиції) та додатків. Обсяг основного тексту 207 сторінок (8,6 д.а.).

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки теми

У висвітленні теми впровадження та здійснення військових реформ у другій половині XIX – на початку XX ст. на території України в контексті розвитку військово-окружної системи в історичній літературі можна виділити наступні історіографічні періоди:

- 1) друга половина XIX – початок XX століття – розробки імперського періоду;
- 2) праці істориків 1920-х–1980-х рр.;
- 3) 1990-ті–2000-і рр. – сучасна українська та зарубіжна історіографія.

Така періодизація обумовлена насамперед об'єктивними умовами суспільного розвитку, а також рівнем і змістом наукових досліджень, пов'язаних з даною проблемою.

У висвітленні проблеми впровадження та здійснення військових реформ у другій половині XIX – на початку XX ст. на території України у імперський період можна усі наукові дослідження поділити на:

- узагальнюючі праці про російську імперську армію;
- розвідки про військові реформи у 1860-х – 1870-х рр. та в 1905–1912 рр.;
- наукові роботи про військові округи, створені на українських землях;
- студії про окремі аспекти реформування.

У XIX ст. військова історія сформувалась як самостійна галузь історичної науки. Протягом 1863–1864 рр. Д. Мілютін, М. Богданович та М. Обручев розробляли програму досліджень на військово-історичну тематику. Згідно з нею наукові праці мали два напрямки розвитку: історія військового мистецтва та історія воєн [373].

У другій половині XIX – на початку XX століття були опубліковані перші публікації з теми дослідження у військовій періодиці. За ініціативи

військового міністра Російської імперії Д. Мілютіна з 1858 р. видавався журнал «Военный сборник». Згодом він став офіційним органом Військового міністерства, який висвітлював теоретичні та практичні питання військової справи та реорганізації імператорської армії. Саме зі сторінок цього журналу ми можемо дізнатися про те, як генерали та офіцери бачили втілення в життя системи військових округів, яким було становище російських частин, як проходили маневри тощо [31; 52; 142; 164; 263].

Питання, пов'язані із здійсненням військового реформування розглядалися також і в публікаціях інших військових журналів: «Артиллерийский журнал», «Инженерный журнал», «Военно-медицинский журнал», «Русский инвалид», «Разведчик» [9; 21; 294; 295; 296; 297]. У них в 60-ті роки ХІХ ст. друкувалось багато аналітичних статей, значна кількість з яких розкривала недоліки військового апарату і армії, доводила перевагу передбачуваних військово-адміністративних реформ. Низка статей за 1862–1864 рр. була спрямована проти сліпого запозичення різноманітних західноєвропейських зразків військової організації. Необхідно зазначити, що загальний тон цих статей був досить помірним. Автори їх не ставили за мету викриття ладу військової адміністрації і закликали до поміркованих висловів та думок щодо проведення реформ.

Аналіз наукової літератури свідчить, що протягом першого історіографічного періоду було опубліковано ряд робіт, присвячених переважно історії збройних сил Російської імперії та військовим подіям російсько-турецької 1877–1878 рр. і російсько-японської 1904–1905 рр. війн. Для теми нашого дослідження ці збройні конфлікти мають важливе значення, адже частини та з'єднання військових округів на території України були в них задіяні.

До першої групи досліджень можна віднести узагальнюючі праці про російську імперську армію. Відомі військові історики, практики та теоретики Російської імперії в своїх наукових працях викладали причини реформування армії, подавали характеристику різних родів військ, робили висновки щодо

потреби перекомплектування армії новими видами зброї, реформуванні структури військово-окружної системи та покращення боєздатності. Цінними для нашого дослідження є ідеї військових фахівців А. Гулевича, О. Куропаткіна, А. Незнамова, А. Редігера, В. Федорова, які розглядали військову систему та подавали пропозиції щодо терміну впровадження реформ, аналізували основні недоліки організації у різних родах військ [58; 134; 178; 302; 353].

Професор Миколаївської академії Генерального штабу А. Редігер у своїх працях спирався на багатий фактичний матеріал та праці німецьких, австро-угорських, французьких, італійських авторів з військовим досвідом, але не розглядав взаємозв'язок армії з політичними подіями та економічним станом Російської імперії. А. Редігер порівнював стан європейських армій щодо комплектації унтер-офіцерського складу, аналізував умови фізичної підготовки новобранців, досліджував стан мобілізації та польового управління російських військ. Автор за допомогою джерел прослідкував історичний розвиток окремих армій, а його праця була першою спробою системного аналізу стану російської армії [302].

А. Гулевич у своїх публікаціях сформулював загальну мету, яку ставило суспільство перед військовими чинами, зокрема щодо реформ. Автор намагався довести, що чим вище індустріальний розвиток країни, чим більше населення відривається від промисловості в армію, тим більшої кризи зазнає країна у випадку війни. Він захищав переваги аграрних країн у майбутніх війнах перед індустріальними. А. Гулевич наголошував на тому, що Російська імперія спроможна вести тривалі війни, тому треба розвивати ті галузі господарства, які будуть корисні військовому відомству, а також радив завчасно виробляти «в широких розмірах» всякого роду запаси для армії [58; 59].

У тритомній праці О. Куропаткіна питання економічної підготовки до війни зовсім не висвітлювалися. Військові округи та завдання армії розглядалися у шовіністичному напрямі без аналізу технічного та

економічного потенціалу Російської імперії. Для нашого дослідження цікавим є другий том, у якому висвітлено війни визвольного характеру на Балканському півострові другої половини XIX ст., у яких брали участь частини Київського та Одеського округів. Автор вважав, що Росія приділяла багато уваги становленню незалежності балканських країн, і це проявлялося у відставанні економічного та військового потенціалу імперії, у тому числі й на українських землях. У третьому томі висвітлювались основні шляхи розвитку мілітарної політики Російської імперії у другій половині XIX–початку XX ст. У поглядах автора простежується шовіністична думка «Росія для росіян», а отже автор не розглядав можливість майбутнього розвитку українських земель окремо від імперії [134].

Автор висловлювався проти виконання офіцерським складом господарських робіт та хотів бачити здійснення військовими своїх безпосередніх обов'язків. Значення штабів дивізій, корпусів, округів та генерального штабу повинно було не перевищувати значення офіцерського звання, особливо у стройовій службі. На думку О. Куропаткіна, керівники військ повинні володіти вольовим характером, самостійністю, ініціативою та знанням військової справи. Прогресивною ідеєю вважалася безперервна комплектація військ у великих масштабах. Велика увага приділялася переозброєнню армії новітніми видами озброєння, а техніці віддавалася велика роль для здобуття перемог [134].

Л. Драке в аналітичній статті порівнював установлені правила в кавалерійських статутах, ухвалених Російською імперією та Австрією для навчання ескадрону атак суцільним і розривним фронтами, правила побудови ескадрону розгорнутим фронтом та засобам розгортання колон. Стаття налічує креслення до усіх розглянутих питань. Російські кавалерійські частини, які дислокувалися на українських землях повинні були відповідати усім військовим стандартам того часу, а межування з Австрією, яка могла бути потенційним супротивником у майбутніх військових конфліктах зумовлювало пильний нагляд за станом іноземних частин за кордоном [84].

С. Тернавський розглядав всі типи дозорів та описував значення кожного для підтримки дисципліни та бойової готовності частин. У своїй аналітичній статті автор для наочності використовував креслення [335].

М. Драгомиров наголошував на тому, що треба приділяти увагу системі навчання стрільбі та подальшому розвитку цієї сфери. Розглядаючи аспекти освіти унтер-офіцерів, автор зробив висновок, що молодший командний склад є самостійним у прийнятті рішень та авторитетним стосовно рядових. Система, розроблена М. Драгомировим, залучала найкращі та модерні військові ідеї, застосовані на практиці у європейських арміях, враховувала реалії часу, специфіку російського національного характеру. М. Драгомиров у російській армії відродив суворівське виховання солдатів та ставлення до них офіцерів, розробив струнку систему навчання та виховання [83].

Для нашого дослідження цікавим є втілення на практиці теоретичних положень М. Драгомирова з тактичної підготовки піхоти, кінноти та артилерії у частинах Київського військового округу. Цікавими є ідеї Михайла Івановича щодо проведення стрільб з бойовими набоями, взаємодії артилерії та піхоти під час атаквальних дій на маневрах, які підвищували бойову підготовку військ, розташованих у межах Київського округу.

А. Данилов приділяє увагу проблемі постачання боєприпасів для потреб армії у воєнний час. Автор проаналізував причини нестачі озброєння у частинах та неспроможність російської армії брати участь у масштабному збройному протистоянні. А. Данилов критично ставиться до заходів Військового міністерства щодо забезпечення частин гвинтівками та ставлення генералітету до ощадливості матеріальної частини. Дослідник не оминув проблему мобілізації унтер-офіцерського складу, постачання набоїв, відсутності достатньої кількості артилерійських знарядь у порівнянні російської та німецьких армій перед Першою світовою війною. Проведення військових реформ не призвело до збільшення військово-технічного оснащення імператорської армії, що на практиці призвело до поразок у перших великих битвах світової війни [60].

На думку автора, розвиток військової авіації у мирний час на українських землях не відбувався. А. Данилов вважав головною причиною недостатню кількість літаків та відсутність виробництва авіаційних двигунів. Союзники по Антанті піклувались про швидкі темпи поповнення власних авіаційних парків, тому у Росію мотори постачались у невеликій кількості. Наявні літальні апарати мали погані технічні характеристики та поступалися європейським моделям [60].

Ф. Огородніков у своїй аналітичній статті наголошував на тому, що під час проведення тактичної підготовки піхоти бракує професійних вчителів, підручників. Російська армія через це втрачала конкурентоспроможність з європейськими країнами [207].

До групи узагальнюючих праць про військові реформи 1860–1870-х рр. і 1905–1912 рр. можна віднести аналітичну статтю А. Погоського «О грамотности в войсках», в якій автор наголошував на тому, що у військову систему освіти треба перенести всі прогресивні засоби та методи поширення грамотності, узагальнити в армії єдину освітню систему. Реформування повинно було стати тим елементом, котрий надавав солдатам не тільки військові навички, але й підвищував їх рівень писемності та освідченості в науках [263].

У колективній науковій роботі «Исторический очерк деятельности военного управления в первое двадцатипятилетие благополучного царствования государя императора Александра Николаевича (1855–1880 гг.)» не проаналізовано проблеми реформування військової системи [143]. Такий недолік присутній і в праці «Столетие военного министерства. 1802–1902». Видання складалося із загального історичного нарису про розвиток військового управління Російської імперії, підготовленого М. Даниловим, а також з окремих статей, у яких аналізувалась історія військових управлінь. З окремих фрагментів видання можна зробити висновки щодо здійснення реформування Київського та Одеського військових округів. Праця мала

добре оформлені мапи військових округів та ґрунтувалася на архівних джерелах, зібраних штабс-капітаном Н. Затворницьким [327].

М. Данилов докладно висвітлював найважливіші перетворення, здійснені Військовим міністерством у 60-х – 70-х роках ХІХ ст. Виклад фактичного матеріалу мав оповідний характер без критичного аналізу. Поверхово згадуються військові округи на території України у контексті реформування імператорської армії [327].

Під час проведення реформ велика увага приділялася проблемам, пов'язаним з військовою канцелярією. П. Майков та І. Савченко розглядали у своїх статтях військову діловодну документацію. На думку авторів, російська імператорська армія потребувала спрощення діловодства, звітності, скорочення листування [141; 308].

Для дослідження становлять історіографічний інтерес роботи дослідників Н. Максимова та П. Мартьянова, які звертали увагу на проблеми, пов'язані з реформуванням військово-судової частини та поширення військово-юридичної освіти. У праці Н. Максимова проаналізовано судові статuti Російської імперії та професіональність органів захисту під час судових засідань. На думку автора, російська імператорська армія у 60-ті роки ХІХ ст. потребувала кваліфікованих прокурорів та адвокатів. Порівнюючи судові процеси провідних країн Європи того часу, Н. Максимов дійшов висновку, що полкові офіцери іноді виносили неточні вироки, а карний процес повинен був стати відкритим. П. Мартьянов підтримав висновки свого попередника з цього питання [142; 146].

М. фон Мензенкампф досліджував питання, пов'язані із заготівлею продовольства та підготовкою амуніції для армії станом на 1865 р. За допомогою статистичних даних автор аналізує та порівнює наслідки впровадження військово-окружної системи у сфері постачання [164].

Значний внесок у розробку питання реформування військово-окружної системи на українських землях зробив Н. Загнєєв [100]. Автор розглядав

питання, пов'язані з практичною підготовкою кандидатів на посаду ротних командирів для піхоти на окружних військових курсах.

Праці про військові округи на українських землях є нечисельними. Варто зазначити, що в дореволюційний період розвитку історіографії питання реформування військово-окружної системи на території України у другій половині XIX–початку XX століть не було предметом спеціального наукового дослідження. Здебільшого у працях наводилися окремі факти без аналізу проблемного питання. Згадані роботи ґрунтувалися, як правило, на «династичній» періодизації. Головна роль у розвитку російської армії надавалася вінченосним особам, які вирішували подальшу долю Російської імперії [373].

А. Герцо-Виноградський на прикладі Одеського та Варшавського військових округів аналізував головні проблеми про недоукомплектування офіцерами фортецевої артилерії та шукав шляхи покращення технічного обладнання. Для нашого дослідження значний інтерес мало те, що автор проходив військову службу на українських землях і особисто знав ситуацію, яка склалася на південних та західних кордонах Російської імперії у зазначений період часу [52].

Робота інтендантів та заготівля необхідного для військових частин перевірялася комісією, яка стежила за проведенням реформ на українських землях. У статті Золотницького (ім'я невідоме) «Мешки под насыпи провианта и производство реднины в губерниях Киевского военного округа» подано повний аналіз та порівняння виду товарів в магазинах, вимірюються пропорції, засоби застосування мішків за розмірами станом на 1868 р. [105].

Цінними для нашого дослідження є ідеї А. Гулевича, у роботі, яка стосувалася Київського військового округу. У своїй праці дослідник надав загальну характеристику округу з метою показати важливість масової армії та матеріального запасу перед великою і довгою війною [59].

П. Бобровський зосередив увагу на стані грамотності у військах. Полковник імператорської армії зробив висновок, що в збройних силах

Російської імперії було дуже багато неосвічених рекрутів, а школи для солдатів мали показовий характер, не вистачало кваліфікованих вчителів, офіцери часто не доводили до кінця навчання та переводилися на інші посади. Автор зробив порівняльний аналіз освіченості серед рядового складу Одеського та Харківського військових округів у 60-ті роки XIX ст., зокрема проаналізував стан полкових шкіл для унтер-офіцерського складу Харківського військового округу, опираючись на аналітичні статті з журналу «Военный сборник» та джерела про полкові школи Харківського військового округу. Висновок щодо реформування освіти для солдатів у ротних та ескадронних школах П. Бобровський зробив негативний, тому що, на його думку, ці установи були неефективними. Полкові школи для унтер-офіцерів були краще підготовлені та мали кінцеву мету – випустити кваліфікований молодший офіцерський склад [16; 17].

У 1907 р. почалося видання щомісячного ілюстрованого військово-історичного журналу «Братская помощь». До журналу увійшли матеріали про проблеми військового реформування; стан російської імператорської та іноземних армій. З 1911 р. журнал отримав нову назву «Военный мир» [373].

До групи досліджень, які висвітлювали окремі аспекти реформування, належать праці про діяльність військово-навчальних установ, історію реформування полків на українських землях, введення статутів. Важливій проблемі – введення всестанової військової повинності – присвячена праця Г. Джаншиєва «Эпоха великих реформ. Исторические справки». Автор спирається на архівні документи Державної ради, висвітлює питання підготовки проекту закону про всестанову військову повинність. Впровадження цього статуту було обов'язковим для всіх округів Російської імперії. У роботі дослідник проаналізував епоху «великих реформ», які здійснював царат на підконтрольній Росії території [72].

Історія військово-навчальних установ також стала предметом дослідження дореволюційної історіографії. П. Бобровський опублікував документальний опис історії військових училищ Російської імперії за перші

п'ять років їх існування (1864–1869 рр.). Автор навів докладні відомості щодо їх організації, функціонування, розвитку та стану. У своїй праці «Юнкерские училища» автор зробив детальну хронологію історичних подій з організації та функціонування офіцерських шкіл, кадетських корпусів і юнкерських училищ, описав зміни в їх структурі, навчанні, вихованні й побуті. Проаналізувавши досвід роботи юнкерських училищ, автор запропонував заходи щодо їх подальшого розвитку, зокрема щодо збільшення кількості юнкерів [15]. Однак істотним недоліком робіт П. Бобровського було те, що він розглядав юнкерські училища ізольовано і не намагався порівняти їх з іншими військово-навчальними закладами, навіть з дуже близькими їм за завданнями і структурою військовими училищами.

Полтавському кадетському корпусу присвятив нарис М. Домонтович [78]. Він розглянув історію та діяльність цього військово-навчального закладу, приділив увагу вихованню кадетів в дусі патріотизму та любові до рідної країни (мається на увазі Російська імперія).

Н. Завадський написав дослідження, присвячене Київському Володимирському кадетському корпусу [99]. Опис містив документальну історію корпусу за період 1851–1901 років. Автором наведено хронологію історичних подій, опис змін у його структурі за п'ятдесят років.

У 1906 р. вийшла праця В. Цитовича, присвячена історії Одеського військового кадетського корпусу. Автор ретельно проаналізував перші сім років існування цієї установи [371].

Значну увагу приділяли російські дослідники історії полків, які дислокувалися на території Катеринославської, Херсонської та Таврійської губерній. М. Соколовський присвятив працю 10-му уланському Одеському полку, в якій розглянув історію частини, що дислокувалася в Харківському та Одеському військових округах. Ретельний опис подій містить інформацію про ставлення Військового міністерства до з'єднань імператорської армії в

прикордонних та стратегічно важливих регіонах під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. [323].

Цікавими для вивчення є статті дореволюційного періоду життя А. Денікіна – майбутнього керівника Білого руху, які були опубліковані в журналах «Разведчик», «Офицерская жизнь». Цікава тематика публікацій – людське ставлення до солдата. А. Денікін, займаючи посаду учителя в батареїній школі і ротного командира, добре уявляв собі життя підлеглих, він розумів, що необхідно виховувати у солдатів повагу до закону, домагатися усвідомлення ними хоча б в примітивній формі своїх цивільних прав та обов'язків. На його думку, офіцерство зуміє це зробити, якщо буде ближче до солдата [333].

Статті А. Денікіна мали яскраво виражений критичний характер. У них було мало конструктивних ідей та пропозицій і переважно містився заклик врахувати досвід невдалої російсько-японської війни з вимогою збільшувати військову міць. Він вважав, що необхідно зміцнювати лише оборону, вести політику (військову і зовнішню), спрямовану на утримання того, що мала Росія, а не на подальше розширення території.

Велика бюрократизація армійських установ та службове просування офіцерів викликала негативну оцінку А. Денікіна. В «Армейских записках» засуджуються низький рівень військової педагогіки, сприятлива ситуація для ведення іноземного шпигунства і водночас зайва таємничість, які стосується дрібниць (зразок секретного наказу про скасування суконних краваток) [333].

Вивчення в дореволюційній історіографії перетворень в армії Росії та в військових округах на території України дає змогу побачити, що кожен з авторів давав своє бачення подій, їх причин, впливу на Збройні сили та розвиток імперії загалом. Усі автори того періоду, незалежно від своїх точок зору, сприяли створенню історіографії з даної теми дослідження. Маємо значну кількість праць загального та спеціального характеру, і це дає змогу ретельно вивчити проблеми реформування різних родів військ у Київському, Одеському та Харківському округах.

Друга половина XIX ст. була особливим періодом в історії реформування імператорської армії та становлення військово-окружної системи. Предметом вивчення дослідників стали проблеми реформування сухопутних військ. Дореволюційна історіографія часів Російської імперії досить часто розмежовувала роди військ та давала оцінки причинам, процесам та наслідкам їх реформування окремо.

Другий історіографічний період поділяється на дослідження радянських вчених та доробки емігрантського середовища. Треба зазначити, що після Громадянської війни в Росії 1917–1922 рр. велика частка населення колишньої Російської імперії опинився за кордоном. Поки радянська влада насаджувала свою ідеологію у радянському суспільстві, емігранти, серед яких було багато офіцерів імператорської армії, представників української діаспори, почали публікувати праці, які стосувались розвитку армії Російської імперії, зокрема і на теренах України.

Історики української діаспори Д. Дорошенко та Н. Полонська-Василенко у своїх наукових працях вивчали політичні та соціальні процеси, які відбувалися в українському суспільстві впродовж другої половини XIX–початку XX ст. [82; 272]. Науковці дали огляд історії України як процес розвитку української державності, а схема української історії наповнювалася новим і багатим змістом економічного, політичного й культурного життя українського народу.

Цікавою для нашого дослідження є праця А. Маркова «Кадеты и юнкера. Русские кадеты и юнкера в мирное время и на войне» [145]. Автор описував вступ до навчального закладу, життя, навчання та побут, паради, злочини та покарання кадетів царської Росії на початку XX ст. Отже, ґрунтуючись на праці А. Денікіна та А. Маркова, можна проаналізувати та співставити життя юнкерів у різних військово-навчальних закладах у межах Російської імперії.

Багато досліджень представників емігрантського середовища були присвячені різним військово-навчальним закладам Російської імперії на

території України. Праці В. Альмедингера, В. Дубинського, К. Перепеловського мають хронологію історичних подій, опис повсякденного життя, змін під час реформ кадетських та юнкерських училищ у межах Київського та Одеського військових округів [2; 86; 252].

У 1974 р. Нью-Йоркське об'єднання кадетів Одеського кадетського корпусу опублікувало ґрунтовне дослідження, присвячене Одеському Великому князя Костянтина Костянтиновича кадетському корпусу [208]. У праці наведена детальна хронологія історичних подій, описано зміни і реформи в його структурі за двадцять п'ять років, надані поіменні списки начальників і викладачів, вихованців, із зазначенням послужних списків, рідкісні архівні фотографії. Історики з числа військових емігрантів далеко не завжди оцінювали їх минуле об'єктивно, часто явно ідеалізували існуючу систему підготовки офіцерів у Російській імперії.

Емігрантська історіографія не оминула і проблему вивчення розташованих в українських військових округах частин. Цікавою для теми дослідження є праця «Крымский конный Ее Величества Государыни Императрицы Александры Федоровны полк. 1784–1922», видана князем Н. Кудашевим у Сан-Франциско [132]. У роботі простежується воєнний шлях та побут полку, котрий дислокувався в Сімферополі та був укомплектований з кримськотатарського населення. Книга ґрунтується на працях корнета С.М. Муфтій-заде «Памятка крымца конного ее величества государыни императрицы Александры Федоровны полка 1784–1913» та ювілейної пам'ятки полковника Г. Бако «Крымский конный её Величества Государыни Императрицы Александры Феодоровны полк и полторастолетняя служба татар Крыма Державе Российской. Юбилейный справочник» [170].

Отже, представники еміграції давали суб'єктивну оцінку проблемам реформування та розвитку імператорської армії, спираючись на власний досвід проходження військової служби в ній. Дослідження містять важливі відомості про побут, традиції, повсякдення військових.

Радянські історики продовжили дослідження військового реформування другої половини ХІХ–початку ХХ ст. та залишили по собі значний науковий спадок, що на сьогодні потребує переосмислення та критичного аналізу через його певну заідеологізованість. Вони намагалися вивчити не лише бойовий досвід попередників, рівень їхньої військової організації, а й виокремити для себе інформацію, котра б сприяла розумінню мотивів, способів управління збройними силами.

З огляду на те, що радянські дослідники сформували власну концепцію бачення місця та значення проведених воєнних реформ другої половини ХІХ ст., здійснили вплив на формування світогляду кількох поколінь, як військових так і цивільних осіб, актуальним буде розглянути їхні праці, проаналізувати висновки та вказати на причини, що вплинули саме на таку позицію вчених.

Значна міра догматизму, притаманного радянському періоду історіографії, простежується і під час висвітлення проблем реформування царської армії. Ідеологічний принцип був основою кожного історичного дослідження. Радянські дослідники приділяли увагу у своїх працях питанням всебічного розгляду розвитку та реформування імператорських збройних сил, взаємовідносин між військовими та державними органами управління.

Літературу радянського часу з питань військового реформування можна умовно поділити на три групи:

- спеціальні дослідження, присвячені реформуванню імператорської армії загалом, та праці, що аналізують реформування окремих структурних частин;
- праці з питань військового реформування у контексті розгляду автором певної зазначеної проблеми, наприклад розгляд стану армії під час російсько-турецьких, російсько-японських воєн;
- дослідження, присвячені відомим діячам, які зіграли велику роль під час проведення військового реформування [374].

У перші роки радянської влади будувалася нова країна з новими ідеалами та цінностями, тому схвальні оцінки щодо російської імператорської армії в той час не висловлювалися, оскільки за ідеологією вона була ворожим елементом старої влади.

Поділяємо точку зору української дослідниці Т. Шаровари, яка при розгляді військових реформ у радянській історіографії виокремила працю «Очерки военной советской историографии», у якій простежується «сутність оцінок та висновків стосовно праць військових істориків кінця XIX ст. Головна теза цієї праці – історична наука має «ще замало досліджень, що викривають буржуазних фальсифікаторів воєнної історії». Ідеологічний підхід та пошук тільки негативних рис у діях царського уряду, звинувачення у військових невдачах керівництво Російської імперії та генералів, які очолювали військові округи, роблять цю працю необ'єктивною [374].

При розробці обраної теми дослідження значний інтерес становили праці, що висвітлювали участь у реформуванні військової системи Російської імперії окремих діячів, офіцерського корпусу. Розгляд особистості та оцінка її ролі під час досліджуваних історичних подій тривалий час була пріоритетною для істориків багатьох країн, тому й радянські науковці не залишилися осторонь. Праця С. Дмитрієва «Генерал Драгомиров» ґрунтується на вивченні публіцистичних творів генерала [374]. Автор вказав на нерозуміння генералом впровадження нової техніки в армії. Таке зверхнє ставлення вищого командного складу негативно впливало на обороноздатність навіть прикордонних округів, яким був Одеський військовий округ.

Цікавою є робота С. Добророльського щодо підготовки та проведення мобілізації на території імперії Романових [74]. Автор проаналізував мобілізаційні приписи кінця XIX–початку XX ст., якими керувались керівники Київського та Одеського військових округів під час проведення мобілізації та реорганізації російських військ на українських землях.

Необхідно зазначити, що саме протягом 1932–1933 рр. за рішенням ЦК ВКП(б) у військових академіях було введено до вивчення обов'язковий курс «Вчення марксизму-ленінізму про війну та армію», що на всі подальші роки визначило ідеологічні та методологічні основи трактування проблем воєнної історії минулого. У 1930-тих роках при Генштабі РККА було створене Воєнно-наукове управління, що займалося науково-дослідною роботою, контролювало видавництво воєнно-історичних матеріалів [374].

Перед Другою світовою війною досвід реформування Одеського та Київського військових округів у разі війни з європейськими країнами до уваги не було взято. У 1943 р. була опублікована стаття М. Бонч-Бруєвича, присвячена військовим реформам Д. Мілютіна [18]. Колишній офіцер імператорської армії, який у подальшому служив СРСР, проаналізував процес реформування військової системи у другій половині XIX ст. згідно з пануючою ідеологією того часу.

Наприкінці 1940-их–на початку 1950-их рр. були захищені дисертації М. Саліхіна та Н. Єрошкіна, які висвітлювали процес реформування військово-окружної системи, але вони були поверховими та заідеологізованими [89; 90; 91; 312]. М. Саліхін на підставі зібраного фактичного матеріалу описав усі зміни, що відбулися в країні після ухвалення нового Статуту про військову повинність. Розглянуто ставлення всіх верств суспільства Російської імперії до впроваджуваних реформ збройних сил [312].

Н. Єрошкін простежив початковий етап підготовки військової реформи 1874 р. – від поразки Росії в Кримській війні 1853–1856 рр. до утворення військових округів. У дослідженнях однобічно трактувались архівні матеріали, окремі цитати виривалися із загального контексту документів, що спотворювало думку автора [89; 90; 91]. У названих вище дисертаціях докладно розглядалися причини, що стали поштовхом до початку військових реформ, а також деякі персоналії, які відіграли як позитивну, так і негативну роль. При цьому автори оминули своєю увагою роль і місце багатьох

представників військового і цивільного відомств. Поверхово розглядалися військові округи не тільки на території України, а й усієї Російської імперії.

Узагальнюючі праці з історії УРСР публікувалися впродовж 1950–1980-х рр. [113; 114; 115; 116; 117]. Радянські історики використовували ідеологічні догмати, пов'язані з тісною історією братських народів України та Росії, пригніченням населення «буржуазною системою» царату, розглядали соціальні й політичні процеси на території України як невід'ємні від загальноросійських. Поразки Російської імперії у війнах пояснювалися «відсталістю» соціальних відносин та нерозумінням верхівкою суспільства змін, які потребували здійснення в імперії. Однак треба зазначити, що це були перші ґрунтовні праці з історії України на території Радянського Союзу, які охоплювали у хронологічних межах становлення українського народу, як нації та висвітлювали радянську концепцію розвитку державності та збройних сил на території України.

Наукові дослідження почали з'являтися з середини ХХ ст., оскільки наближались ювілейні дати. З огляду на те, що реформи збройних сил Російської імперії були тривалими у часі, протягом 1950–1970-х років історики відзначили ювілейні дати реформ і це дало їм можливість заглибитись у проблеми, охарактеризувати їхню актуальність тощо. З'явилися спеціальні роботи, пов'язані з досліджуваною проблемою, насамперед, праці Л. Бескровного [11; 12; 12]. У його монографіях, які базуються на великій кількості документальних матеріалів, розглядається багато проблем, що пов'язані зі станом військово-економічного потенціалу російської армії в досліджуваний період.

У монографії Л. Бескровного «Российская армия и флот в XIX веке» наводиться значна кількість статистичного матеріалу [11]. Велику увагу приділено змінам, які відбулися в організації управління та технічному оснащення армії. Проте, у монографії не аналізуються глибинні суперечності, що лежали в основі реформ Військового і Морського відомств у 60-х роках

XIX століття, безпідставно засуджуються зміни, що відбулися в системі державного і військового управління при Олександрі III.

У дослідженні поверхово розглянуто реформування Київського, Одеського та Харківського військових округів. Зокрема, увагу приділено загальному контексту проведення маневрів, відкриттю військово-навчальних закладів, впровадженню наказів Міністерства і нових технічних засобів, та будівництву залізничних колій для проведення швидкої мобілізації в разі війни.

Автор дослідив проблемне питання суспільно-політичного руху в армії з погляду радянської ідеології. Заміна рекрутської системи військовою повинністю, скорочення термінів служби та навчання солдатів сприяли їх ознайомленню з новими ідеями, які розповсюджували у лавах армії робітники. Поширення революційних ідей серед нижніх чинів призвело до зменшення впливу царського уряду на армію.

Л. Бескровний зосередився на питанні виготовлення та постачання до частин артилерії, стрілецької зброї, змін у фінансуванні армії впродовж другої половини XIX ст. Автор дійшов висновку, що поразка в Кримській війні призвела до нагального проведення реформування у військовій сфері. Переозброєння вимагало проведення освітніх заходів у підготовці солдатів, унтер-офіцерського складу. Зосередженість військової промисловості у Російській імперії дозволяла регулювати керівникам держави кількість виготовлених рушниць, гармат, набоїв. Перехід до масових армій сприяв модернізації існуючих заводів та будівництву нових.

Автор наголошував, що розвиток залізничного транспорту та будівництво нових шляхів сполучення призводили до швидкого проведення мобілізації, а в Росії з'явилась власна фортифікаційна школа, ідеї якої втілювалися в охороні кордонів. Радянський вчений акцентував увагу на тому, що «затвердження капіталістичного способу виробництва мало певний вплив на засоби й форми ведення війни і військових дій» [212]. Історик

виділяв постать М. Драгомирова як одного із провідних діячів у галузі розвитку військової педагогіки.

В іншій монографії Л. Бескровного «Армия и флот России в начале XX века», що є по суті продовженням попереднього дослідження, недостатню увагу приділено проблемі впливу політичної кон'юнктури, що змінилася в ході революції 1905–1907 рр. на розбудову армії. Загалом у працях дослідника простежувалися ідеологічні впливи радянської влади [12].

Л. Бескровний розглядав розвиток історіографії з цього питання у праці «Очерки военной историографии России» [13]. Для нашого дослідження становить інтерес п'ятий розділ, у якому висвітлюється військово-історична наука у другій половині XIX – на початку XX ст. Автор дав загальну характеристику епохи та розглянув стан військової справи у зазначений період, проаналізував суспільну думку, військову теорію та загальну історіографію. Історик поділив історіографію на загальну, загальновійськову (яку розділив на погляди школи академістів і російську школу) та військову.

Безсумнівну цінність становлять і праці радянського історика П. Зайончковського [101; 102; 103]. У роботах «Военные реформы 1860–1870-х годов в России» і «Самодержавие и российская армия на рубеже XIX–XX столетий. 1881 – 1903» автор, простежуючи здійснення військових реформ, зазначав, що перетворення в армії були прямим результатом соціально-економічних зрушень, що відбувалися в Росії в пореформену епоху.

П. Зайончковський вивчав погляди та ідеї урядових діячів які брали участь у реформуванні імператорської армії у досліджуваний період часу. Автор довів, що структура управління й організація військ були прогресивними для свого часу, але у працях дослідника простежувалися ідеологічні впливи радянської влади. У праці «Самодержавие и российская армия на рубеже XIX–XX столетий. 1881–1903» вчений приділив увагу взаєминам царської влади з військовим відомством; комплектуванню,

озброєнню російської армії, зокрема й на території Київського та Одеського військових округів; навчанню військ; військово-навчальним закладам.

У праці «Русский офицерский корпус накануне Первой мировой войны» П. Зайончковський виділяв одну з найважливіших проблем – процес переозброєння армії, який міг бути здійснений лише на основі розвитку російської військово-технічної думки. Водночас, матеріал роботи не висвітлює деяких питань організації армії: інтендантства, військово-санітарної частини [103].

Заслугове на увагу дисертація В. Мавродіна, який вивчив питання щодо переозброєння армії Російської імперії, та зокрема піхоти, новими видами гвинтівок [139]. Дослідник зосередився на діяльності військового міністра Д. Мілютіна, дав оцінку розвитку промисловості, на яку припало неабияке навантаження щодо відповідності запитам військової інфраструктури. Рівень відставання військових округів у імперському масштабі, недосконалість реформ автор розглянув крізь призму порівняння Росії з передовими європейськими державами того періоду.

Для дослідження становить науковий інтерес монографія доктора історичних наук А. Сидорова [315]. Цінними є відомості, зібрані на основі архівних та статистичних матеріалів щодо економічної спроможності Російської імперії напередодні Першої світової війни.

Підводячи підсумки щодо періоду радянської історіографії, слід зазначити, що історики, які досліджували проблеми розвитку та реформування імператорської армії, були обмежені ідеологічними догмами, змушені були чітко слідувати марксистсько-ленінській методології, подекуди підлаштовуючи висновки під позиції партійного керівництва, зокрема В. Леніна та Й. Сталіна. У названих дослідженнях була дуже значна критика самодержавного ладу та суцільне заперечення методологічних підходів попередників.

1970-ті – 1980-ті рр. були певним переламним моментом у дослідженнях цієї проблематики. Історики почали уникати гострої критики

самодержавства. Радянські вчені зробили спробу об'єднати вивчення реформи армії та флоту. Це помітно відрізняло їх від істориків ХІХ ст., які чітко слідували воєнно-історичній програмі Д. Мілютіна [374].

К. Шацилло у монографії «Россия перед Первой мировой войной (Вооруженные силы царизма в 1905–1914 гг.)» розглянув основні проблеми реформування армії після поразки Росії у війні з Японією 1904–1905 рр.. Автор дослідив реорганізацію сухопутних сил у 1909–1910 рр., заплановану десятилітню програму розвитку армії та готовність Російської імперії до масштабного збройного конфлікту [376].

Радянська історична наука так і не створила комплексної праці, яка б висвітлювала повністю порядок реформування військових округів на території України, всіх бойових частин від початку реформ до їх завершення. Необхідно зауважити, що за радянський період історики так і не дійшли згоди щодо точної періодизації воєнних реформ. Вони обмежили хронологічні рамки воєнних реформ періодом 1860-х – 1870-х рр., що не є науково обґрунтованим, оскільки реорганізація деяких частин почалася ще в 1850-ті роки.

Реформування військово-окружної системи на українській території не було розглянуто належним чином. Не була досліджена історія військово-навчальної діяльності багатьох установ, зокрема й таких значних як Київське піхотне юнкерське та Одеське юнкерське училища. Дослідження радянської доби не розкривали вплив реформування на стан частин та з'єднань в Київському, Харківському та Одеському військових округах.

На сучасному етапі розвитку історичної науки питання військових перетворень другої половини ХІХ–початку ХХ століть усе більше привертають увагу істориків, які проводять паралелі з процесами реформування сучасних збройних сил. Чисельне збільшення праць, присвячених воєнним реформам, починається з другої половини 1990-тих рр., що пов'язано з відзначенням ювілейних дат окремих воєнних реформ.

Для дослідження становлять історіографічний інтерес праці істориків українського походження С. Єкельчика, П.-Р. Магочія, С. Плохія, О. Субтельного [92; 140; 262; 329]. О. Субтельний у праці «Україна. Історія» розглядав вплив реформування царської Росії на населення, яке проживало на той час на підконтрольній царату території України, а С. Єкельчик проаналізував становлення модерної української нації в умовах російського панування на теренах сучасної України в другій половині XIX–початку XX ст. [92; 329]. С. Плохій розглянув розвиток військової справи на території України та вплив воєн, що відбувались на її території, щоб зрозуміти тенденції, що мали місце в Україні, та їхній вплив на світ [262]. П.-Р. Магочій ввів у науковий обіг багатонаціональний підхід до вивчення минулого України. Треба зазначити, що на українських землях проживали не тільки українці, але й представники інших етнічних спільнот (татари, греки, росіяни, поляки, євреї), на яких також вплинули воєнні реформи та діяли певні закони царського уряду щодо вступу до гімназій, військових училищ, внесення до мобілізаційних списків, кар'єрному просуванню тощо [140].

Упродовж 2002–2003 рр. була опублікована ґрунтовна шеститомна праця з політичної історії України [264]. Для нашого дослідження особливої уваги потребує розгляд першого тому. Автори докладно проаналізували основні фактори й сутність політичних процесів в Україні, ідейно-теоретичні надбання української політичної думки та роль «українського питання» у Російській імперії. Науковці розглянули питання етнонаціональної специфіки підросійської України та процеси суспільно-політичного протистояння на українських землях у другій половині XIX–початку XX ст.

Для дослідження становлять історіографічний інтерес узагальнюючі видання «Історія України: А–Я: енциклопедичний довідник» та «Енциклопедія історії України» [88; 112]. Довідкові видання мають статті, які розкривають етапи української історії за часів правління російських імператорів Олександра II, Олександра III та Миколи II. Окремі аспекти реформування, а саме постать Д. Мілютіна для української історії та

розвитку військово-окружної системи можна побачити згідно з концепцією розвитку державотворення та військової справи на території України.

Серед українських вчених питаннями воєнного реформування займалася Т. Шаравара. Дослідниця здійснила огляд дорадянської, радянської та сучасної історіографії реформ сухопутних сил. Т. Шаравара вказує, що сучасні історики, поступово відмовляються від спрощених підходів в оцінках як хронологічних рамок реформ, усвідомлюючи, що в регіонах вони часто не вписувалися в 1860-ті – 1870-ті роки, так і застосування терміну «воєнна реформа», оскільки низка реформ імператорських сухопутних сил обумовлювали одна одну й залежали від реалізації державних програм.

Помітним в історіографії стало комплексне дослідження науковців Українського інституту воєнної історії. Вони порушили проблему реформ місцевих органів воєнного управління та комплектування збройних сил. Значну увагу науковці приділили питанням діяльності Мобілізаційного комітету, формуванню призовних дільниць. Українські вчені стали єдиними, хто дослідив реформу загальної та часткової мобілізації. Т. Шаравара зазначає, що український дослідник В. Бережинський є автором низки наукових розвідок про створення та функціонування місцевих органів воєнного управління [373; 374; 375].

В. Волковинський присвятив своє дослідження військовим реформам 1860–1870 рр. На думку автора, реформи повинні були модернізувати російську армію, переоснастити її новітніми зразками озброєння, збільшити чисельний за складом підготовлений до бойових дій резерв [33].

Українська дослідниця Ю. Саламахіна розглянула основні фактори та етапи розвитку Харківського військового округу за часів його існування, приділила увагу переозброєнню та бойовій підготовці військ та аспектам реформування комплектування російської армії на українських землях у межах Харківського військового округу. Дослідницею було розглянуто етапи створення та розвитку інтендантської служби Харківського військового

округу за часів його існування в імператорській Росії. Особлива увага приділялась вивченню системи інтендантського постачання у частини, котрі були зосереджені на українських землях у межах Харківського військового округу [310; 311].

Сучасні українські історики досліджують історію розвитку військово-навчальних закладів. У 2009 р. в газеті «Вечерня Одесса» була опублікована стаття С. Решетова, присвячена до ювілейної дати створення Одеського кадетського корпусу [303]. У 2012 р. вийшло колективне дослідження «Кадетські корпуси ХІХ–поч. ХХ ст.: український вимір (система навчання і виховання)» [119]. У ньому висвітлено аспект впровадження та здійснення військової освіти серед кадетів в українських військових округах. Історія Одеського юнкерського піхотного училища була розкрита у праці А. Дроздовського та Є. Краснової [85].

М. Карпенко розглянув деякі аспекти історії Київського кадетського корпусу, зокрема описав повсякденного життя кадетів, проаналізував навчальний процес, військове реформуванням та підготовку офіцерських кадрів [122].

А. Ткачук розкрив процес створення та діяльності кадетських корпусів на українських землях. Дослідник робить висновок, що за період існування кадетських корпусів з них вийшли кваліфіковані кадри. Автор відзначив вагомий внесок випускників у подальшу розбудову української державності, зокрема педагогічний та офіцерський склад брав активну участь у створенні українських збройних сил після повалення царату [337].

О. Єфімова дослідила витоки становлення та розвитку кадетських корпусів на українських землях, «як інноваційного типу спеціальних навчальних закладів у дореволюційній Росії» [96]. У статті розглянуто основні етапи реформування військової освіти та виховання кадетів. Автор проаналізувала «головні чинники, що вплинули на кваліфікацію» кадетів, основні методи, напрямки, форми і засоби особливостей організації навчального процесу.

В. Молчанов розглянув вплив воєнних реформ військового міністра Д. Мілютіна на життєвий рівень російських військових в Україні у другій половині XIX ст. Автор проаналізував перехід від рекрутських наборів до системи загального призову на військову службу, зайнятість військових, грошове забезпечення офіцерів і нижчих чинів, харчування та забезпечення одностроями, умови проживання, користування транспортними послугами, санітарний стан, медичне забезпечення та дозвілля [168].

У 2016 р. опублікована праця «Історія українського війська», в якій дається стислий аналіз військових частин російської армії, які дислокувалися на підросійській Україні впродовж другої половини XIX – початку XX століть. Особливу увагу зосереджено на проблемах обмундирування та озброєння військовослужбовця Російської імперії. Книга оздоблена яскравими ілюстраціями, які доповнюють основний матеріал [111].

Для нашого дослідження становить інтерес праця «У кігтях двоглавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетром Романових і Габсбургів», яка опублікована у 2016 р. [342]. У ній проаналізовано роль Київського військового округу у придушенні польського повстання 1863 р. на Правобережній Україні та яскраво розкрита русифікація українського населення, яка допомагала російським військовим у каральних акціях проти поляків. Проаналізована роль царського уряду у розпаленні ворожнечі між українськими селянами та польськими повстанцями.

Останнім часом в історичній науці зростає кількість регіональних студій. Вивчення історії окремих регіонів дає можливість заглибитися в перебіг проведення окремих воєнних реформ на місцях та простежити їхній зв'язок з регіональними подіями. Регіони сучасної України, які входили до складу Російської імперії, не були вивчені на предмет проведення військових реформ другої половини XIX–початку XX ст. [93; 94].

У наш час триває розгляд питань, пов'язаних із вивченням реформ центральних та місцевих органів військового управління, переважна більшість дослідників позитивно оцінюють їхні наслідки для армії. Також не

залишається поза увагою українських дослідників і питання історіографії щодо військових реформ. На сучасному етапі розвитку української історичної науки не було захищено дисертації присвяченої реформуванню військово-окружної системи на території підросійської України у другій половині XIX–початку XX ст.

У російській історіографії перетворення армії Російської імперії публікувалися різні матеріали, присвячені таким аспектам: побут військовослужбовців, окремим військовим діячам, війни Росії з Туреччиною та Японією. Залишається актуальною і проблема комплексного висвітлення перетворень армії імператорської Росії.

Зазначені дослідження здебільшого розглядають реформування військових округів, які знаходились на території сучасної Російської Федерації, не охоплюючи інші території Російської імперії. Загальний акцент багатьох праць робиться на тому, що військово-окружна система зробила багато для розвитку збройних сил РФ. Взагалі не береться до уваги той фактор, що багато частин та з'єднань, наприклад Одеського військового округу, були сформовані з місцевого населення, які згодом після початку революційних подій 1917 р. влилися до лав різних держав. Офіцерський корпус також мав багатонаціональний склад, що згодом призвело до формування національних збройних сил різних країн.

З сучасних досліджень слід назвати фундаментальну роботу дослідника С. Волкова, в якій з позицій останніх досягнень російської історичної науки проаналізовано розвиток офіцерського корпусу в Росії з перших років його існування і до початку XX ст. У ній розглянуто ряд аспектів соціально-економічного, професійного та культурно-освітнього рівня офіцерів другої половини XIX – на початку XX ст. У праці представлено багато таблиць та статистичного матеріалу щодо причин зменшення офіцерського складу перед Першою світовою війною, середньорічного зменшення юнкерів у військових училищах, програм юнкерських училищ, штатів військових гімназій у 80-ті

роки XIX ст., розмірів офіцерського жалування, комплектування армії військовими чиновниками на початку XX ст. тощо [32; 161, с.111].

Безсумнівну цінність для даного дослідження мають роботи присвячені аспектам навчання російських офіцерів. Так, треба відмітити напрацювання у цьому напрямі російських дослідників Ю. Галушка, А. Журавльова, А. Каменєва, А. Михайлова, С. Морозова [51; 98; 120; 161, с.111; 167; 169], які розкрили різні аспекти діяльності кадетських, юнкерських та військових училищ. Ця тема не розглядалася майже зовсім за часів радянських часів і має дуже велике значення для з'ясування хаактеру офіцерської підготовки.

А. Воробйова дослідила історію та розвиток юнкерських та військових училищ Російської імперії протягом 1964–1917 рр. Автором проаналізовано побут, навчальні програми, виховання, різновиди уніформи юнкерів військово-навчальних закладів Російської імперії, зокрема в межах округів на українських землях [34; 161, с.111].

Боездатність збройних сил держави в конкретний історичний період, політична стабільність значною мірою залежать від рівня професійної підготовки і морального обличчя офіцерського корпусу. Отже, протягом усього існування імператорської регулярної армії уряд вживав заходів щодо вдосконалення системи військової освіти. Деякі дослідження поверхово зачіпають навчальний процес у юнкерських училищах на території України. Починаючи з 1990-х рр. минулого століття, проблематика досліджень змісту навчально-виховного процесу розширювалася, до наукового обігу вводилися нові архівні матеріали та історико-педагогічна література. Низка сучасних російських учених позитивно оцінюють реформу військових училищ (1862 р.), підкреслюючи при цьому особливу роль керівництва армії та Військового міністерства [161, с.111].

Дослідження О. Терєбова присвячено аналізу праць А. Денікіна, у яких генерал критикував повільне впровадження реформ та устрій військової системи. У своїй праці автор зробив висновок, що А. Денікін багато критикував заходи військового керівництва, але не давав конструктивних

ідей. Статті відбивали настрої політично ліберального середнього офіцерства та не були прогресивними, а сам генерал демонстрував ксенофобію та помірковано висловлювався про експансією Росією сусідніх держав, відкидаючи при цьому втрату територій, які належали Російській імперії [161, с.111; 333].

С. Карпущенко розглянув побут російської армії, зокрема під час військового реформування другої половини XIX–початку XX століть. Автор використовував архівні джерела та статті «Военного сборника» для опису одягу, харчування, внутрішнього стану казарм. Для дослідження становлять науковий інтерес відомості про зміну ставлення вищого командування до побуту солдатського складу протягом реформування російської імператорської армії у зазначений період [123; 161, с.111].

О. Леонов та І. Ульянов свою розвідку присвятили проблемі розвитку російської регулярної піхоти. Автори розглянули питання організації, навчання, тактики, обмундирування, озброєння та повсякденного життя військових частин [137; 161, с.111].

А. Аранович розглянув діяльність російської армії в другій половині XIX–поч. XX ст. На прикладі інтендантської служби проаналізовано ефективність роботи військового відомства Російської імперії. Автор ретельно дослідив усі види постачання, яке здійснював уряд Російської імперії для своїх військовослужбовців [4; 5].

Д. Первухін у своєму дослідженні проаналізував діяльність полкових судів у збройних силах Російської імперії 1867–1921 рр. [251]. Наукова новизна праці полягала в комплексному підході до вивчення організації та діяльності правових установ впродовж зазначеного часу. Розвиток судочинства у військових округах пов'язаний з реформуванням російської армії, а військово-судова система узаконювала правовий порядок у частинах, зокрема на українських землях, що перебували на той момент у складі Російської імперії. Автор у своїй роботі використовував нормативні акти та архівні матеріали щодо зазначеної проблеми. Науковець наголосив, що на всі

етапи розвитку судової системи в армії та діяльність полкових судів впливали внутрішні фактори, які відбувались у Російській імперії [304, с. 112].

Значний інтерес для дослідження становлять роботи А. Бегунової та С. Прищепи, що публікувалися в журналі «Сержант» [10; 286]. Автори розглянули стан, обмундирування та озброєння піхотних та кавалерійських частин напередодні російсько-турецької війни 1877–1878 рр. А. Бегунова надає цікавий фактичний матеріал щодо значущості українських губерній у розведенні коней за певними стандартами для офіцерського корпусу імператорської армії. С. Прищепи, вивчаючи картини російського художника В. Верещагіна, зосереджує увагу на зображенні військових різних частин, їх обмундируванні. Автор наголошує, що баталіст змальовував найдрібніші деталі одягу вояків та використовував при написанні картин автентичні предмети [161, с.112].

М. Корольов проаналізував розвиток реформування російської армії другої половини XIX–початку XX ст. У дисертації розглянуто причини та процес перетворень, проаналізовано основні помилки та прорахунки, а також позитивні наслідки окремих кроків Військового міністерства у зазначеній сфері. У контексті розвитку військово-окружної системи Російської імперії розглянуто впровадження Київського, Одеського, Харківського округів у систему військової організації та їх розвиток в загальному процесі реформування збройних сил Російської імперії. М. Корольов проаналізував «Статут про воїнську повинність» 1874 р. та його вплив на прискорення мобілізації у військових округах Російської імперії, зміну тактики у діях піхоти, кавалерії та артилерії, прояви основних позитивних та негативних рис реформування армії під час воєн Російської імперії з Туреччиною 1877–1878 рр. та Японією 1904–1905 рр., відмітив педагогічні та тактичні ідеї М. Драгомирова. Дисертація має схеми та таблиці стосовно структури центрального військового управління у другій половині XIX ст., список військових міністрів Російської імперії [129; 161, с.112].

Російська дослідниця Г. Кожевникова вперше у сучасній російській історіографії за допомогою комплексного підходу простежила організацію та діяльність центрального апарату військового управління Російської імперії напередодні Першої світової війни. Архівні документи, мемуари, які були використані у роботі допомагають зрозуміти стан підготовки військових округів та взагалі готовність усієї військової системи до ведення масштабної та довготривалої війни [126].

Підполковник російської армії В. Сисков розглянув військове реформування Д. Мілютіна та виявив позитивні тенденції проведених заходів [330]. До вдалих кроків реформування армії автор відніс створення місцевої організації та єдиного військового управління. Він вказав, що розробки російських вчених сприяли заміні старого озброєння на нове. Негативні наслідки, за висновком автора, мало знищення корпусів та поділ піхотних батальйонів, що вплинуло на погану підготовку військ. Відсталість країни в економічному стані та погане фінансування вповільнювало переозброєння армії.

О. Омелічев темою свого дослідження вибрав військово-політичні погляди військового міністра Російської імперії Д. Мілютіна та їх вплив на сучасність [214]. С. Кузнецов простежив вплив реформи Д. Мілютіна на військову спроможність імператорської армії у війнах кінця XIX–поч. XX ст. [133]. О. Саксонов проаналізував вплив військових реформ 1905–1912 рр. на розвиток військового мистецтва Російської імперії [309].

У праці В. Маркевича «Ручное огнестрельное оружие» детально та комплексно розглянута зброя, якою користувались російські вояки під час реформування військово-окружної системи у другій половині XIX–на початку XX століть. Автор простежив еволюцію російської та іноземної вогнепальної зброї [144].

У сучасній російській історіографії переважають позитивні оцінки реформи 1874 р. та її наслідків для суспільства, але деякі дослідники критично ставляться до неї. С. Поляков вказував на низький рівень культури

молоді призовного віку, на поганий стан їхнього здоров'я, через який 20 % призовників були нездатні нести службу. Автор зазначав, що справжні зрушення у бік покращення навчання молоді відбулися тільки на початку ХХ ст. [273].

Аналогічні погляди, відносно строків позитивних зрушень у системі військової освіти простежуються в дисертації А. Теркуна [334]. Така тенденція притаманна і для військових округів на українських землях. Дослідник відзначив вплив політичних, соціальних, економічних факторів на стан військового виховання молоді. Розглянув основні підходи, які використовував царський уряд для навчання населення Росії, якими на той час вважалися і українці. Автор на базі архівних джерел зробив першу спробу комплексного розгляду проблеми військового навчання в Росії у міжвоєнний період 1905–1914 рр.

В. Крилов проаналізував вплив реформи на стан артилерії Російської імперії, а М. Тонкий дослідив стан медичного забезпечення західних військових округів напередодні Першої світової війни [131; 338]. Автор проаналізував реформування медичної служби та основні заходи, здійснені царським урядом для поліпшення санітарних умов у госпіталях. Після вступу до Антанти та підготовки до ймовірних військових дій західним кордонам Російської імперії повинна була приділятися ретельна увага, але дослідник наголосив на недостатній готовності росіян до масштабної та довготривалої війни.

В. Степанов розглянув питання проведення великих Курських маневрів 1902 р., у яких брали участь війська Київського та Одеського військових округів [326]. Інший російський дослідник В. Коровин на основі введених у науковий обіг документів Російського державного військово-історичного архіву, Російського державного архіву кінофотодокументів та Центрального державного архіву кінофотодокументів Санкт-Петербурга у своїй статті розкрив аспекти організаційної роботи та проведення Курських маневрів 1902 р. [128].

У 2012 р. світ побачила праця колективу авторів А. Безугольного, Н. Ковалевського та В. Ковальова під назвою «История военно-окружной системы в России. 1862–1918». Це дослідження є спробою комплексного аналізу більш ніж п'ятдесятирічного досвіду становлення військово-окружної організації російської армії. Військові округи на території України розглядаються не окремо, а в співіснуванні з іншими округами імперії. Автори роблять висновок, що військово-окружна система мала дуже важливе значення в становленні Збройних сил Російської Федерації [14].

Для дослідження становить науковий інтерес праця Д. Кочадзе «Военные реформы в истории России», у якій він висвітлив проведення реформування армії у Росії та патріотичне виховання молоді. Дослідник простежив вплив військової реформи на історію Росії [130].

У 2016 р. була опублікована праця С. Юдіна, присвячена М. Драгомирову. Автор розглянув постать генерала, як військового теоретика та проекти реформування військової адміністрації у 1881 р. [380]. Також у цьому році вийшла друком публікація російського науковця О. Айрапетова, присвячена порівнянню та готовності армій Росії та Туреччини до військових дій у конфлікті 1877–1878 рр. Автор досліджує доцільність проведених реформ російської військової системи, впроваджених Д. Мілютіним [1].

Сучасні російські дослідники зацікавлені проблемою вивчення окремих питань воєнних реформ другої половини XIX–початку XX ст. Вони залучають до наукового обігу нові архівні матеріали. Українські вчені займаються дослідженням окремих питань військової реформи на території України, проте ініціатива у висвітленні багатьох аспектів розвитку імператорської армії належить російським історикам.

У сучасній російській історіографії простежуються тенденції близькі до історіографії XIX ст., що проявляються в ідеалізації наслідків реформ та прагнення вивчати окремо реформи сухопутних та воєнно-морських сил. Більшість праць істориків була приурочена до ювілейних дат, цим пояснюється схвальний характер змісту видань та окремих публікацій.

Російськими істориками частково були висвітлені реформи центральних та місцевих органів військового управління; реформи, пов'язані із розбудовою різнопланових воєнно-навчальних закладів; питання участі конкретних персоналій у розробці й проведенні воєнних реформ. Історики розпочали роботу над висвітленням воєнних реформ в окремих регіонах Російської імперії, при цьому ґрунтовно не торкаючись розгляду цього питання щодо військових округів на території України. Триває розробка питань переозброєння різних військових частин [161, с. 112].

Практично не викликали інтересу істориків питання реформування кавалерії, артилерії та інженерних військ, напевно через те, що вони вже ретельно були висвітлені в радянський період. Поза увагою дослідників залишилося оновлення козацьких, гренадерських та гвардійських частин, військового духовенства та частин зв'язку.

На окрему увагу в подальшому заслуговує чисельна історіографія полків та різних військових частин, крізь призму якої можна вивчити ставлення самих військових вищих та нижніх чинів до проведення реформ. Також окремим предметом дослідження може бути питання воєнних контрреформ, якому побіжно приділили увагу деякі радянські дослідники.

Розширення можливостей для історичних досліджень від 1990-тих рр. до сьогодення призвело до знищення усталених стереотипів. З'являється низка популярних публікацій представників «білої еміграції», що мають на меті отримання матеріального достатку, як явище негативне. У публіцистичному книжковому світі Росії вперше за довгі роки консервації з'явилися видання мемуарів діячів, що відіграли значну роль в імператорській Росії, лідерів Білого руху, а так само представників військового середовища, які так чи інакше боролися з радянською владою.

Серед іноземних істориків питання реформування російської армії у другій половині XIX ст. розглянули американські дослідники У. Фуллер, Б. Менинг [382; 383]. На думку У. Фуллера, гострим конфліктом, який

гальмував розвиток армії, було непорозуміння цивільних міністрів з керівниками військового відомства у вирішенні різних питань.

Підготовка російських військ у подальшому потерпала через неспроможність міністерства фінансів розподіляти кошти на армію за потребами часу та нехтуванням впровадження нових більш технічних видів озброєння військовим відомством. На думку автора, саме такий підхід був однією з причин поразки Російської імперії у війні з Японією [382].

Питанням вирішення фінансування війська займались переважно цар та великі князі, які урізали кошторис, нехтуючи боєздатністю армії. У. Фуллер зауважує, що починаючи з часів царювання Олександра III назрівав конфлікт між військовими, царською фамілією та міністерством фінансів.

Б. Меннінг, спираючись на джерела з російських архівів та «білої еміграції», дійшов висновку, що російська армія залежала від особистостей та їх відносин з царем. Історію російської імперської армії та реформи військово-окружної системи дослідник розглядає через біографії видатних генералів та військових міністрів Російської імперії Д. Мілютіна, П. Вановського, О. Куропаткіна [383]. На думку науковця, у другій половині XIX – на початку XX століть Російська імперія страждала «загономанією» та «парадоманією». Велика кількість частин призвела до нездатності їхньої взаємодії, що було однією з причин поразки в російсько-японській війні. Головною причиною поразок на фронті була відсутність взаємодії армії та флоту [383].

Американські дослідники у своїх роботах наголошують, що реформи військового управління були недостатньо успішними. Оцінюючи загальний розвиток Російської імперії, автори довели, що він гальмував реорганізацію армії та переозброєння новими видами зброї.

Серед наукових досягнень білоруської історіографії цікавою для нашого дослідження є праця П. Гладких, що висвітлює роботу медичної служби російської армії у Першій світовій війні. Автор розглянув

реформування медичної справи у межах західних військових округів Російської імперії напередодні розгортання фронтів у 1914 р. [53].

Аналіз наявного масиву літератури з питань здійснення військових реформ на території України в другій половині XIX – на початку XX ст. засвідчив відсутність роботи узагальнюючого характеру. В проаналізованій літературі імперського, радянського, сучасного періоду висвітлено окремі аспекти реформування або в регіональному вимірі, або у проблемному. На комплексний характер вивчення модернізації російської імперської армії претендують сучасні російські дослідники, які у своїй більшості включають сучасну територію України до загальноросійського виміру. У їхніх працях не враховано загальноукраїнський контекст розвитку військової справи.

1.2. Джерельна база та методологія дослідження

У дисертації використано широке коло опублікованих документів та матеріалів, а також тих, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України (м. Київ), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України, Державних архівів Одеської, Харківської, Сумської областей.

Джерела з проблеми за типово-видовою ознакою доречно систематизувати у такі групи: актові, справочинні, періодичні видання джерела особового походження, довідкові джерела, картографічні матеріали, фотодокументи.

До першої групи джерел відносяться актові джерела. Насамперед це закони Російської імперії, що стосуються перетворень у військовій сфері у досліджуваний період, накази Військового міністерства, циркуляри Головного штабу та постанови, що стосуються реорганізації центрального військового управління, поліпшення якості військової освіти, судової системи.

З опублікованих джерел насамперед треба виділити «Полное собрание законов Российской империи». Для дослідження становлять джерелознавчий інтерес документи, які видавались урядом впродовж 1862–1914 рр. і

стосуються військового реформування імператорської армії на території підросійської України. Законодавчі акти, пов'язані з військовими реформами 1860–1870 рр., розташовані у 37, 38 та 39-му томах. З 1 січня 1840 р. видавався «Свод военных постановлений», до якого увійшли чинні військові закони, складені не в хронологічному, а в предметно-систематичному порядку. Крім того, сюди ж були включені «найвищі веління», які не були внесені в «Полное собрание законов Российской империи», накази військового міністра, директорів департаментів, командирів корпусів і тому подібні акти, що видавалися в порядку управління [192; 193; 198; 226; 227].

У новому Зводі військових постанов були відображені зміни, що відбувалися у військовій організації Російської імперії в досліджуваний період. Ряд томів цього видання (7, 8, 9, 10 та 11) дали значний матеріал для характеристики місцевого військового управління 1850-х–початку 1860-х років для розуміння і вивчення причин реформування військової системи Російської імперії.

Про систему управління армією можна дізнатися з положень про польове управління військ у воєнний час. Важливим є виданий у 1874 р. «Устав о воинской повинности» – головний закон про призов солдат на військову службу центрального управління Військового міністерства [343].

Зміни у військовій адміністрації (місцевої, центральної і польової), а також у стройовій організації та військовому господарстві за 60-ті рр. XIX ст., знаходили свої відображення в продовженнях до Звіту військових постанов, виданих у 1859 р. Усі законодавчі норми військово-окружної реформи були включені до «Свода военных постановлений», а «Положение о военно-окружных управлениях» увійшло до другої книги Зводу, закони про місцеві військові установи (зокрема, губернські управління військових начальників) – до 3-тньої книги, зміни в центральному апараті, викликані військово-окружною реформою, до 1-шої книги. У фондах (347, 356, 442) Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), зберігаються накази Міністерства внутрішніх справ та Головного штабу

Військового міністерства, накази по військовим округам та окружним управлінням.

У Фонді 1076 Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) зберігаються переважно організаційно-розпорядчі документи: накази по військовим офіціям (службам) УНР, постанови, програми, розклади утримання штабів і частин, які не підлягають розформуванню на території новоутвореного українського державного формування після розпаду Російської імперії. Для нас насамперед цікаві статuti та програми Російської імперії щодо підготовки інструкторів кінноти, статuti внутрішньої та гарнізонної служби, програми з підготовки інструкторів піхоти, які були прийняті урядом УНР під час створення власних збройних формувань [171; 172; 288; 289; 290; 336].

На основі джерел Фонду 1076 ЦДАВО України можемо простежити правоприємність у військовому будівництві на українських землях, яка передавалась як спадщина від Російської імперії до УНР. Окрім запозичення статутів і наказів військові офіції УНР потребували збереження кваліфікованих кадрів у частинах, управліннях для створення та розбудови національних формувань.

Друга група джерел включає справочинні документи. Інтерес представляють звіти, складені у Військовому міністерстві, які публікувалися у другій половині XIX–початку XX ст. [41; 42]. Вони надавалися військовим міністром цареві щорічно, до 1-го січня. Доповіді мали значення не стільки звітів за минулий час, скільки програм з подальшої діяльності міністерства. Великий інтерес представляють щорічні звіти військових постанов, у яких опубліковані постанови, що стосуються організації армійського життя. У них міститься важливий фактичний матеріал про діяльність Військового відомства та військово-окружної системи на українських землях, який використовувався при розробці дисертаційної роботи.

Другорядні зміни військового державного апарату й армії знаходили відображення в циркулярах окремих департаментів [40]. Ще одне джерело

офіційного походження – звітність військового міністерства і його окремих ланок, яку можна поділити на кілька груп: «звіти о діях військового міністерства» за кожен рік, звіти військового міністерства до ювілейних дат, «доповіді по військовому міністерству» та окремим структурним частинам військового відомства [41; 42].

Щорічні звіти про дії військового міністерства – найпоширеніший тип офіційної звітності [40]. Це були звичайні офіційні звіти про зміни та діяльність військового відомства за певний рік. У них військове міністерство і армія представлені як структура котра постійно удосконалюється у всіх сферах діяльності: в управлінні, підготовці, постачанні, озброєнні. У звітах про дії Військового міністерства заслуговує на увагу частина інформації, у якій виявлялися цифри і факти, що змушували робити висновок про те, що ці оптимістичні доповіді були необ'єктивними. Найчастіше в цих доповідях не висвітлювалися всі проблеми, пов'язані з військовими реформами. Імператор і вищі урядові посадовці ставилися до подібних звітів як до простої формальності, і тому вони подавалися на розгляд царя і вищих державних установ через рік-два після звітнього року.

Звіти та постанови військового міністерства друкувались з 60-х років XIX століття в офіційних відділах друкованих органів військового міністерства – газеті «Российский инвалид» та журналі «Военный сборник» [298]. Ці публікації звітів міністерства повинні були роз'яснити офіцерському складу армії цілі проведених перетворень і підняти авторитет військового відомства, котрий сильно похитнувся після Кримської війни.

Значна кількість відомостей, наведених у звітах про стан військового відомства (про кількість військ, їх розміщення, зміни у військовому апараті та організації військ Київського, Одеського та Харківського військових округів), достовірні й дають фактичний матеріал з досліджуваного питання. Завдяки відомостям з цих документів вдалося простежити еволюцію їх розвитку, а також виділити основні перетворення, які мали істотний вплив на

роботу військових управлінь Військового відомства та стан округів на українських землях.

Важливими є наступні документи, які висвітлюють процес військово-окружного реформування на території України: циркуляр Головного штабу Військового міністерства від 19 травня 1901 р. про релігійне виховання у військах (ЦДІАК України, Ф. 347), циркуляр штабу Одеського військового округу від 25 січня 1909 р. про заборону офіцерам вступати у шлюб без дозволу керівництва (ЦДІАК України, Ф. 347) [363; 364]. Для дослідження військово-окружної реформи на українських землях найбільше значення мають матеріали, пов'язані з циркулярами штабів Київського та Одеського військових округів, наказами військам та розкладом проведення маневрів, звітами Київського, Харківського, Катеринославського, Чернігівського головних жандармських управлінь [65; 67; 68; 69; 166; 213; 363; 364].

Розвиток військово-медичного управління представлений документами канцелярії військового прокурора Київського військового округного суду (ЦДІАК України, Ф. 315), Київського військово-окружного суду (ЦДІАК України, Ф. 316), канцелярії Київського, Подільського та Волинського генерал-губернатора (ЦДІАК України, Ф. 442) [360; 361; 369; 370]. З циркулярів Міністерства внутрішніх справ, Штабу Київського військового округу можна дізнатися про стан боротьби з епідеміями в частинах, обов'язкового проходження медичного огляду рядового та офіцерського складу у мирний та воєнний час.

Наукову цінність мають документи, а саме програми реформування і розвитку сухопутних сил в Одеському, Київському та Харківському військових округах. Усі ці документи несуть дуже багатий фактичний матеріал.

З опублікованих матеріалів, які стосуються військово-окружної реформи, особливе місце займає складений у військовому міністерстві «Звід зауважень на проект пристрою військового управління по округах». Звід представляв короткий переказ найбільш важливих думок, висловлених

окремими представниками царської військової бюрократії і командного складу армії в спеціальних записках влітку-восени 1862 р. Основна мета документа, поданого цареві 1 січня 1863 р., полягала в тому, щоб продемонструвати схвалення військово-окружної реформи переважною більшістю командного складу армії і вищих посадових осіб військового міністерства.

У Центральному державному історичному архіві України містяться джерела, що стосуються військових округів царської Росії на українських землях; зокрема матеріали про стан збройних сил Російської імперії: про розквартирування, формування, навчання, інспектування військ, маневри, мобілізаційні можливості армії, її постачання по лінії інтендантського, артилерійського, військово-інженерного та військово-медичного відомств, бойової підготовки військ і військового управління імперської Росії на території України, військово-судові матеріали [357; 358; 359; 365; 366; 367].

Для дослідження виявили джерелознавчий інтерес матеріали з фондів ЦДІАК України, де зберігаються доповіді про стан військ, управлінь та установ Київського округу, документи про мобілізацію, комплектування військ, звіти та рапорти про маневри військ округів на території України. Серед матеріалів, які викликають науковий інтерес для вивчення питання військових реформ на території України у другій половині XIX ст., виділимо листування зі Штабом Одеського військового округу, командувачами частин, комендантом і міським головою міста Миколаєва (ЦДІАК України, Ф. 356). З телеграм можна дізнатися розташування та пересування військових частин Одеського військового округу, прізвища офіцерів та генералів, керуючих бригадами [254].

Для всебічного та ґрунтовного вивчення питання реформування військових округів на території України у другій половині XIX – на початку XX ст. важливими є джерела із українських обласних архівів. Державний архів Одеської області налічує фонди щодо статистичних відомостей кількості новобранців Херсонської губернії за 1883 р. (Ф. 5) [55]. Військова

підготовка молоді відбувалась у навчальних закладах Одеси, Катеринослава, Херсону, про що свідчать документи Фонду 42 Державного архіву Одеської області [287].

Окрім того з джерел, які зберігаються у Державному архіві Одеської області, дізнаємося про будівництво казарм для військ в Одесі; зі звітів губернаторів можемо встановити кількість військ, що перебували у Севастополі та Катеринославській губернії; проаналізувати заходи, які відбувались у разі мобілізації в Одеському військовому окрузі та простежити відмінності рекрутської повинності російських переселенців у Криму та мешканців південних українських земель. Для дослідження становлять інтерес розпорядження про військові збори запасних нижніх чинів 1877 та 1882 строків служби, а також документ про встановлення в Одеському регіоні постійної рекрутської повинності [36; 184; 185; 199; 209; 217; 222; 230; 240; 278; 319].

Цікавими для дослідження виявилися джерела, які зберігаються у Державному архіві Харківської області. З них ми можемо дізнатися про здійснення рекрутської повинності у Зміївському повіті (Ф. 841), про призов нижніх чинів запасу на службу у Вовчанському повіті (Ф. 224), про успіх призову новобранців у Куп'янському повіті за 1877 р. (Ф. 21) [38; 45; 228]. Вперше до наукового обігу було введено документи щодо здійснення в Харківській губернії шостого загального набору (Ф. 280), статистичні дані щодо військово-кінської повинності 1902 р. у Харківській губернії (Ф. 841), книга запису заяв щодо пропусків та помилок у призивних списках за 1875–1885 рр. (Ф. 441), наряд циркулярам та розпорядженням уряду щодо введення статуту про військову повинність (Ф. 21), настільна записка щодо третього загального набору за 1865 р. (Ф. 280), про успіх призову новобранців у Куп'янському повіті за 1877 р. (Ф. 21), про рекрутів, прийнятих у залік рекрутських наборів (Ф. 280) [25; 125; 174; 177; 196; 223; 234].

Для дослідження становлять інтерес матеріали щодо становлення та розвитку кадетських корпусів на території України. За допомогою документів, які зберігаються у фондах Державного архіву Сумської області, можна простежити, як відбувалось будівництво Сумського кадетського корпусу та виявити суми на його будівництво, надані українським меценатом П. Харитоненко (Ф. 1) [253].

З преси періоду 1862–1914 р. дізнаємося про маневри, життя офіцерів та солдатів у частинах, які перебували на українських землях. Цікавими для дослідження виявилися документи, які друкувалися в офіційній частині «Военного сборника», замітки журналу «Разведчик».

До четвертої групи належать джерела особового походження – мемуари державних діячів того періоду. Перевагою мемуарів є те, що вони написані безпосередніми учасниками подій, людьми, які знали армію, розуміли у чому переваги і недоліки існуючого тоді устрою збройних сил.

У 1900 р. в Одесі вийшла збірка «Рюрик. (Юнкерский папаша)», підготовлена В. Дмитрієвим. До збірки увійшли спогади юнкерів та офіцерів Одеського піхотного юнкерського училища. У ній яскраво розкрито життя та побут педагогів та майбутніх офіцерів [73]. У 1965 р. в Нью-Йорку вийшла праця полковника С. Ряснянського, який зібрав та оприлюднив спогади випускників про роки навчання в Єлісаветградському кавалерійському училищі, приурочивши видання до сторіччя закладу [306]. Спогади мають важливе значення для дослідження порушеної проблеми загалом, оскільки дають змогу вивчити саме ті сторінки історії, які не були відображені в офіційних документах. Беззаперечним є той факт, що історію створюють люди, і від їхніх переконань, настроїв, глибини розуміння проблеми залежить рівень впливу цих людей на процес проведення військових реформ на державному рівні.

Серед мемуарів привертають увагу насамперед спогади генерал-фельдмаршала графа Д. Мілютіна. У них висвітлено ставлення Д. Мілютіна

до впроваджуваних реформ і його оцінки результатів перетворення армії і флоту під впливом військових реформ [165].

Спогади Д. Мілютіна за 1862–1868 рр. розкривають загальний хід військово-окружної реформи: розробку законопроектів, попереднє створення перших військових округів на західних кордонах Російської імперії, подальші стадії роботи над законопроектами, практичне втілення військово-окружної системи на українських землях.

У 1879 р. вийшла збірка військових оповідей ветеранів російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Оповіді стосуються переважно бойових дій на Балканах, але з перших сторінок можна зробити висновок про мобілізаційну спроможність залізниць Одеського військового округу та стан частин, котрі в ньому перебували та вирушали на фронт [313].

Для дослідження становлять джерелознавчий інтерес спогади російського військового дипломата та генерала, який перейшов на бік більшовиків під час громадянської війни А. Ігнат'єва «Пятьдесят лет в строю». Автор подає свої враження від служби, розкриває позитивні та негативні риси імперської армії. Як бачимо, оцінка різнопланових проблем російської імператорської армії кінця XIX ст. залежала напряму від соціального статусу авторів [107].

Для мемуарів генералітету характерні узагальнюючі картини стану військових округів та частин. У мемуарах штаб-офіцерів і частково генералітету присутній синтез точки зору людини, яка командувала невеликим військовим з'єднанням, з точкою зору людини, котра мала під своїм командуванням дивізію. Мемуари генералітету і штаб-офіцерів створювалися не тільки на підставі власної пам'яті, але й на основі документів, наявних у розпорядженні мемуаристів, що робить джерела особливо цінними й істотно підвищує ступінь достовірності наведених у них відомостей.

Для спогадів обер-офіцерів і нижніх чинів звичайне явище – детальне висвітлення окремих епізодів з життя армії. Вони присвячені, як правило,

якимсь конкретним побутовим зарисовкам, що робить їх особливо цікавими, враховуючи той факт, що історії повсякденності в історіографії приділено значно менше уваги, ніж політичній і військовій історії. Мемуари писалися виключно на підставі власної пам'яті, але при цьому можна зустріти, хоча і значно рідше, спогади, написані з залученням документів, наявних у їх авторів.

Для спогадів політиків характерним є відображення переважно політико-ідеологічних сюжетів впровадження військово-окружної системи. Землі сучасної України розглядалися в загальному контексті Російської імперії, як і військово-окружна система.

Статті про військові частини та видатних російських генералів друкувалися в енциклопедії Брокгауза та Єфрона, а впродовж 1911–1915 рр. виходила «Военная энциклопедия» [23; 379]. Вона стала першою систематичною збіркою з військової справи та увібрала в себе різноманітні статті, що поділялися на чотири розділи. Перший розділ висвітлював стан іноземних армій, стратегію, тактику, військову справу, статистику, географію, топографію, навчання військ. До другого відділу увійшли статті з військово-технічних знань, а до третього – загальні знання про військових діячів, письменників, художників, адміністрацію та законодавство. Кожний том налічував алфавітний порядок складання статей. У зв'язку з подіями Першої світової війни та подальшими революційними заворушеннями на території колишньої Російської імперії енциклопедія не була завершена і складається з вісімнадцяти томів.

Для дослідження становлять інтерес енциклопедичні статті, пов'язані з історією частин, що дислокувалися на українських землях у межах Київського, Одеського та Харківського військових округів. На час написання статей та друку першого тому були засекречені та офіційно не оприлюднені результати реформування російської армії 1910 р., тому автори давали відомості щодо деяких частин згідно зі старим номером та їх назвою. Важливою є інформація щодо змін стратегії, тактики, навчання російських

військ під впливом проведення реформування військово-окружної системи у другій половині XIX – на початку XX ст. У цей період Російська імперія не відставала від провідних країн Західної Європи – Німеччини, Австрії та Франції, – видаючи систематичні військові енциклопедії. В енциклопедії І. Ситіна аналізувалися попередні дослідження військової справи, здійснені генералом Г. Леєром, західноєвропейські енциклопедичні видання.

Енциклопедія І. Ситіна ілюстрована мапами, планами, малюнками, кресленнями, портретами. Для швидкої наочності на стратегічних мапах вказувалися не всі пункти, які зустрічаються в текстах статей. Статті щодо тактики та стратегії стисло надають аналіз головних положень окресленої проблеми дослідження.

У 1909 р. В. Шенк видав збірку з переліком піхотних та гренадерських полків [377; 378]. Для нашого дослідження є цінними статистичні відомості щодо військових піхотних частин, які дислокувалися та підлягали реформуванню в межах військових округів на українських землях. Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. із Київського місцевого батальйону та запасних частин почали свою військову історію Рівненський 166-й, Острозький 167-й та Миргородський 168-й піхотний полки, в яких проходили службу переважно українці. За допомогою праць В. Шенка можна не тільки простежити бойовий шлях та еволюцію армійських частин, але й вивчити зразки обмундирування піхоти, кавалерії, яке відрізнялося у різних родах військ. Можна порівняти відмінні риси одягу гусарів, драгунів, уланів.

Важливим джерелом інформації для нашого дослідження виступають картографічні джерела. До картографічних матеріалів відносять: географічні і спеціальні карти, плани, креслення, атласи та первинні графічні документи зйомок, необхідні при вивченні просторових характеристик історичних процесів, явищ і подій. Наприклад, у документі з Державного архіву Одеської області про будівництво казарм в Одесі можна побачити креслення та малюнки цих приміщень [240].

Для з'ясування принципу генералізації показовою може бути наявність візок на картах. Аналіз мап військових округів за різний період часу (1862–1914 рр.) свідчить про зміни кордонів чи взагалі скасування деяких округів; можна визначити прикордонні округи та порівняти їх бойову міць з країнами, які зосереджували біля них свої частини та з'єднання. Досліджуючи мапи дислокації Російської імператорської армії, можна з'ясувати стратегічні плани командування щодо зміцнення військових округів та проведення стратегічного розгортання армії в разі війни [327].

Важливе джерело інформації – мапи залізниць, шосейних та річкових шляхів на території України в зазначений період часу, які дозволяють зробити висновок про мобілізаційну спроможність губерній Російської імперії. Карти фортець Севастополя, Очакова дають матеріал про оборонні та інженерні спроможності російської військової думки 1862 – 1914 рр.

Картографічні джерела становлять значний інтерес для дослідження особливостей тактики та стратегії Російської імперії, функціонуванню військово-окружної системи на території українських земель у зазначений період часу. Плюсом військових карт є те, що вони мають точність, масштаб, зрозумілість і повноту матеріалу.

Фотодокументи досліджуваного періоду часу є дуже вагомим джерелом інформації. За їх допомогою ми можемо побачити окремі елементи форми військовослужбовців та вищого командного складу, військову техніку тощо. Деякі фотографії друкувалися у виданнях, альбомах чи розташовувалися у приватних колекціях. Рідкісні архівні фотографії можна знайти в дослідженні С. Ряснянського та працях випускників військових училищ Російської імперії серед емігрантського середовища [306].

Методологічні основи дослідження.

Висвітлення питань щодо здійснення реформ у військових округах Російської імперії на території України в другій половині XIX–початку XX ст., здійснювалося на основі застосування системи принципів і методів історичного пізнання. З позицій методології постмодернізму сучасний погляд

на українську історію XIX ст. почали формуватися після здобуття Україною незалежності. Е. Вільсон, А. Каппелер, Г. Касьянов, В. Смолій, О. Толочко розглядали історію Росії через призму поліетнічності, приділяли увагу взаємозв'язку російської влади та українського народу [22; 121; 124]. У своїх працях вони зазначали, що українським землям приділялась велика увага для втілення російських імперських амбіцій. Українці, як нація, не мали своєї держави, але друга половина XIX ст. – це епоха національного пробудження українців.

Для кращого вивчення й розуміння проблем теорії та практики історичного пізнання зазначеної теми становлять інтерес роботи Г. Бондаренка, Р. Козелека, Л. Репіної, Н. Яковенко [20; 127; 304; 381]. Головними принципами роботи визначено принципи історизму, об'єктивності, системності та ціннісний підхід. Цими вихідними положеннями, усталеними дослідницькою практикою, визначався поступальний рух наукового аналізу проблеми. Завдяки обраній методології досягалося відповідне відображення сутності предмета дослідження.

Принцип історизму є одним з основних в історичному дослідженні. Він передбачає розгляд процесу пізнання проблеми у його розвитку і змінах, у зв'язку з наявністю певної теорії і методології у ту чи іншу епоху. Використання принципу історизму забезпечувалося порівняльним аналізом історичних та історіографічних фактів і джерел з точки зору їх накопичення, оцінки та інтерпретації, взаємозв'язку і взаємозумовленості.

Загалом принцип історизму дозволяє вивчити розвиток наших уявлень щодо реформування військових округів та російської армії у їх часовій послідовності й діалектичній єдності. Використання принципу об'єктивності полягало в неупередженому оцінюванні історичних фактів. Його застосування дозволяло уникати спотворень при оцінці дослідницьких концепцій реформування імперської армії і методики студій загалом. Використання принципу історіографічної традиції ґрунтувалося на вивченні предмета дослідження з урахуванням результатів його попередніх студій.

У роботі використовувалися загальнонаукові методи: аналізу та синтезу, індукції та дедукції, системного і структурного аналізу. Використання методу аналізу, заснованого на структуруванні досліджуваного об'єкту на елементи і з'єднанні їх в єдине ціле, дозволяє критично осмислювати існуючі підходи в класифікації та інтерпретації історичних фактів.

Серед спеціально-історичних методів історичного дослідження застосовувалися: історико-генетичний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, метод історичної періодизації, метод діахронічного аналізу, проблемно-хронологічний, ретроспективний, періодизації, порівняльний, конкретного і перспективного аналізу, історичний і логічний, актуалізації, синхронічний тощо. Кожний метод дає можливість розкрити той чи інший бік науково-пізнавального процесу і у сукупності уявити його як цілісний процес.

Історико-генетичний метод складається з послідовного виявлення властивостей, функцій і змінень реальності, що вивчається, у процесі реальної історії об'єкта дослідження, цей метод є аналітично-індуктивним, а за формою відображення інформації – описовим. Історико-генетичний метод дозволяє показати причинно-наслідкові зв'язки і закономірності історичного розвитку, а історичні події та особистості охарактеризувати за їхньою індивідуальністю.

Широкі пізнавальні можливості надає історико-порівняльний метод. По-перше, він дозволяє розкривати сутність досліджуваних явищ у тих випадках, коли вона неявна, виявляти загальне та те, що повторюється, необхідне та закономірне, з одного боку, та якісну відміну – з іншого. По-друге, історико-порівняльний метод дає можливість виходити за межі явищ, що вивчаються, і на підставі аналогій приходити до широких історичних паралелей. По-третє, він припускає використання усіх інших загально історичних методів. Порівнювати можна об'єкти і явища й однотипні, і різнотипні, що знаходяться на таких самих і різних стадіях розвитку. В

одному випадку сутність буде розкриватися на підставі виявлення схожості, а в іншому – відмінностей.

Типологічний метод складається у пізнанні індивідуального за принципом від поодиначного до особливого, а потім – до загального та всезагального. Він передбачає здатність розпізнати індивідуальне через приналежність до загального, і, навпаки, побачити загальну закономірність у розрізнених проявах одиничного. Історико-системний метод передбачає цілісний, комплексний підхід до досліджуваної реальності.

Дослідження історичних проблем за допомогою картографічного методу з використанням комп'ютера вводить в дослідницький процес велику кількість джерел, різних за своєю структурою і змістовим навантаженням, вимагають кропіткої роботи ще до того, як їхні дані стануть елементами інформаційної бази комп'ютерної карти. Крім традиційної критики такого джерела для оцінки його репрезентативності у відображенні історичних процесів необхідно враховувати і специфіку обробки даних джерел в історичному комп'ютерному картографуванні.

Особливе значення має при розгляді проблеми вивчення діяльності військово-учбових закладів на українських землях має порівняльно-правовий метод. Військово-навчальне відомство аналізується як частина державного апарату, наділене цілком певною компетенцією сукупності установ, які мають чітку підпорядкованість, і власні керівні структури. Юнкерські училища, своєю чергою, були органічними і цілком визначеними у законодавчому плані елементом цього відомства. При цьому багато аспектів законодавства стосовно військово-навчального відомства досить часто змінювалися, відображаючи коливання урядового курсу, розвиток армії загалом, еволюцію військово-педагогічної думки.

Дослідження історії військового реформування на українських землях у зазначений період часу актуалізує і використання міждисциплінарного підходу, адже дослідження наближено до таких наукових дисциплін, як

військова справа, правознавство, політологія. Серед міжпредметних методів були застосовані: методи контент-аналізу, інтерпретативного аналізу.

Для аналізу матеріалів, що друкувались в періодичній пресі за досліджуваний період, застосовується метод контент-аналізу, мета якого полягає у пошуку наявності або відсутності в тексті певної характеристики, тенденцій, виявлення в тексті прихованої інформації, контексту. Для якісного дослідження візуальних джерел застосовується метод інтерпретативного аналізу, кінцева мета якого – розуміння сенсу, значення об'єкту.

Отже, при дослідженні військових реформ в українських округах та армії Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. було застосовано низку методів, що дозволило комплексно і докладно з'ясувати процес запровадження перетворень їхню сутність, визначити його значення та наслідки.

Висновки до першого розділу:

Підсумовуючи, слід зазначити, що історіографія з теми дослідження є ґрунтовною. Ще з часів імперського уряду були зроблені перші кроки дослідження реформування армії. Серед емігрантського середовища багато військових залишили свої мемуари та напрацювання. У радянський період історики більш ґрунтовно почали досліджувати питання реформування армії, навчання офіцерського складу, тому що це було зумовлено ювілейними датами, що надали спроби вивчення цього питання.

Сучасна історіографія також вивчає проблеми армії імперського періоду, але вже на нових методологічних засадах, які більше не підвладні радянській ідеології. Учені України та Російської Федерації мають можливість працювати з новими джерелами, яких також вистачає з теми дослідження. До наукового обігу введено напрацювання білогвардійського, емігрантського середовища, документи, котрі раніше не були вжиті до загального огляду. Були висвітлені реформи центральних та місцевих органів військового управління; реформи, пов'язані із розбудовою різнопланових

військово-навчальних закладів; питання участі конкретних персоналій у розробці й проведенні воєнних реформ.

Джерельна база ґрунтується на чисельних законодавчих, нормативно-підзаконних, справочинних документах, а також мемуарів діячів того часу, які перебували на вищих армійських посадах. У дисертації використано джерела з архівних фондів Центрального державного історичного архіву України (м. Київ), Центрального державного архіву вищих органів влади України, Державних архівів Одеської, Харківської області, Сумської області.

У роботі застосовано принципи історизму, об'єктивності, системності та ціннісний підхід. Використовувалися загальнонаукові методи: аналізу та синтезу, індукції та дедукції, системного і структурного аналізу.

Серед спеціально-історичних методів історичного дослідження застосовувалися: історико-генетичний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, метод історичної періодизації, метод діахронічного аналізу проблемно-хронологічний, ретроспективний, періодизації, порівняльний, конкретного і перспективного аналізу, історичний і логічний, актуалізації, синхронічний тощо.

РОЗДІЛ 2. ВІЙСЬКОВІ РЕФОРМИ 1860-х - 1870-х рр. ТА ЇХ ВПЛИВ НА СТАН ВІЙСЬКОВИХ ОКРУГІВ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

2.1. Впровадження військово-окружної системи у 60-ті роки ХІХ ст.

Протягом ХІХ століття на землях підросійської України відбувався процес суспільної модернізації. Економічно відстала Російська імперія була зацікавлена в забезпеченні армії сучасною зброєю.

У середині ХІХ століття Росія залишалась монархічною державою, де зберігалось кріпосне право. Його негативний вплив все більше виявлявся у сфері економіки, політики, соціальних відносин на українських землях. Зростання товарних відносин не мало змоги відбуватися швидко через існування кріпосницької системи [342].

Упродовж ХІХ століття Російська імперія на українських землях проводила політику імперської інтеграції. Українці проходили військову службу у військових частинах імператорської армії, виконуючи накази командування навіть за межами України. Проводячи військову експансію, царат використовував у своїх планах українське населення для забезпечення власного війська сільськогосподарською продукцією, худобою, кіньми тощо. Дворяни українського походження мали право проходити службу та просуватися по кар'єрній драбині у разі прояву повної лояльності цареві та відмови від українофільських поглядів.

Конфлікти в політичній і соціальній сферах виливалися в гідну відсіч з боку селян щодо поміщиків, які прагнули розширити панську оранку за рахунок селянських наділів. До середини ХІХ століття все більш виразно виявлялася економічна і технічна відсталість Російської імперії від розвинутих держав Європи того часу: Англії та Франції. Найбільш яскраво це показали події Кримської війни 1853–1856 рр., де Росії довелося вести бойові дії проти потужної коаліції Англії, Франції та Османської імперії. У Кримській війні Російська імперія зазнала жорстокої поразки, попри те, що

мала навчену сухопутну регулярну й іррегулярну армію, в якій перебували і рекрути з українських губерній [342].

Рекрутська система комплектування сухопутних військ на українських землях не забезпечувала необхідних резервів, а царський уряд не міг збільшувати призовні контингенти. Основний контингент офіцерів складали дворяни, переважна більшість яких мала слабку військову підготовку.

На озброєнні російської армії на території України перебували застарілі гладкоствольні кремінні рушниці зразка 1808 р. Схожа ситуація була і з артилерією.

Поразка у воєнних діях на території Криму призвела до низки реформ у військовій сфері. Перед імператорською Росією з усією гостротою постали питання про запровадження окружної військової системи, загальної військової повинності, скорочення термінів служби, створення військово-навчальних закладів для офіцерів, унтер-офіцерів, підвищення освіти рядового складу [11; 14; 62; 102].

Після призначення у 1856 р. М. Сухозанета на пост військового міністра ситуація на території України майже не змінилася, як і по імперії загалом. Головна теза – скорочення бюджету на армію призвела до погіршення ситуації у частинах Першої армії, яка на той час дислокувалася на землях сучасної України, Польщі та Білорусі. Олександром II було винесено на розгляд рішення про зміну обмундирування, але це не стосувалося переозброєння армії та підвищення підготовки військослужбовців.

У 1861 р. замість М. Сухозанета було призначено на пост військового міністра Російської імперії Д. Мілютіна. Новий міністр 15 січня 1862 р. представив програму реформування російської армії, головною метою якої зазначалося створення масової армії нового типу, що забезпечувало необхідну чисельність військ. Було поставлено «нелегке завдання – відновити, наскільки можливо, військову силу Росії» [165, с. 833–834].

Скасування кріпосного права давало можливість збільшити контингент призовників і скоротити терміни служби, що було необхідною умовою для створення масової армії. Нова система комплектування військ повинна була вирішити комплексну проблему підготовки навчених резервів і розгортання при необхідності масової армії. Разом з переозброєнням і вдосконаленням форм і методів бойової підготовки військ треба було підняти боєздатність збройних сил, та поставити їх на один рівень з арміями передових європейських держав. Потрібно було відкривати навчальні заклади для офіцерського (у той час лише чверть офіцерів мали військову освіту) та унтер-офіцерського складу. На думку Д. Мілютіна, це завдання «могло бути вирішене не інакше, як загальною перебудовою всього нашого військового устрою, починаючи з вищого управління і до самих дрібниць військового господарства» [165, с. 834].

Реформування військової системи Російської імперії на українських землях було першочерговим завданням у зв'язку з межуванням Росії з Австрійською імперією та повстаннями у Царстві Польському, яке охопило також Київську, Волинську та Подільську губернії. Київський генерал-губернатор М. Анненков зібрав командирів для селянських загонів з метою боротьби з польськими повстанцями, а російські війська діяли безпосередньо у повітах. Українське населення мобілізувалося до сільської варти та допомагало регулярним та резервним батальйонам. Для придушення повстання на українських землях вистачило сорока п'яти тисяч солдатів та створених селянських загонів. Українське населення неохоче та вороже ставилося до поляків і підтримало царський уряд, який натомість відправляв у разі потреби зброю з Київського арсеналу десяцьким та соцьким командирам селянської варти. Незважаючи на початок реформування, російські підрозділи витримали напругу боїв з польськими загонами, але після перемоги царат посилив політику русифікації українського населення. Перед військовим міністерством постало завдання встановити військово-окружну систему, дислокувати частини Першої армії по округах та

розквартирувати в казармах, налагодити постачання амуніції та продовольства, зробити невелику мобільну армію [342].

У доповіді Військового міністерства від 15 січня 1862 р. були розглянуті заходи реформування всієї військової системи Російської імперії, зокрема на українських землях, створення більш раціональної системи військової організації за такими напрямками:

По-перше, перетворити резервні війська у бойовий резерв, забезпечити поповнення ними складу діючих військ і звільнити їх від обов'язку навчати у воєнний час рекрутів.

По-друге, підготовку рекрутів покласти на запасні війська, забезпечивши їх достатніми кадрами.

По-третє, всім позаштатним нижнім чинам резервних і запасних військ в мирний час надавати відпустку, а у воєнний – відкликати на службу. Рекрутами поповнювати склад діючих військ, а не формувати з них нові частини.

По-четверте, сформувати для мирного часу кадри запасних військ, поклавши на них гарнізонну службу, розформувавши батальйони внутрішньої служби [165].

Основною реорганізацією військового управління була військово-окружна система. Створення стрункої системи місцевого управління військ було найважливішим завданням, що стояло перед Військовим міністерством, без виконання якого було неможливе реформування в армії. Необхідність цих перетворень обумовлювалася тим, що штаби армій виконували як командні, так і адміністративно-постачальницькі функції стосовно підлеглих частин, аналогічні завдання поклалися і на корпусні штаби.

У травні 1862 р. Д. Мілютін запропонував створити територіальну, окружну систему, при якій постачання та матеріально-технічні функції поклалися на штаб округу, а оперативне командування зосереджувалося в руках дивізійних командирів. Нова система помітно спрощувала військово-

управління, а також усувався істотний недолік – надзвичайна централізація управління в міністерстві [102, с. 97].

Відповідно до цього вказувалося на необхідність створення військових округів на території України. Улітку 1862 р. на українських землях було засновано перший військовий округ – Київський, який спочатку межував з Варшавським та Віленським. Після впровадження військово-окружної системи скасовувалось управління Першої армії, частина якої квартирувала на території України (Додаток Б).

6 липня 1862 р. вийшло «Положення про головне управління військами», згідно з яким Київський військовий округ отримував першого командувача військами та генерал-губернатора генерал-лейтенанта В. Васильчикова. З грудня 1862 р. його замінив на цій посаді генерал від інфантерії Н. Анненков. Під керівництвом В. Васильчикова перебувала тільки діюча армія; піхотні, артилерійські, саперні, інженерні війська, жандармерія та частини зведеного кавалерійського корпусу підпорядковувалися своїм начальникам [265, с. 660–663].

До складу Київського військового округу станом на 1862–1864 рр. входили Київська, Волинська та Подільська губернії [149, с. 18]. За територіальними масштабами округ був поділений Дніпром на дві частини. Західна частина межувала з Австрією, тому землі на південь від Полісся були стратегічно важливими для розгортання армії у разі військових дій. Східна частина округу слугувала тиловою базою, хід військових дій там був малоімовірний.

Маючи дві фортеці – Київську та Очаківську – військове керівництво могло обирати наступальну або оборону стратегію у разі військових дій. Фортеці слугували базами на півдні українських земель для частин Київського округу [143, с. 76].

Війська Київського військового округу складали: 2 дивізії піхоти, неповний склад однієї кавалерійської дивізії і 2 батальйони резерву. Згодом 3-тя кавалерійська дивізія була переведена з Харківської губернії, а частини

8-ї та 9-ї піхотних дивізій вибули з частин розташування округу у зв'язку з повстанням на території Польщі [143, с. 76].

Структура головного окружного управління включала в себе: Загальне командування і штаб, Окружне інтендантство, Артилерійське управління, Інженерне управління та Лікарсько-госпітальне управління. Структура мала майже ідентичні особливості в округах на території України [11; 14; 149, с. 18].

Командувачі округів на українських землях виконували обов'язки наглядачів за виконанням розпоряджень Військового міністерства, правильністю дій відділів військово-окружного управління. Також вони відповідали за квартирування, пересування й постачання військ, підтримання дисципліни серед військовослужбовців та охорони їхнього здоров'я, військового навчання, інспектування військових частин та установ, організації вартової і гарнізонної служб, вчасної атестації військових кадрів та їх висунення на вищі посади, рекрутським наборам, рішенням судних справ. У Київському та Одеському військових округах призначався помічник, який був «зобов'язаний полегшувати командувачу військ виконання його обов'язків, а в разі його хвороби або відсутності з округу управляти округом» [11; 14].

Військово-господарські функції виконувала військово-окружна рада. До її складу входили командувач округу та його помічник, начальник штабу, окружний інтендант, начальники артилерії і інженерів, військово-медичний інспектор та інспектор військових госпіталів. Військовий міністр у кожному військово-окружну раду відправляв одного представника для нагляду та правомірності дій [14].

Окружний штаб, до якого входило три відділення, на чолі з начальником та його помічником виконував накази головнокомандувача. За пересування, розміщення, навчання військ відповідало стройове відділення. Інспекторське відділення займалося комплектуванням військ усім необхідним, проведенням ревізій якісно-кількісного складу військ. До

завдань господарського відділення входило ведення діловодства матеріальної частини та наглядом вчасного інтендантського забезпечення. До складу окружного штабу також входили судова частина, архів, канцелярія, типографія. Господарче відділення та канцелярія були відсутні у Харківському військовому окрузі [14].

Окружні інтендантські управління мали у своєму складі речове, грошове та продовольче відділення. У підпорядкуванні окружного інтенданта перебували всі наявні в окрузі інтендантські (речові) та провіантські склади й магазини, окружний скарбничий, головний доглядач складів і доглядачі магазинів. Щодо особового складу окружного інтендантського управління окружний інтендант користувався правами начальника дивізії.

Швидке впровадження реформи призвело до того, що настала черга інтендантського перебудування. В Одеському військовому окрузі постачанням продовольства в частини займалися колишні господарські установи, але наприкінці 1862 р. було створено окружне інтендантство. До 1864 р. воно відало тільки постачанням продовольства, а постачанням одягу займалося комісаріатські органи Військового міністерства [14, с. 18].

20 березня 1862 року згідно з виданим положенням про переформування артилерійського управління в створених військових округах призначався начальник, який керував польовою, облоговою та фортецевою артилерією. Начальник артилерії підпорядковувався з командних справ генерал-фельдцехмейстеру, а з адміністративних та господарських – Головному артилерійському управлінню Військового міністерства [14].

До складу окружного артилерійського управління входили інспекторська і навчальна частини, а також у відомстві знаходилися польові й місцеві артилерійські частини та артилерійські господарські установи. Начальник артилерії округу користувався правами начальника дивізії. До обов'язків управління входило своєчасне постачання артилерії та

боєприпасів до фортець та холодної і вогнепальної зброї до військових частин [18, с. 61 – 76].

До складу окружного інженерного управління входили інспекторська, будівельна, господарська і розрахункова частини. До обов'язків управління входило управління фортецями, військовими будівлями і казармами, гідротехнічними спорудами, інженерними командами, інженерними дистанціями. Окружний начальник інженерів здійснював нагляд за станом фортець, розробляв плани оновлення фортифікаційних споруд та направляв плани згідно з кошторисом на утвердження до Військово-окружної ради, або до Головного інженерного управління. У підпорядкуванні командирів саперних бригад знаходилися інженерні польові й облогові парки [11; 14].

Окружне військово-медичне управління, очолюване військово-медичним інспектором, здійснювало нагляд за виконанням усіх лікарсько-гігієнічних заходів з утримання особового складу. До обов'язків управління входила організація лікування хворих військових чинів в госпіталях округу і дивізійних лазаретах, постачання у військові частини і лікарські заклади медичного майна й медикаментів, ветеринарне забезпечення [90; 102].

Військово-медичний інспектор наглядав за військово-лікувальними закладами, виносив догани начальникам лазаретів при недостатній організації медичного обслуговування військовослужбовців. До підлеглих інспектора входили: помічник з медичної частини, помічник з фармацевтичної частини, окружний ветеринарний лікар, керуючий аптечним магазином округу, начальники госпіталів (з питань лікарської частини), дивізійні доктори і старші лікарі окремих частин, а також всі нижні медичні, фармацевтичні та ветеринарні чини. У підпорядкуванні окружного інспектора госпіталів знаходилися начальники військових госпіталів округу та госпітальні роти. Начальник місцевих військ округу допомагав окружному інспектору госпіталів у інспекції госпіталів місцевих військ, проводячи перевірки один раз на рік [14].

Треба зауважити, що санітарний стан військовослужбовців на початку 60-х рр. XIX ст. залишався недосконалим. Вони хворіли на інфекційні захворювання, у тому числі і венеричні у містах Києві та Кам'янці-Подільському [213, с. 1–24].

На початку 60-х років XIX ст. на українських землях випадки недостатнього харчування підштовхували солдатів до порушення військової дисципліни. За недоглядом офіцерів нижні чини відвідували громадські заклади харчування, де зловживали алкоголем та мали стосунки та конфлікти з місцевим населенням. 18 квітня 1863 р. вийшов окремий циркуляр київського губернатора за № 5336, у якому йшлося, що шинкарі зобов'язувались не впускати солдатів до закладів з продажем алкоголю. Продаж алкогольних напоїв дозволялася у разі надання шинкарю записки ротного командира з печаткою. Згідно з документом заборонялось розташовувати шинки біля військових приміщень (госпіталів та казарм) на відстані ближче 320 метрів. Пізніше, у 1868 р., нижнім чинам військового відомства взагалі було заборонено відвідувати трактири та подібні заклади.

12 грудня 1862 р. було засновано Одеській військовий округ. На території Одеської губернії скасовувались управління п'ятого піхотного та зведеного кавалерійського корпусів. Поповненням частин продовольством займалися господарські установи, але за пильнуванням цього процесу призначався інтендант [152, с. 36; 266, с. 476–477].

У зв'язку з заворушеннями на території Польщі у 1863 р. вийшло «Положення про охорону військової дисципліни та дисциплінарні стягнення». Цей документ закріплював за військовими частинами округів здійснення контролю за територією та своєчасне придушення повстань, підтримку бездоганної дисципліни в армії [270, с. 1].

На території Одеського військового округу дислокувалися 39 піхотних батальйонів, 36 ескадронів та 27 кавалерійських сотень. На початок 1864 р. на півдні України перебували 4 піхотні та кавалерійські дивізії, до складу яких входило 51 батальйон піхоти, 30 ескадронів та 60 кавалерійських

сотень. Командувачем військами було призначено графа П. Коцебу (зрусифікованого німця), який обіймав і посаду генерал-губернатора. Начальником окружного штабу було призначено В. Свечина, посаду окружного інтенданта обійняв дійсний статський радник Л. Маслов, начальника артилерії округу – генерал-лейтенант Р. Сегеркранц, начальника інженерного управління – С. Одінцов, військово-медичного інспектора – дійсний статський радник В. Видинський [81, с. 49; 143, с. 76–77].

До складу Одеського військового округу входили Херсонська, Катеринославська, Таврійська, Бессарабська (без Хотинського повіту) губернії і Балтський повіт Подільської губернії. Територія охоплювала 4.353,7 миль² з населенням 10,98 млн осіб. Округ межував з Румунією, Австро-Угорщиною, проходив узбережжям Чорного моря від гирла Дунаю до Керченської протоки [143, с. 76; 152, с. 37].

Стратегічне значення Одеського військового округу складалося з низки компонентів:

- у разі військових дій місцевість дозволяла робити висадку десанту; розробляти та керувати спільними діями армії та флоту;
- проводити вторгнення на територію Румунії та Австрії;
- слугувати базою для військ, – округ розділявся Дніпром та мав потужні фортеці та бази військового флоту у Криму.

Умовно округ розділявся на східну та західну частини. Західна частина мала більш стратегічне значення бо межувала з іншими країнами. Мала порти Миколаїв, Одесу, Херсон. Шлях Одеса – Київ зв'язував Київський та Одеський військовий округи та мав стратегічне наступальне значення на територію Румунії у разі збройного протистояння [314, с. 2–3].

Східна частина, яка знаходилася за річкою Дніпро, слугувала тиловою базою та об'єднувалась у єдину тилову систему, межуючи з губерніями Харківського, Кавказького військових округів (Керченською протокою) та землями війська Донського. На Азовському морі діяли порти у містах Бердянськ, Маріуполь (торговельний порт). Кримський півострів після війни

1853–1856 рр. забезпечував береговою лінією для відпрацювання морських операцій та відновленими фортецями у Севастополі [314, с. 2–3].

Після проведення рекрутського набору 1863 р. у Київському військовому окрузі налічувалось 81 тис. військовослужбовців, а в Одеському – 70 тис. [212, с. 1–3]. У зв'язку з повстанням у Польщі всі війська, а також жандармські та резервні частини підпорядковувались начальникам округів згідно з наказом військового міністра від 7 травня 1863 р.

Улітку 1863 р. війська внутрішньої варти також увійшли у підпорядкування начальника округу. Згідно з положенням від 13 вересня 1863 р. було здійснено переформування Київського та Південного інженерних округів в інженерні управління у складі військово-окружного управління [14].

Після впровадження військово-окружної системи на українських землях за наказом Д. Мілютіна 6 серпня 1864 року було створено Харківський військовий округ. До складу округу входили Харківська, Полтавська, Чернігівська, Курська, Орловська, Воронежська губернії. Згідно з положенням про військові округи, виданого у серпні 1864 р., командувачу підпорядковувались військові частини округу, чини та установи. Артилерійські частини підпорядковувались начальнику артилерії округу [162, с.13]. У 60-ті роки XIX століття Харківський військовий округ очолювали генерал від артилерії С. Мерхилевич (1864 р.), генерал-ад'ютант, генерал від кавалерії В. Лауниц (1864 р.) та генерал-ад'ютант, генерал-лейтенант О. Бреверн де Лагарді (1865–1869 рр.) [310, с. 142–146].

Після відміни тілесних покарань у 1863 р., скорочення терміну солдатської служби та впровадження військово-окружної системи на українських землях, реформування військової освіти потребувало нагального вирішення у Військовому міністерстві. Багато рекрутів залишалися малоосвіченими людьми, а до складу унтер-офіцерів могли підвищити за проявлене бойове вміння чи військову старанність [263, с. 251–264].

Серед солдатів командирами військових частин проводилася виховна робота, що передбачала розвиток розумових та фізичних здібностей, морально-релігійне виховання. До збройних сил залучалися священики до обов'язків яких входила організація літургій, молитов та інших релігійних церемоній, а також збирання інформації про моральний дух військових [129, с. 50–51].

Найкращих солдатів у Київському та Одеському військових округах відправляли до унтер-офіцерських шкіл. Розглянемо на прикладі Харківського військового округу, як проходила підготовка унтер-офіцерського складу на українських землях під час реформування у 1860-х рр.

12 жовтня 1865 р. було видано наказ по військах Харківського військового округу за № 136 про створення у кожному піхотному та кавалерійському полку школи для підготовки унтер-офіцерів. Школи розташовувались у найманій будівлі або приміщенні, яке виділяло земство, якщо полк квартирувався не у казармах. Опаленням, освітленням і утримуванням шкіл відали полкові командири [16, с. 79; 156, с. 46].

Кандидати в унтер-офіцери вивчали такі предмети: закон Божий, російську мову, арифметику, військові статuti, теорію стрільби, обов'язки для нижніх чинів та правила дисциплінарних стягувань за військово-карними законами (рис. Додаток В). У документі зазначалось, що «військові статuti, обов'язки нижніх чинів та правила дисциплінарних стягувань за військово-карними законами викладає начальник школи; теорію стрільби викладає офіцер, завідувач по зброї, у драгунському полку він же навчає російській мові та арифметиці, предмети які в піхотному полку покладаються на офіцера» [156, с. 47; 280, с. 113].

Для кожного полку заздалегідь визначалася строго нормована кількість місць у класі. У піхотному полку повинно було навчатися 60 осіб, а в кавалерійському – 24. До класів відбиралися переважно найкращі солдати в моральному та фізичному плані: «в піхотному полку з кожної лінійної і стрілецької роти по 4 єфрейтори, а в кавалерії по 6 єфрейторів з ескадрону».

Якщо за три місяці навчання єфрейтор не показував здібностей до наук або порушував дисципліну, то його відраховували. Навчання проходило два роки, але у зв'язку з нагальною потребою навченого молодшого офіцерського складу у ротах перший рік навчання був останнім для перших вступників, з котрих були відібрані найздібніші і більш-менш підготовлені віце-унтер-офіцери [280, с. 108].

Від 1 жовтня до 1 травня проходили теоретичні заняття. Від травня до вересня відбувалася практика. У серпні проходили іспити, які приймали начальник школи та офіцери-предметники. Середнім балом для переведення з молодшого до середнього класу була трійка. Вересень відводився для відпочинку. У кожній школі планувався розподіл на 2 класи: старший і молодший. Один віце-унтер-офіцер призначався за старшого в класі. Усі накази від начальника школи до старшого віце-унтер-офіцера у класі передавалися через фельдфебеля або вахмістра школи. У кожному класі кожного дня вивчалися два предмети по півтори години. За тиждень згідно з розкладом проходило 12 предметів [156, с. 47; 280, с. 108].

За висновками П. Бобровського, головною відзнакою «Положення про полкову школу» Харківського військового округу від 12 жовтня 1865 р. за № 136 було визначення змісту кожного курсу та часу проходження навчальної дисципліни на тиждень. У військових округах на території України навчання у кожній школі не було однаковим. Начальник школи вирішував, які предмети проходити у молодшому та старшому класі. Офіцери на свій розсуд витрачали гроші або дарували непотрібні їм книги різної тематики. Віце-унтер-офіцери не мали змоги зрозуміти складний текст. Нерозроблена програма призвела до того, що головними посібниками виступали «Довідкова солдатська книжка» і «Стройові статuti». У 1866 р. стали помітними розбіжності у викладанні предметів та нерівномірний розподіл часу на проходження курсу в школах. Було вирішено розробити конспект розподілу предметів для кожного класу окремо [16, с. 79; 156, с. 47].]

За даними Генерального штабу впродовж 1866–1867 рр. у російській армії освічених рекрутів налічувалася одна чверть від загальної кількості (Додаток Г). Відсоткова кількість тих, хто вмів писати та читати за окремими родами військ становила: у піхоті та навчальних частинах від 30 % до 50 %, серед кавалерії та місцевих військ – 15–20 % [16, с. 79] (Додаток Е).

Навчені унтер-офіцери повинні були навчати грамоті солдатів. Школи для навчання грамоті нижніх чинів, які були відкриті з 1857 р., за десять років роботи довели свою неефективність. Солдати поверхово вивчали арифметику, мову, Закон Божий, але бракувало вчителів, матеріал не засвоювався. До 1867 р. для таких освітніх закладів не вийшло окремого положення про головні завдання освіти нижніх чинів. Офіцери керувалися трьома правилами, а саме: розповсюджувати навчальну освіту серед солдатів; готувати вчителів для резервних батальйонів та ескадронів; забезпечити комплектування підготовленими унтер-офіцерськими кадрами [16, с. 79].

З середини 60-х рр. XIX ст. школи для нижніх чинів замінюються на навчальні команди. Зникають ротні та ескадроні школи, але за освітою рядових продовжувало наглядати військове керівництво. У 1867 р. було створено навчальні команди при штабах полків та окремих батальйонів для підготовки унтер-офіцерів у піхоті і кавалерії з терміном навчання 2 роки. У команди виділялися 4 – 5 осіб від кожної роти й ескадрону щорічно [16].

Проведення реформ освіти для молодшого командного складу на українських землях у 60-ті роки XIX ст. зробили з унтер-офіцерів професійних військових. Сліпе виконання обов'язків внутрішньої служби перекладалося на солдатів, а молодший офіцерський склад стояв у військовій ієрархії вище за рядових. Унтер-офіцер перетворився на особистість, яку поважали солдати та на рівні поводитися офіцери [83, с. 151–159; 156, с. 49].

Після впровадження реформ Д. Мілютіна у другій половині XIX століття Російська імперія потребувала кваліфікованих офіцерських кадрів для поповнення командного складу Київського та Одеського військових округів. Кадетські корпуси, які діяли на території України з 30-х

років XIX ст., через неефективність викладання та заворушення кадетів, відміни кріпосного права та початку військового реформування були перетворені у військові гімназії. Скорочення викладання військової справи та розширення загальноосвітнього курсу – саме цьому приділив увагу імператорський уряд у процесі реформування.

До військових гімназій вступали діти дворян і військових чиновників з 10 років. Термін навчання складав 7 років. У 60-ті роки XIX ст. на базі кадетських корпусів було створено 12 військових гімназій, які діяли у різних частинах Російської імперії. Ці навчальні заклади стали центром розвитку педагогічної науки, склалися з кращих педагогів. Педагоги проходили педагогічні курси в Санкт-Петербурзі, маючи закінчену вищу освіту [32].

На думку дослідниці О. Єфімової, «організація навчального процесу в військових гімназіях будувалася згідно з детальним планом їхнього курсу, який був виданий в 1865 р. За період з 1866 по 1870 рр. у спеціальних комісіях при Головному управлінні військово-навчальних закладів поступово вироблялися детальні вказівки стосовно обсягу курсів, методів викладання і розподілу по класах усіх предметів курсу, для яких були складені повні програми. Ці програми розподілялась на 6 класів, з річним курсом у кожному з них, причому, навчання у трьох молодших класах мало переважно елементарний характер. Головна увага приділялася зміцненню здоров'я вихованців» [96, с. 49–56].

У 1865 р. було відкрито три піхотних училища: Київське великого князя Костянтина Костянтиновича (з 1897 р. Київське військово училище), Одеське та Чугуївське. Залежно від профілю навчально-військового закладу з них виходили відповідні офіцерські кадри. У піхотних училищах налічувалось 400 юнкерів для проходження повного навчального курсу. Випускники здобували звання підпоручиків та розподілялися по військовим частинам [34; 155, с. 65; 252].

З 1865 р. на українських землях діяло Єлісаветградське кавалерійське училище. Цей військово-навчальний заклад налічував 300 юнкерів. Після

проходження навчального курсу випускники поповнювали офіцерський склад військових округів Російської імперії на території України [34; 155, с. 65] (Додаток Ж).

В юнкерські училища приймали тих, хто закінчив військові прогімназії або цивільні навчальні заклади. Вони становили дві групи – до одної входили особи, які мали освіту не менше шести класів середнього навчального закладу і служили один рік, в іншу – ті, хто здавав іспит за особливою програмою, що охоплювала курс чотирикласного училища (вони служили два роки).

Однорічники були зобов'язані вступати до училища, але стати офіцерами мали змогу після складання іспиту, аналогічного випускному іспиту училища. В іншому випадку їх прирівнювали до унтер-офіцерів. Вільновизначеним для вступу до училища треба було прослужити в унтер-офіцерському званні три місяці, отримати схвалення начальства і витримати іспит з п'яти загальноосвітніх предметів. Після скасування в 1868 р. присвоєння нижнім чинам офіцерського звання за вислугу років до юнкерських училищ могли вступити нижні чини всіх станів і віросповідань (крім іудейського) за наявності дозволу з боку найближчого начальства [11; 34].

Переозброєння військ у військових округах на території України у 60-ті роки XIX століття було обумовлено розвитком техніки, переходом від гладкоствольного до нарізного озброєння. На кінець 1864 р. піхота Харківського військового округу була переозброєна 6-лінійними нарізними гвинтівками російського та бельгійського виробництва [310, с. 142–145].

Реформування військової системи повинно було поставити російську армію, зокрема на українських землях, в один ряд з передовими країнами того часу. Тактика ведення бою, взаємодія частин, стрільби перевірялися під час проведення маневрів. Першочерговими навичками, яким приділяли увагу у 60-ті р. XIX ст. були вогнева підготовка та справи на земляних роботах. Питання про стрільби у ціль набули великого значення, але суперечки

генералітету призвели до появи в імператорській армії двох напрямків ведення вогню: прицільна стрільба на близькі відстані та ведення одиночного швидкого вогню [11, с. 149; 151, с. 49].

У 60-ті р. XIX ст. солдатів Київського округу зобов'язували брати участь не тільки у таборових літніх зборах, але й залучали до будівництва залізничної дороги Київ – Балта. Для квартирування військових не обиралися місцевості «низинні і болотисті», а під час виконання робіт у таких місцях нижні чини не повинні були залишатись після заходу сонця [108, с. 86–87].

Літо на півдні України буває дощовим та спекотним, тому наказом передбачалося солдатам мати «суконні панталони і начеревники» та знімати кватки, шинелі та черевики у спеку. На місці проведення робіт стояли діжки з чистою водою, а біля річок та озер будувалися бані. Переважно будівництво відбувалося зранку до десятої або одинадцятої години, та продовжувалось увечері після третьої [108, с. 86–87].

У процесі здійснення військової реформи звернули увагу на питання медичного забезпечення солдатів. Медичний догляд проводився кожного тижня за іменними списками. Під час медичних процедур лікарі приділяли увагу стану очей та нагадували «нижнім чинам, про відомі заходи проти зараження сифілісом». У випадку вияву захворювання сифілісом у таборі проводились медичне та поліцейське розслідування «стосовно неодмінного розшуку та видалення джерела зарази». Хворих не затримували при командах, а відправляли для виплати допомоги та на лікування. Під час нагляду за хворими з другої половини травня та перших чисел червня 1866 р. найбільше проявилось «тифоїдальних лихоманкових захворювань, що виявляють схильність до повторень». Хворих на тиф та пацієнтів з проявами лихоманки якнайшвидше відправляли у лазарети [108, с. 86–87].

На нашу думку, царський уряд залучував додаткові військові частини для будівництва нових залізничних колій на українських землях, щоб швидше ввести в експлуатацію нові шляхи сполучення. Проведення непрофільних робіт солдатами Київського округу гальмувало військову підготовку, але

було викликано нестачею людських ресурсів. Догляд за харчуванням, фізичним станом військовослужбовців було представлено на високому рівні, але випадки захворювань на тиф мали місце.

Реформування польової артилерії російської армії почалося з 1860 р., а згодом продовжувалося вже на території Київського і Одеського військових округів у 1862–1864 рр. Харківський військовий округ отримав у 1866 р. на озброєння пішої та кінної артилерії нарізні гармати, що заряджалися з казенної частини. Доцільно зауважити, що Ю. Саламахіна спираючись на аналітичні статті «Военного сборника», робить у своїй статті висновок про те, що «третина піших батареї були озброєні 9-фунтовими гарматами, а всі інші батареї пішої та кінної артилерії – 4-фунтовими» [310, с. 143–145].

Гармати 1867 року випуску мали дерев'яні лафети, тому вони потребували нагального переобладнання на залізні. «Парки організації 1867 р. розподілялись на: а) летучі, артилерійські і кінно-артилерійські; б) рухливі. Перші – для безпосереднього поповнення витрати бойових припасів у військах, другі – для летючих парків [314, с. 15].

У 1868 р. після перших невдалих спроб лафети були замінені на залізні системи А. Фішера. Центром виготовлення артилерії на українських землях був Київський арсенал [11, с. 347].

Промисловість імператорської Росії не відповідала у своїх потужностях потребам армії, тому заводи замість сталевих стволів для гармат, продовжували випускати бронзові, що заряджалися з казенної частини. Економіка Російської імперії після серії реформ за часів царювання Олександра II була не готова до нових реалій часу, закладаючи одну із причин відставання у своєчасному проведенні переозброєння армії, відходу від старих методів ведення військових дій.

Після впровадження військового-окружного управління по всій Російській імперії з'явилась нова організація єдиного інтендантського відомства. Заготівля усього необхідного відбувалась у присутності комісії,

інтендантських чиновників та офіцерів. Така процедура призвела до покращення якості без підвищення цін [165, с.183].

У разі необхідності на українських землях військові служби співпрацювали з цивільними установами. Так, згідно з наказом командувача військ Одеського військового округу від 13 грудня 1865 р. населення селищ, розташованих біля міста Миколаєва, було зобов'язане квартирувати та годувати солдатів [247, с. 1–2].

Швидка мобілізація залежала від своєчасного забезпечення військових складів обмундируванням. Нагальне надходження до військових частин на українських землях нових полегшених зразків обозу призвели до відкриття майстерень у Києві в 1866 р. У 1867 р. у Києві за прикладом іноземних держав була відкрита майстерня, яка займалась шиттям обмундирування для військових частин Київського військового округу [129, с. 36–37].

У процесі здійснення військової реформи звернули увагу на питання харчового забезпечення солдатів. У наказі військам Київського військового округу від 14 червня 1866 р. зазначалося: «їжа повинна бути поживна, з свіжих припасів». З напоїв використовувалися хлібний квас з м'ятою на обід та чиста свіжа вода впродовж дня. Вода постачалася із колодязів, які будували під час таборового збору або при проведенні будівельних робіт залізничної колії [108, с. 86–87].

Для перевезення провіанту (зерна, борошна) для військових частин на українських землях потрібно було налагоджувати виробництво тканини та пошив мішків. У всіх губерніях Харківського військового округу, окрім Воронежської, провіант зберігався у полотняних мішках, а у Воронежській губернії використовували іноді кулі та мішки. В Одеському військовому окрузі провіант постачали в мішках, а у приморські магазини у кулях із Ростова-на-Дону [105, с. 183].

У губерніях Київського військового округу справи з заготівлею припасів для армії та виготовленням засобів їх перевезення йшли неоднорідно. У Київській губернії виробництво ряднини і приготування

мішків для продажу не було розвинене на достатньому рівні. Селяни готували рядно для свого домашнього вжитку, і лише незначну частину виносили на продаж. Поміщики взагалі на продаж тканину не виробляли. На півдні губернії зерно засипалося у мішки які привозили з Полтавської і Чернігівської губерній, а на заході, якщо не вистачало місцевих мішків, їх завозили з Волинської та Подільської губерній [105, с. 185].

Виробництво мішків не було нормованим та не мало конкретних стандартів, розроблених Військовим міністерством. Якість такої продукції була низькою: «в одному і тому ж мішку можна зустріти нитку різної товщини й добротності; при порівнянні двох мішків між собою, впадає в око значна різниця у розмірах, у зовнішньому вигляді; на один мішок йде більше аршинів тканини, а на інший менше» [105, с. 185].

На нашу думку, прорахунки Військового міністерства у сфері виготовлення мішків без певних стандартів призводило до розтрати виділених коштів на їх закупівлю. Військові отримували неякісні мішки, що згодом проявлялося у їх швидкій зношеності та невідповідності при переносі та зберіганні зерна, борошна тощо.

Середня ціна за один новий мішок становила 40 коп., але з метою економії інтенданти закупляли їх переважно весною, на ярмарках або коли селянам потрібні були гроші. У південних повітах Київської губернії згідно з положенням, яке дозволяло орендувати мішки, місцеве купецтво заробляло гроші, співпрацюючи з військовими: «у місті Умань у купців Неминського, Городецького, Єліна і Когана можна знайти значний запас нових і старих, четвертинних і півчетвертинних мішків на прокат в Одесу, копійок за 12 і більше за один оборот» [105, с. 185].

Виготовлення мішків у Волинській та Подільській губерніях майже не відрізнялося від Київської. Найкраща тканина виготовлялася у Житомирському, Новоградському, Староконстантинівському, Кременецькому повітах Волинської губернії. Селяни найкращу тканину залишали для свого господарства, а тканину гіршого гатунку відправляли на продаж. Окрім того, у

Волинській губернії можна було знайти багато закордонної ряднини, якість якої була гіршою, ніж місцевої. Тканину привозили з Царства Польського, Подільської та Київської губерній [105, с. 187 – 188].

У Подільській губернії найкращим рядном торгував Проскурівській повіт. Виробництво орієнтувалося на продаж товару в повіти, які торгували з Одесою, та невеличка партія йшла на експорт у Австрію [105, с. 187–188].

При постачанні провіанту інтенданти на українських землях керувалися положенням, яке забезпечувало правильне укладання угоди з селянами або поміщиками. Згідно з положенням, «підрядник зобов'язується доставляти хліб у власних кулях або мішках, але йому не забороняється брати казенні кулі під свою, або свого довіреного, розписку, з вирахуванням у цьому останньому випадку повної контрактної суми зі знижкою 10 відсотків з визначеною у контракті плати за куль або мішок» [105, с. 189–190].

З 1867 р. вийшли нові судові статuti. За Військово-судовим статутом впроваджувалися полковий, військово-окружний та польовий суди. Відомству полкових судів підлягали справи щодо нижніх чинів у разі здійснення ними злочинів або проступків, за які за законом визначаються не тільки виправні покарання. У разі невинесення командиром рішення справа передавалася у військово-окружний суд. Головний військовий суд виступав касаційним органом правосуддя. У разі військових дій запроваджувався польовий головний військовий суд, який розглядав справи та виносив вироки не тільки військовослужбовцям, але й цивільним відомствам у містах введення військового стану та населення ворожих територій біля місць, де відбувався збройний конфлікт.

Військові суди завжди отримували назву від місцевості, в якій вони розташовувалися. Кожний військовий суд складався з трьох постійних та шести тимчасових членів. Тимчасові члени командувалися від війська на певний термін, а після закінчення виконання своїх обов'язків відправлялися до місць проходження служби. У судах працювали військові прокурори,

слідчі та присяжні захисники. Останні були присутніми, якщо підсудний не мав власного захисника. До суду викликалися генерали, офіцери за різні провини перед державою, а рядовий склад за тяжкі злочини, коли не можна було відправити до арештантської роти [142, с. 248].

Безпосередньо в кожній частині армії відкривались полкові суди. У них вирішувалися карні злочини рядового складу, що не підлягали переведенню в арештантські роти. До слідчої комісії входили штаб-офіцер та два обер-офіцери. Полкові суди виступали як незалежна установа від військового суду, де вирішувалися питання офіцерами, а вирок підписувався полковим командиром [142, с. 248 – 249].

Місцеві військові суди мали у своєму складі змішаних фахівців – офіцерів та цивільних спеціалістів, тому майже не відрізнялися від головних військових судів. Здебільшого цивільним заборонялося обіймати посади призначені тільки для військових. Вони мали змогу обіймати посади прокурорської частини, члена головного військового суду, військового слідчого, обер-секретаря, секретаря і члена місцевого військового суду [142, с. 250].

Призначення на посади у полкових судах та відправка офіцерів як тимчасових членів здійснювалося наказом без підготовчих бесід та обговорень з кандидатом. На нашу думку, такий підхід до справи вплинув на збільшення знань правових законів серед офіцерського корпусу на українських землях. Протилежною та цікавою є думка М. Максимова, що більшість офіцерів з поверховими знаннями ставали юристами, які «засвоївши собі самовпевненість, але не придбавши повного, систематичного знання, на практиці зіб'ється з пантелику швидше, ніж особа абсолютно незнайома з кримінальним правом» [142, с. 249–250].

Військові прокурори діяли під керівництвом військового генерал-прокурора у кожному місцевому військовому суді. До обов'язків прокурорів входили нагляд за слідчими діями, розгляд справи та оголошення вироку, складання звинувачувальних актів. Прокурор міг викликати для слухання

свідків, брати участь у допитах підсудного та свідків, а у зв'язку з відміною покарання за тиждень відзивати із головного військового суду вирок [142, с. 254–255].

Реформування військових судів Російської імперії передбачало перехід до європейської практики надання захисту підсудному. Захисник призначався з числа цивільних (найближчої ради присяжних) або офіцера, який не проходив за судовими справами як порушник закону та «перебував на стройовій службі не менше чотирьох років та знаходився на дійсній службі не менше восьми років» [142, с. 260].

Право захисника полягало в розгляді справи, викликанні свідків, оскаржуванні аргументів прокурора, касації вироку упродовж семи днів. Відкритий судовий процес та надання адвоката давали змогу виносити більш правильні вироків та зменшили тиск на підсудних, які раніше безпідставно повністю брали усю провину на себе. У військові частини на українських землях на зміну офіцерам без юридичної освіти направлялися після проходження навчальних курсів військові фахівці-правознавці ([142, с. 261–266].

На нашу думку, реформування військових судів призвело до більш професійного судочинства. Російська армія демократизувалася з приходом до армійських лав професійних прокурорів та захисників, цивільних робітників. Система із полкового, військово-окружного та польового судів надавала розгляд справи багатьма фахівцями та діяла згідно з судовими статутами, що узаконювали правомірність вироків та відмін покарання для солдатів, офіцерів та генералів. Професійний захист зменшував тиск на підсудного, який міг себе оговорити під жахом ймовірної розправи, щоб швидше закінчити слідчі дії, позбутися місця проходження дійсної служби тощо. Справи упорядковувалися з розглядом причин та обставин скоєння злочину, психологічного стану та років підсудного. Винесення вироку призначалося за родом злочинної дії. Доцільно зауважити, що реформування військово-судової системи надавало змогу після закінчення університету фахівцям

проходити військову службу та працювати за адвокатською спеціальністю у лавах армії. У перші роки перетворень на українських землях обов'язки захисників здебільшого виконували офіцери.

В Одеському військовому окрузі, а саме у місті Одеса, процес відкриття військово-окружного та окружних судів проходив упродовж 10 листопада 1867 р. – 26 липня 1869 р. У цей же час відбувалося обрання земськими зборами або міськими думами, до яких входили піддані, які мали затверджені Сенатом майновий або освітній ценз, мирових суддів терміном на три роки. У Київському військовому окрузі в Подільській, Волинській та Київській губерніях мирових суддів призначав міністр юстиції [69, с. 1–16].

Питання щодо здійснення діловодства у військових структурах (штабах, батальйонах, полках Київського, Одеського та Харківського військових округів) у 60-ті роки XIX ст., також є важливим аспектом для нашого дослідження. Реформування військового управління вимагало зміни роботи канцелярій, перегляду та модернізації застарілих засобів комунікації між Військовим відомством та керівництвом округів на українських землях, швидким доведенням наказів до офіцерів та розглядом повідомлень та рапортів про виконання своїх обов'язків.

У 60-ті роки XIX століття у ротах не було писаря, його обов'язки виконували навчений грамоті рядовий, якому допомагав фельдфебель. У деяких ротах за відсутності вищезазначених осіб діловодством займався ротний командир [308, с. 91–92].

У батальйонах були посади штабного писаря та ад'ютанта, але керівники стрілецьких рот не мали писаря, тому відволікалися від військових справ на канцелярську роботу, переважно залучаючи до цього освіченого рядового. Полкові та батальйонні канцелярії поділялися на чотири частини: стройову, казначейську, квартирмістерську та аудиторську [308, с. 92–93].

Маючи досвід ведення військової документації, підпоручик І. Савченко у своїй статті наводить аргументи щодо зменшення кількості непотрібних документів, спрощення форми звітів, рапортів, донесень для всіх військових

відомств Російської імперії. Розробивши власні зразки оформлення документації, автор прагнув до скорочення звернень, передавання тільки суті в офіційному листі.

П. Майков, розглядаючи статтю І. Савченка, підкреслював у своїх висновках правильність думок свого попередника у цьому питанні. Він зазначає, що «ми хотіли тільки до розробки порушеного п. Савченком питання, своїми нотатками приєднати свою лепту та подавши особам, більше нас досвідченим, приклад до спільної участі в розгляді справи, показати разом з тим, що у питанні про діловодство, як і у всякій справі, головна увага має бути звернена на сутність справи, відображену відомою формулою» [141, с. 123].

Реформування 1860-х років вплинуло на зміну російської військової присутності на півдні України. У 1866 р. в Одесі встановлювалась постійна рекрутська присутність [199, с. 4]. Цікавим для нашого дослідження залишається питання рекрутської повинності російських поселенців-селян на території Криму. З 1868 р. російським поселенцям дозволялось не поставляти рекрутів, а сплачувати повинність грошима (300 руб. сріблом за кожного рекрута). Така значна поступка з боку царського уряду аргументувалася непорушністю циклу сільськогосподарських заготівель для армії на території Таврійської губернії. Документально це затверджувалось 14 і 15 статтями Маніфесту про набір і надання товариствам і окремим особам змоги здобувати залікові квитанції та ст. 9 п. 10. Рекрутського статуту про надання селянам Таврійської губернії, які вийшли з кріпосної залежності, такого само права [235, с. 6].

У 1869 р. кавалерійські частини на українських землях отримали «Положення про ремонт», у якому йшлося про поповнення ескадронів стройовими кінями. Стройовий кінь згідно з новим положенням повинен був мати термін служби до дев'ятирічного віку, а закуплялися для частин у 4,5 – 6-річному віці. За дослідженням А. Бегунової, встановлювалась певна система зросту коней для різних ескадронів. Так, зріст коней складав

«148 см – у гусарських і уланських полках, близько 155 см – у драгунських полках» [10, с. 3–12].

На кінних заводах Катеринославської, Миколаївської та Херсонської губерній розводилися коні для ескадронів, що проходили службу навіть за межами українських земель. Стрілецький кінний завод розводив власну породу, яка підходила за всіма параметрами для уланських та гусарських офіцерів. Підготовку молодих коней для служби проводили унтер-офіцери та рядові під керівництвом берейтора [10, с. 3–12].

У 1869 р. було введено новий зразок стройової уланської шапки. За розміром шапка була меншою від свого попередника та складалася з ковпака з'єданого у верхівці у вигляді чотирикутної піраміди. На піраміді нашивалась накладка для розпізнання з золотим або срібним галуном у офіцерів та з чорної шкіри у рядових. Доповнювали шапку прикраси у вигляді кокарди, герба, шнура [10, с. 3–12].

У 1869 р. продовжувалась освітня реформа в армії та вийшло «Положення про військово-навчальні заклади» [11]. Відкривались технічні школи та школи перепідготовки стройових офіцерів. Унтер-офіцери отримали змогу вступати до юнкерських училищ, але реорганізація російської армії на території України у 60-ті роки XIX ст. так і не була закінчена повністю. Відміна покарань, поступове впровадження європейської практики під час судового засідання, переозброєння армії, відкриття юнкерських училищ, технічних шкіл були позитивними рисами реформування, але рекрутський набір, який залишався основною формою поповнення військ живою силою, визначав відсталість військової системи царату від євро-пейських країн. Перед військовим міністром стояло завдання проведення швидкої мобілізації у разі військових дій, а для цього повинен був існувати навчений резерв та шосейні, залізничні шляхи постачання.

У 60-ті роки XIX століття реформування російської армії на території підросійської України не було доведено до завершення. За цей період було впроваджено військово-окружну систему, відкрито нові військово-навчальні

заклади, підлягали реформуванню медичне та інтендантське забезпечення солдатів, судова система. Військовий міністр Російської імперії Д. Мілютін планував подальшу модернізацію військової системи у 70-ті роки XIX ст.

2.2. Реформування військових округів у 70-ті роки XIX ст.

На початку 70-х років XIX ст. російська армія не відповідала світовим стандартам. Реформуванню підлягали тактичні положення, статuti, не було скасовано рекрутської повинності, а частини не отримували у повному обсязі новітніх зразків озброєння. Командний склад переважно був з консерваторів, а офіцери, які закінчували військово-навчальні заклади тільки починали свою кар'єру. Військова модернізація залежала від економічного потенціалу країни, який розвивався повільними темпами.

Забезпечення армії живою силою та проведення швидкої мобілізації вимагало чітких дій від військового міністерства та впровадження у життя нових положень, які поступово скасовували б рекрутську систему на українських землях та наближали Російську імперію до європейських країн. З початку 1870 року комісія при Головному штабі працювала над цим питанням. У вересні 1870 року вийшло «Положення про призов відпускних» і складання Припису № 1 для поповнення армії людьми. Згідно з цим положенням була розроблена схема призову відпускних з губерній та військових округів, які категорії відпускних зараховувались на дійсну службу та зазначалося місце збору. Прибувати до Київського військового округу призовники повинні були за 25–30 діб [14].

Протягом військового реформування російська армія не була забезпечена транспортними засобами, тому для швидкого забезпечення військових частин Одеського військового округу усім необхідним у липні 1870 року вийшло повідомлення Новоросійського та Бессарабського генерал-губернатора про збір у населення підвід для перевезення обмундирування і спорядження для інтендантських складів у армійські частини. У документі повідомлялося, що «у випадках, коли звичайні засоби перевезення виявилися недостатніми, наймалися обивательські підводи за контрмарки» [166, с. 1].

У Київському військовому окрузі від 14 вересня 1870 р. згідно з Циркуляром господарського департаменту військовослужбовці повинні були отримувати додаткові кошти на квартирування. У документі зазначалося, що «управління міністерства фінансового повідомлення мало примірник циркулярної пропозиції його керуючим Казенними палатами за № 4739 щодо виробництва військами додаткових квартирних грошей, просити доручити губернським керівникам сприяти усуненню існуючих труднощів щодо своєчасної видачі військам цих коштів» [367, с.32–34].

31 серпня 1870 року для Київського військового округу вийшов Циркуляр господарського департаменту, в якому йшлося про нові правила видачі грошей з державного земського збору на квартирне забезпечення резервних батальйонів. Резервні частини дислокувалися на території Київської, Подільської, Волинської губерній, а земський збір завідував видачею грошей для військовослужбовців. З 31 серпня 1872 року указом Сенату були встановлені правила для квартирного забезпечення офіцерів та генералів [341, с. 38–45, 76–77; 366, с. 19].

Указом Сенату від першого лютого 1872 р. Київський військовий округ повинен був сплачувати «за добове утримання військовослужбовців». Військовим частинам у межах округу приділялася велика увага. Вони потребували фінансового забезпечення, до того ж, у разі військового конфлікту або повстання резервні батальйони повинні були розгорнутися та своєчасно вирушити на лінію фронту [340, с. 6–7].

У 1871 р. вийшла «Постанова про військово-навчальні заклади», яка містила детальні штати, таблиці, описи форм обмундирування і навчальні програми з розподілом уроків для кожного виду занять. Впродовж 1873–1874 рр. у військових гімназіях на українських землях впроваджувався «загальноосвітній реальний курс» [96, с. 49–56].

До Петровської Полтавської та Володимирської Київської військових гімназій (до 1865 р. кадетські корпуси) набирали хлопців, які після закінчення мали бажання вступити до юнкерського училища. З військової

справи увага приділялась гімнастиці, деяким елементам крокування, але здебільшого такі навчальні заклади майже не відрізнялись від інших гімназій. Навчання у військових гімназіях проводилося 6 років, а згодом встановлювався семирічний термін. Православ'я відіграло велику роль для царського уряду і суспільства, тому на Закон божий щотижня відводилося 18 годин, а на російську мову та літературу – 33 години. Вивчалися французька мова (28 годин) та німецька (26 годин). Загальний курс передбачав вивчення математики, загальної й російської історії, географії. До курсу природної історії входили ботаніка, зоологія та анатомія. У курсі фізики навчальною програмою передбачалось надання знань з хімії, електрики, гальваніки, магнетизму, світла, руху. Космографія була окремим предметом, але вивчалася разом з фізикою, бо мала фізичні й математичні розрахунки. На чистописання з російської та іноземних мов виділялося 7 годин на тиждень [96, с. 49–56].

Реформування військово-окружної системи продовжувалося й у медичному управлінні. Циркуляром господарського департаменту від 30 вересня 1872 р. надавалося право для секретарів окружних військово-медичних управлінь на отримання квартирного забезпечення [368, с. 31].

Станом на 1871 рік у Київському військовому окрузі були зазначені 1, 12, 32, 33-тя піхотні і 6-та кавалерійська дивізії; у Харківському – 5, 9, 31, 36-та піхотні, 2-га і 5-та кавалерійські дивізії; у Одеському – 13, 14, 15-та, 34-та піхотні і 4-та кавалерійська дивізії. Отже, усього на українських землях перебувало 11 піхотних та 4 кавалерійських дивізій [143, с. 84].

На озброєнні частин російської армії Київського та Одеського військових округів на початку 70-х років XIX ст. перебували однозарядні гвинтівки Крнка під патрон центрального займання з капсулем Бердана, однозарядні гвинтівки Бердана двох різновидів під унітарний патрон центрального запалення з металевою гільзою і димним порохом – № 1, з відкидним затвором зразка 1869 року та № 2 з поздовжньо-ковзаючим затвором зразка 1870 року, а також зброя старого гатунку: нарізні піхотні, драгунські

рушниці, кавалерійські штуцери (Додаток 3). Нові види озброєння менше використовувалися, тому що були дорожчими та постачалися у частини, які перебували в зоні можливої ворожої агресії [143, с. 238; 159, с. 22].

Протягом 1870–1872 рр. Харківський військовий округ отримав скорострільні десятиствольні картечні гармати Гатлінга та шестиствольні гармати Барановського, скорострільність яких досягала двісті пострілів на хвилину. Велика увага приділялася артилерійським польовим батареям. Військове керівництво Російської імперії поступово стало брати до уваги роль артилерії та саперних бригад у ході франко-пруської війни та посилювало боєздатність військових округів на території України з 1872 року 2,5 дюймовими скорострільними гарматами Барановського. Так, у Харківському військовому окрузі в 1873 році було збільшено до шести склад артилерійських батарей, що посилювались дев'ятифунтовими новими гарматами [310; 311].

Метою реформування військових округів на території України було не тільки озброєння частин, а й навчити військовослужбовців поводженню зі зброєю, проведенню навчань та маневрів. У 1871 році було розроблено проект інструкції для польових занять військ з настановою про те, що «всі польові заняття повинні бути пройняті однією спільною метою – підготувати війська до успішної дії проти ворога, а тому все, що не може бути корисним, придатним до дії, має бути виключено з польових занять, особливо у вигляді крайньої обмеженості часу для її виробництва» [158, с. 77].

Досвід франко-пруської війни російський генералітет також взяв до уваги, тому з 1871 року для всіх військових округів Російської імперії вийшла постанова про навчання та використання найпростіших саперних робіт. Розвиток саперної справи не відбувався з часів Кримської війни, лише військові частини, які брали участь в обороні Севастополя та дислокувалися в Київському та Одеському військових округах мали досвід та продовжували навчання саперів. Наприклад, досвід Одеського військового округу у 1872

році був високо оцінений генералом О. Паткулем під час перевірки [11, с. 152; 108, с. 49].

Протягом 31 липня – 15 вересня 1871 р. проходили практичні польові навчання для офіцерів Генерального Штабу Київського військового округу. Для цього військового заходу склалися «партії з 11 офіцерів Генерального Штабу Київського військового округу і з 10 офіцерів командувачів цих військ для практичних польових занять під керівництвом начальника окружного штабу генерал-майора Драгомирова» та одна сотня десятого донського козачого полку у супроводі. Польові заняття проходили три тижні та починалися з Межибузького табору, а маршрут проходив через «Летичівський повіт Подільської губернії, Старокостянтинівський, Заславський, Кременчуцький, Острозський, Дубенський та Рівненський повіти Волинської губернії» [67, с. 1–10; 158, с. 77–78].

При проведенні військових маневрів велика увага приділялася стану військової справи держав, які межували з Одеським військовим округом. Порівняння кавалерійських статутів Австрії та Російської імперії давало змогу проаналізувати стан та підготовку армії до оборони власних територій або швидкого тактичного удару. На думку російського військового діяча та теоретика Л. Драке, дія кавалерії при розгортанні колон у 1870-х роках повинна бути простою та ефективною. Він зазначав, що «з числа колон, побудованих з дробових частин фронту, у нас може бути розгорнута на стороні флангу тільки колона з шести, за допомогою одночасного повороту відділеннями направо, якщо колона була зліва. В австрійській кавалерії, колона по чотири розгортається як вперед, так і в сторону одного з флангів» [84, с. 86–87].

Відмінності кавалерійської атаки армій двох держав простежувалися в прописаних статутами пунктах. Так кавалеристи Одеського, Київського, Харківського військових округів атакували кінноту ворога на відстані 150 кроків, що були потрібні для розбігу коней, а піхоту з дистанції у 300 кроків. Австрійці починали атакувальні дії на відстані 60 – 80 кроків до

супротивника. На переконання Л. Драке, відстань, прописана у австрійських статутах, була недостатньою: «при такій незначній відстані зімкненість фронту хоч і збережеться цілком, але фронт не встигне прийняти належної стрімкості, і не всі люди збережуть стільки холонокровності, щоб по команді ескадронного командира пустити коней в кар'єр» [84, с. 87–88].

Розбіжності простежувались і в патрулюванні місцевості. Австрійці могли відправити в патруль половину ескадрону, а в російській імператорській армії для цих цілей обирали найбільш вмілих вершників. Щодо стану кавалерії обох держав Л. Драке робить такий висновок: «щодо особистих якостей наші вершники можуть задовольняти більш суворі вимоги, звичайно, якщо загальний стан кавалерії в обох державах однаковий» [84, с. 92].

Згідно з наказом Військового міністра за № 350 від 26 грудня 1873 р. встановлювались параметри новобранців для комплектації піхотних частин. До гренадерських частин відбирались рослі чоловіки та хлопці з помітною зовнішністю та зростом не нижче 164 см., які не потрапили до кавалерії, гвардії або артилерії. У стрілецькі частини направлялись спритні люди, маючи при цьому зріст 155–164 см. Мінімальним зростом, щоб потрапити до лав імператорської армії, вважався параметр у 150 см, встановлений ще у 1863 р., але на комісіях не завжди звертали увагу на цей факт, особливо, коли Російська імперія перебувала у натягнутих дипломатичних відносинах з іншими країнами [286, с. 3–12].

Аналізуючи списки рекрутів Харківської губернії, дізнаємося, що рекрутський набір відбувався за вищезазначеними параметрами. Поповнення військових частин новобранцями з українських земель проходило за задалегідь підготовленими планами російського керівництва [3, с. 1–14; 177, с. 30; 223, с.1].

У 1873 році частинами Київського військового округу відпрацьовувалося вирішення особливих тактичних завдань. Навчання 1874 року на півдні України були присвячені новому підходу в

артилерійській справі щодо одноосібного управління вогнем батареї командиром, а не навідником. Також, у цьому році військові округи на українських землях здійснювали навчання на місцевості за присутністю своїх командувачів [11, с. 159; 108, с. 49–50].

11 січня 1874 р. командувачем військ Одеського округу було призначено українця за походженням, представника дворян Чернігівської губернії генерала від інфантерії В. Семєку. За час його перебування на цій посаді округ зазнав значних змін у контексті реформування військово-окружної системи Російської імперії розпочатого імператором Олександром II та військовим міністром Д. Мілютіним [327].

У зв'язку з соціально-економічними змінами у Російській імперії у січні 1874 р. імператор Олександр II підписав «Статут про військову повинність». Згідно з цим статутом скасовувався рекрутський набір, армія повинна була стати масовою, змінювались принципи ведення військових дій. До призову підлягали призовники за такими критеріями: вік, здатність до служби, рівень освіти, національність та місце проживання [343].

Усе чоловіче населення, яке проживало на українських землях у межах Російської імперії, у зв'язку з призовом на військову службу проходило жеребкування. Надходження на службу за призовом вирішувалося за жеребом, який виймався раз на все життя. Особи, за номером вийнятого ними жеребу, які не підлягали вступу в постійні війська, зараховувались до ополчення. Зараховані до ополчення з двадцять одного року до сорока трьох могли бути призвані на військову службу у діючу армію під час війни. У документі зазначалося, що «від призову на службу із запасу звільняються особи, які займають посади державної цивільної або ж громадської служби, внесені до особливого списку» [159, с. 22; 174, с. 15–21; 343].

До жеребкування відбиралися молоді люди, яким виповнювалося двадцять років. Призов здійснювався з першого листопада до п'ятнадцятого грудня кожного року. Загальний строк служби в сухопутних військах, для

вступників за жеребом визначався в п'ятнадцять років, з яких шість років дійсної служби і дев'ять років у запасі [159, с. 22; 343].

У Харківській, Полтавській, Чернігівській, Курській, Орловській та Воронежській губерніях був створений мобілізаційний резерв. У Харківському військовому окрузі на службу призивали не більше 20–25% новобранців від загального числа чоловічого населення, які досягли призовного віку, а решту зараховували в ополчення [310; 311].

До призову на українських землях не підлягали єдиний син у батьків, єдиний годувальник у родині, а також призовник, старший брат якого вже відбув військову повинність. Скорочувався строк дійсної служби з шести до чотирьох років для новобранців, які мали тільки початкову освіту. Для тих, хто закінчив міську школу, термін дійсної служби становив три роки, а гімназію – півтора. Новобранці з вищою освітою проходили дійсну службу протягом року [159, с. 22].

Безсімейним чоловікам, що мали земельний наділ та господарство, торговельну справу або рибний промисел на один рік давалася відстрочка. На службу не призивалися священнослужителі усіх віросповідань, але вони мали змогу перебувати на посаді полкових священників, проводити усі необхідні служби у полкових церквах. Не проходили службу, а зараховувались одразу в запас медичні та ветеринарні лікарі, фармацевти, викладачі [343].

Офіцерський корпус переважно комплектувався з випускників юнкерських училищ. Реформа стимулювала поширення освіти у військах. Надання пільг для проходження служби підданним з освітою – це яскравий приклад лібералізації суспільства та розуміння царем необхідності покращення стану армії не тільки за чисельністю, але й освіченими кадрами.

Перший призов на українських землях відбувся з першого листопада по п'ятнадцяте грудня 1874 р., як і в інших військових округах Російської імперії. Подільська губернія Київського військового округу та Воронежська і Курська губернії Харківського військового округу набрали від чотирьох до п'яти тисяч новобранців для армії царату [14].

Після введення нового статуту у 1874 році армія стала ближчою до народу. Не можна було відкупитися від проходження служби. Збройні сили у мирний час надавали змогу пройти військову підготовку для створення навченого резерву і проведення мобілізації та швидкого розгортання армій у фронти під час військових дій. Зміни державного управління, пов'язані з соціальними та військовими реформами у соціальній сфері призвели до стирання станових меж. Було значно розширено базу комплектування військових частин у межах військових округів на території України.

Істотним недоліком статуту, на нашу думку, було те, що він не передбачав можливість у разі війни дострокового призову. Військове керівництво Російської імперії закладало певний план чисельності мобілізованих під час збройного конфлікту, але цього іноді було замало для часу розгортання масових армій на полі бою. Українські землі та українське населення більше потерпало від мілітарної політики Російської імперії. Хоча воно і мало певні пільги, але населення Кавказу та Фінляндії через певні політичні та національні особливості станом на 1874 рік повністю звільнювалося від проходження військової повинності, а українцям таке право не надавалося.

Російські науковці С. Поляков та А. Теркун вказали на низький рівень культури молоді призовного віку, на поганий стан їхнього здоров'я, через який 20 % призовників були нездатні нести службу [273; 334].

Для керування процесом поповнення резерву новобранцями у повітах на українських землях з жовтня 1874 року призначалася посада повітового військового керівника. У його обов'язки входило пильнування за шляхами, нагляд за станом медичних приміщень, вирішення мобілізаційних питань [14].

Тимчасове положення про управління місцевими військами і тимчасове положення про місцеві піхотні полки, батальйони і команди у військових округах Європейської Росії ухвалені 26 серпня 1874 року надавали право створювати місцеві збройні формування. Головною метою

ново-створених формувань на місцях було патрулювання місцевості, здійснення функцій конвою та підтримка порядку у мирний час [14].

У разі оголошення війни місцеві формування повинні були замінити собою регулярні частини, які відбували на фронт. Місцеві батальйони розгорталися у «полки чотирибатальйонного складу, а місцеві команди у місцеві батальйони двох або чотириротного складу». Розподілялися місцеві формування на кадрові та постійні. Місцеві кадрові батальйони дислокувалися в Києві та Одесі, а місцеві кадрові команди – у Харкові. На українських землях місцеві формування підпорядковувались керівнику місцевих військ військового округу [14].

У вересні 1874 року до Одеси прибули дві сотні Донського козачого 28-го полку. Місцеве населення не бажало здавати житло для козаків на короткий термін і було вирішено розквартирувати новоприбулих у старих приміщеннях. Згідно з новим положенням про квартирну повинність з січня 1865 року квартирування військових більше не входило до обов'язків міста [209, с. 15].

12 червня 1874 р. в Одеському військовому окрузі з татар, які проживали на території Криму в Бахчисараї сформовано національний ескадрон у складі резерву. Зовнішній вигляд кавалериста складався з чорної шапки, чорного мундиру з довгою спідницею з червоною обшивкою, червоних погонів, темно синіх шароварів з червоною тасьмою, червоних клапанів на комірах шинелей і плащів та гладких гудзиків з білого металу [159, с. 22; 132].

21 липня 1875 року в Сімферополі було сформовано другий кримсько-татарський ескадрон. Згодом обидва ескадрони з'єднано у Кримський дивізіон, у який для навчання новобранців направлялося 16 козаків кубанського Козачого війська. Дивізіон дислокувався у місті Сімферополь та перебував у підпорядкуванні начальника 13-ї піхотної дивізії. У листопаді 1876 року дивізіон переведено до складу сформованого 10-го армійського корпусу [90; 159, с. 23].

На території, підпорядкованій Харківському військовому округу, створювалися «навчальні батальйони де проходила підготовка інструкторів» стрілецької справи. Офіцери піхоти та солдати відправлялися на навчання в артилерійські частини. Курси для підготовки інструкторів фехтування та гімнастики діяли на території округу впродовж його існування [310, с. 142–146].

За дослідженням української дослідниці Ю. Саламахіної, у 1874 році було ухвалене рішення про створення навчальних команд в артилерійських та інженерних підрозділах. Навчальні команди створювалися при «артилерійсь-ких бригадах, батареях, парках і фортецях зі строком підготовки від одного до двох років». Для офіцерів округу створювалися бібліотеки, проводилися заняття та збори. Ухвалені заходи щодо збільшення заробітної плати фельдфебелям і старшим вахмістрам до 84 руб., а унтер-офіцерам до 60 руб. поліпшували матеріальне становище військовослужбовців [310, с. 142–146].

З 1875 року командири військових частин на українських землях отримували право відсилати на навчання саперній справі офіцерів після узгодження кандидатур у окружному штабі. Офіцери декілька місяців проводили в саперних батальйонах та отримували теоретичний та практичний досвід, а потім поверталися свої частини. На думку радянського історика П. Зайончковського, копанню окопів увага не приділялася і підготовка військ проходила без цього важливого елемента [102, с. 196].

З 1875 року в частинах Київського, Одеського та Харківського військових округів вводилися обов'язкові заняття з молодшими офіцерами. Командири військових частин та помічники з офіцерського складу проводили військові письмові та усні ігри, вирішували тактичні завдання в польових умовах та випробували на маневрах задачі, поставленні для вирішення [159, с. 23].

На нашу думку, обов'язкові заняття позитивно вплинули на підготовку молодших офіцерів та випробовували їх здібності на практиці. Знання набуті

під час теоретичних занять, закріплювались у польових умовах, а командири вищого рангу мали змогу побачити, коли і у якій ситуації може проявити себе той чи інший підлеглий. Випробовування особистого складу військових частин давало змогу вивчати місцевість, розробляти плани оборонної та атакуючої тактики у разі збройного протистояння з зовнішнім ворогом або у зв'язку з заворушеннями у губерніях, що входили до складу військових округів на українських землях.

Реформування інтендантської служби російської армії на території Харківського округу відбувалося поступово. Створена система ешелонування запасів продовольства та матеріального забезпечення для частин, надання транспорту для частин, будівництва залізниць і формування військово-санітарних поїздів вимагали потребам часу. Польові кухні, харчування солдатів побатальйонно та використання консервів створювали умови для поліпшення постачання продовольства. Незважаючи на вжиті заходи інтендантська служба Харківського округу виявилась невідповідною до забезпечення діючої армії. Військове керівництво було обізнане з існуючими проблемами, але нехтувало цим фактом [311, с. 44–48].

У 1876 році кавалерія Київського військового округу проводила маневри з метою «тренування військ у тривалих і швидких пробігах». Рейди на відстань 170–200 кілометрів засвідчували боєздатність застосування кавалерійських частин для швидкої атаки на ворожі позиції, здійснення розвідки тощо. Командири полків, а іноді й дивізій, не хотіли псувати гарний вигляд коней, тому частіше обмежувалися навчанням кінноти на манежах, а діяти на великих відстанях бажання не мали [11, с. 154].

Регулярна кавалерія на українських землях мала однаковий склад. Кожний полк складався з чотирьох ескадронів, зведених у два дивізіони, які складались з двох зводів та двох відділень. Для служби у кавалерії новобранці проходили комісію за двома параметрами, а саме: повинні бути зростом не менше 164 см та віком 21 рік. Півроку новобранець проходив навчання для вмілої верхової їзди та відповідного поводження з конем. Після

отримання бойового коня навчання кавалериста продовжувалось за статутом 1869 р. Також у освітній роботі використовувались правила для спішених стрільців уланських і гусарських полків 1873 та 1875 рр. та військовий статут для спішених драгунських полків 1870 р. [10, с. 3–12].

За даними дослідниці А. Бегунової, на озброєнні кавалерійських частин на українських землях перебували шаблі драгунського зразка 1841 р. та кавалерійського 1821 р. Гусари та улани першої шеренги ескадрону використовували легкі кавалерійські піки зразка 1862 р. Вогнепальна зброя кінноти складалась з гвинтівок Бердана № 2 та Крнка, а гусарам та уланам другої шеренги ескадрону дозволялося мати карабіни. Офіцери імператорської армії використовували револьвери американської фірми Сміта та Вессона зразка 1871 та 1872 рр. та шаблі [10, с. 3–12].

Драгунський мундир був схожий на піхотний, але відрізнявся довжиною, вилогою, кольором погонів та комірів, яскравим металевими приладдям різного кольору у кожному полку. На голову одягали кепі. Обмундирування уланів складалось з темно-синьої двобортної куртки з двома рядами гудзиків, лацканів, кольорових облямівок з обшлагами, металевих еполетів, прикрас зі шнура та кистей. Улани та драгуни носили синьо-жовті рейтузи, які заправлялися у чоботи. Уланська шапка не зазнала змін з 1869 р. [10, с. 3–12].

Гусарська форма складалась з «угорки, крапових чакчир, чобіт-ботиків з твердою халявою», шапки, схожої на уланську зразка 1872 р., гусарського поясу з гомбами і китицями. Російська імперія подбала про те, щоб кавалерист виглядав не тільки гарно, але й практично, тому для довгих переходів у суворих умовах вершники одягали довгі шинелі, а для чистки коней використовувались кітелі. Кіннота, розташована у межах військових округів на українських землях, під час похідних дій, маневрів виступала у різному вбранні, тому виглядала дуже яскраво [10, с. 3–12].

У 1876 році на маневрах під керівництвом «Комітету пересування військ залізницею», – структури, яка організовувала військові перевезення як

у мирний, так і воєнний час, – відпрацьовувалося перевезення військ, у яких узяли участь 93 тис. солдатів та 41 тис. коней. Перевезення відбувались з Одеського до Варшавського і Віленського округів, а також із Москви до Кримського півострова. Залізничні батальйони отримали досвід у будівництві залізниці [11, с. 161; 159, с. 23].

Станом на 1876 рік на озброєнні солдатів у військових округах, розташованих на українських землях, перебували голчаста однозарядна капсульна гвинтівка Карлі, револьвери Сміта та Вессона, дрібнокаліберні піхотні та драгунські рушниці. Постачання нової зброї відбувалося у зв'язку з впровадженням переозброєння армії та зростанням напруги у дипломатичних відносинах Російської імперії та Туреччини [11, с. 312; 159, с. 23].

Обмундирування піхоти складалося з темно-зеленого однобортного мундиру зі стоячим коміром. На мундирі було пришите вісім гудзиків та два трикутні кармани червоного кольору. «Червоні (у стрільців – малинові) суконні облямівки йшли по краю коміра, з борту, навколо кишенькових клапанів і по верхньому краю прямих обшлагів». Унтер-офіцерський склад відрізнявся нашитим золотим галуном на комірі та навколо обшлягу. Погони у гренадерських частинах використовувались жовтого кольору, «у армійській піхоті – червоного в першій бригаді та світло-синього у другій бригаді дивізії, у стрільців – малинового» [286, с. 3–12].

Темно-зелені шаровари заправлялись у чоботи з великою халявою. Доповнювалась форма чорним кепі або шапкою зразка 1862 р. Піхотинець також мав у своєму спорядженні поясний ремінь, ранець, дві поясні патронні сумки і штикові піхви [286, с. 3 – 12].

Офіцерський мундир прикрашали золоті галунні петлиці на комірі і обшлагах. Кепі прикрашала офіцерська кокарда, а петля та окантовка зверху на кепі виконувалися з канительного золотого шнура по приладу для піхоти. Офіцер відрізнявся від підлеглих шарфом, темляком на шаблі і револьверним шнуром. Темно-зелені шаровари або білі панталони та плащ доповнювали офіцерську форму [286, с. 3–12].

Реформування артилерійської справи, яке почалося з виданого положення про артилерійські парки у 1875 р., йшло уповільненими темпами, оскільки війни не передбачалося. Згідно з положенням артилерійська організація складалась з дивізійних летучих парків з летучими відділеннями кавалерії та стрільців та відділення рухомого парку. За планом нові 4-колісні зарядні скрині змінили б у частинах старе обладнання до 1880 р. До цього моменту повинна була діяти перехідна система комплектування 2-колісними та 4-колісними зарядними скринями військові частини до 1878 р. На час мобілізації у військових округах на українських землях діяли частина парків організації 1867 р., частини перехідної організації 1875 р., а нові парки з'явилися тільки під час війни у 1877 р. [159, с. 23; 314, с. 14–16].

Отже, Російська імперія вступала до війни з Туреччиною, маючи невідповідну артилерію, котра тільки ще проходила етапи заміни старого обладнання на нове. Обслуговуючий склад для нової техніки повинен був навчатися поводженню з нею вже під час збройного конфлікту.

Наказом від 1 листопада 1876 р. під керівництвом великого князя Миколая Миколайовича почалось формування польового управління армії, а в трьох округах на українських землях створювалися шість армійських корпусів з порядковими номерами від сьомого до дванадцятого. Одеський округ перейшов у підпорядкування головнокомандувача діючої армії, а сьомий та десятий корпуси було переведено для охорони узбережжя Чорного моря [14].

До складу шести армійських корпусів було зведено 18 піхотних і кавалерійських дивізій з округів, розташованих на українських землях. У складі розгортання корпусу виявилися недоліки у нестачі командирів, спроможних одночасно керувати піхотними частинами і кавалерійськими ескадронами. Переважно на головні військові посади призначалися родичі царя [14].

За дослідженнями М. Ковалевського й О. Безугольного, з шести корпусів три склалися з дивізій одного і того ж військового округу: у IX

корпус увійшли 5-я, 31-я піхотні і 9-я кавалерійська дивізії Харківського округу, а в XI і XII корпусу – шість дивізій Київського округу (відповідно: 11-я, 32-я піхотні і 11-я кавалерійська; 12-а, 33-я піхотні і 12-я кавалерійська). VII, VIII і X корпуси мали змішаний склад: у них були включені дві дивізії з Одеського округу та по одній з Харківського. При цьому три дивізії Харківського військового округу пересувалися на південь для нарощування військових сил Одеського округу [14].

Підготовка до війни з Туреччиною вимагала конкретних дій від російського керівництва у місцевостях Одеського округу. Для захисту територій, у яких вводився військовий стан, впроваджувались тимчасові правила. На Одеський округ, який був розташований найближче до лінії фронту, покладался увесь тягар війни (перевезення та розквартирування частин, прямуючих на фронт, інтендантське забезпечення армії, перевезення поранених та розгортання госпітальної мережі тощо), а місто Одеса та узбережжя Криму підлягали захисту від можливих ворожих десантів [36, с. 220–223].

Для прискорення мобілізації офіцерського корпусу у мирний час велися адрес-календарі, у яких подавався список офіцерів з адресами їх проживання. Генерали та штаб-офіцери в Одесі розташовувалися в окремих будівлях, тому кожному окремо приходило розпорядження від начальства. Наприклад, «командувач військами генерал-ад'ютант Семека» та «підполковник генерального штабу Лавров» мешкали у палацовій будівлі на бульварі, «старший ад'ютант полковник князь Горчаков» – на Тираспольському кордоні в будинку Коссаковського, а «полковник генерального штабу Лещинський» – у готелі «Франція» на Дерibasівській вулиці [319, с. 62–64].

У зв'язку з військовими діями Туреччини на Балканах проти сербського народу та наближенням проведення Константинопольської конференції щодо урегулювання конфлікту й надання автономії державам з християнським населенням, 2 листопада 1876 р. у військових округах на

українських землях була оголошена мобілізація. За дослідженням російського дослідника М. Корольова, мобілізаційний процес здійснювався у три етапи. На першому етапі тривав збір людей і коней у місцях призову, а на другому етапі до частин, які вирушали на фронт, приєднувалися солдати та коні з запасних частин. Останнім кроком було «розгортання частин на позиціях біля ймовірних плацдармів війни» [129].

Грунтуючись на спогадах юного артилериста, надрукованих у «Збірнику військових оповідань, складених офіцерами-учасниками війни 1877–1878 рр.», ми можемо дізнатися про стан готовності до мобілізації військових частин. «Коли 2-го листопада нам була оголошена мобілізація, наша бригада стояла в Малоросії. Більшість безтурботної, неодруженої молоді радо вітало цю велику подію». Одружені чоловіки прийняли звістку про мобілізацію стурбовано та намагалися потрапити у тил «комендантом або в резерв, запас» [313].

Військова бригада почала проводити загальні заходи у вигляді комплектування, формування та заготівлі всього необхідного. Патріотичний запал офіцерського складу та молоді загартовані вояки не поділяли та «поставилися якось стримано, не так гаряче до мобілізації» [313].

Залізницею артилерійську бригаду було переведено до Подільської губернії. Згідно зі спогадами юного артилериста, «всім солдатам наказано було навісити шкіряні мішечки, в яких на клаптиках паперу було позначено ім'я та прізвище солдата, якої він частини і якої місцевості уродженець. Це мало той сенс, щоб на полі битви, у разі потреби, можна було впізнати особу вбитого». Такий наказ морально знизив бойовий дух солдатів [313].

Відправка бригади на фронт не була зразковою. Погодні умови не було враховано командуванням, що призвело до неспроможності вчасного виконання наказів. У спогадах юного артилериста зауважується, що «завдяки страшному бруду; глинисто-чорноземний ґрунт внаслідок відлиги і розталого снігу не дозволяв не тільки возити знаряддя і ящики, але навіть ходити людям» [313].

Одеській військовий округ готувався до війни з Туреччиною, і передбачався як тилова база російської армії для забезпечення Дунайської армії. Згідно з листуванням зі Штабом Одеського військового округу, командирів військових частин, коменданта і міського голови міста Миколаєва про пересування та розквартирування військових частин на територію округу повинні були прибути чисельні сили.

У листі від штабу Одеського військового округу міському голові міста Миколаїв від 13 грудня 1876 року за № 153 йшлося про важливе затверджене положення «про управління арміями у воєнний час, в якому з'ясовані і дані вказівки про стосунки військових начальників областей, зайнятими військами». За листом можна дізнатися, що міським і земським установам потрібно було вжити «всіх заходів до забезпечення найшвидшим і у всіх відносинах задовільним виконанням потреб військового управління і тим чинити всілякі з їх боку сприяння успішному здійсненню того заавдання, для досягнення якої зроблена мобілізація військ» [254, с. 16].

У випадку негайної потреби посилення Діючої армії з Московського військового округу до Київського переводилися чотири піхотні дивізії (1-ша, 17-та, 18-та та 35-та) та зведена козака дивізія. Місцем дислокації для них було обрано територію квартирування відряджених у Діючу армію 11-ї, 12-ї, 32-ї, 33-ї піхотних дивізій, 11-ї та 12 кавалерійських дивізій. Два корпуси Київського округу у разі потреби могли бути використані на протидію Австрії [261, с. 76 – 78].

Станом на 14 грудня 1876 р. всі три етапи мобілізації військ було виконано. Отже, тривала вона сорок два дні. У ході мобілізаційного процесу було виявлено, що не вистачає офіцерів запасу. Військово-окружна система та проведені попередньо реформи призвели до швидкої мобілізації та розгортання на позиціях чисельної армії. Реформа 1874 р., за якою у повітах з'явилася посади військових керівників та впровадження місцевого військово-адміністративного управління, виявилася актуальною. Всестанова

військова повинність дозволяла швидко поповнювати новими формуваннями діючу армію [129].

Загалом до лав царської армії з семи губерній Харківського округу було мобілізовано 30 155 чоловіків, а з Київського та Одеського від 10 до 20 тисяч. Для проходження військової підготовки усі новобранці направлялися до запасних частин [14].

Українське населення, що проживало у межах округів за законом про військово-кінну повинність постачало у частини коней. З шести губерній Харківського округу до збірних пунктів надійшло 21 700 коней, а з Одеського 15 600. В українських селян царський уряд здебільшого реквізував необхідних для потреб армії коней без відшкодування їхньої вартості [14].

На нашу думку, амбіції царату та розв'язання війни з Туреччиною виявилися великим випробуванням для українців. Населення постачало до армії необхідні припаси, худобу, призивалося до служби. Царський уряд використовував ресурси України у власних інтересах, а українські землі перебували під загрозою ведення військових дій. Біля Одеси та на Кримському півострові проводилися оборонні заходи для протидії атакам турецького флоту, висадки десанту тощо. Багато мешканців українських міст відбували службу у віддалених куточках імперії, наприклад 4-й Гусарський Маріупольський Ландграфа Фрідріха Гессенського полк дислокувався у Варшавському військовому окрузі.

Офіцери випускники Київського піхотного юнкерського училища вперше взяли участь у збройному конфлікті 1877–1878 рр. як військові фахівці [252, с. 4–23]. Отже, на практиці було доведено доречність відкриття військових освітніх закладів на українських землях у 60-ті рр. XIX ст. під час проведення реформування військово-окружної системи.

Генерали-консерватори не надали належної уваги поповненню запасів патронів. Прагнення воювати по-суворовськи зі штиками призвели до нестачі набоїв у першій рік війни з Туреччиною [11, с. 330].

Наказом від 19 лютого 1877 р. у Київському військовому окрузі додатково формувались тринадцятий і чотирнадцятий корпуси у Житомирі та Києві. Війна з Туреччиною вимагала використання додаткових технічних і людських ресурсів [14].

З листопада 1876 р. до середини квітня 1877 р. у Бессарабській та Херсонській губерніях були розташовані військові сили Дунайської армії. 5-та і 31-ша піхотні дивізії IX корпусу дислокувалися у Подільській губернії Київського військового округу. Станом на 10 квітня 1877 р. «Бессарабська губернія, приморські повіти Херсонської та Таврійської губерній та Кримській півострів були оголошені на воєнному стані» [314, с. 1].

Реформування військових частин на українських землях потребувало людських ресурсів, що призвело в подальшому до розгортання повноцінних полків, які склалися переважно з українців. У травні 1877 р. відбулося переформування Київського місцевого батальйону у чотирьох-батальйонний Київський місцевий полк. У цей час формуються та беруть початок полкової історії майбутні Рівненський 166-й, Острозький 167-й та Миргородський 168-й піхотний полки із Київського місцевого батальйону та запасних частин у складі чотирьох батальйонів під назвою Київського місцевого полку [23; 377].

Тривало реформування і майбутнього Луцького 165-го піхотного полку, який станом на 1877 р. носив назву Житомирський місцевий батальйон. Частину військових було переведено на реформування 23-го резервного батальйону, але в подальшому він був скасований. Така ж доля спіткала і Кам'янець-Подільський місцевий батальйон, з кадрів якого був тимчасово створений 27-й резервний батальйон. До 27-го резервного батальйону переводилися 3-тя та 4-та роти Полтавського місцевого батальйону, кадри якого поповнювались мобілізованими військово-службовцями [377].

Отже, військові дії Росії проти Османської імперії 1877–1878 рр. вплинули на реформування багатьох місцевих батальйонів на українських

землях. Мобілізовані з українських губерній для захисту своїх міст та несення патрульної служби згодом починали виконувати інші обов'язки, які ставило командування перед резервними частинами, новими батальйонами. Якщо простежити подальшу еволюцію цих військових формувань, то можна побачити, що вже майже через двадцять років на базі колишніх місцевих батальйонів розгорталися повноцінні піхотні частини у складі армійських корпусів.

Грошове забезпечення розквартированих на півдні України військово-службовців до початку війни з Туреччиною здійснювалось інтендантствами округів, розташованих на українських землях. Згодом фінансуванням стало займатися польове казначейство.

Інтендантське постачання з Одеського округу до військ у Румунії відбувалося шляхом «від станції Роздільна – Кишинів – Унгени – Ясси». На території Румунії залізнична колія не була такою широкою, як на території Російської імперії, тому усі припаси перевантажували, втрачаючи час [314, с. 2].

Заготівля провіанту для військових частин Одеського округу здійснювали інтенданти переважно через закупівлю у магазинах зерна, борошна. В окрузі діяло 26 продовольчих магазинів. У місцях, де магазинів не було, підрядники завозили до частин все необхідне. Істотним недоліком напередодні війни, була повна відсутність у розпорядженні інтендантства установ для переробки зерна, випікання хліба. Терміново цей недолік було вирішено побудуванням печей та навчанням людей у справі випікання хлібу [314, с. 5].

Великі продовольчі бази були зосереджені спочатку у Києві, а згодом – в Одесі, Роздільній, Акермані. Для забезпечення флоту на Чорному морі продовольство перебувало на складах Миколаєва, Севастополя та Керчі [11, с. 474–479].

Для кавалерії заготовляли тільки овес для таборових зборів «на витрати по трав'яній платні відпускалися гроші за вартістю 15 фунтів» на

одного коня за добу. Постачання у госпіталі визначалось за торговим контрактом і діяло чотири роки «для чотирьох госпіталів і одного шпитального виділення» і «на 2 роки для одного госпіталя і одного півгоспіталя». За штатною кількістю відпускались гроші для військових лазаретів, а для офіцерів на квартирах додавалась сума у 30 копійок на добу [314, с. 5–6].

Кременчуцький речовий склад постачав речі у дев'ять магазинів. Недоторканий запас речей на рік призначався для 17948 військово-службовців. Надзвичайний запас налічував речі для десятитисячного складу, а госпітальний забезпечував запасами 450 офіцерів та 9 000 військово-службовців. Обоз знаходився у Херсоні під управлінням Херсонського губернського військового керівника [314, с. 6].

В Одеському окрузі діяли госпіталі другого класу у Херсоні та Тирасполі. Вони мали змогу прийняти 10–15 поранених офіцерів та 300–400 нижніх чинів. Госпіталі першого класу діяли у Сімферополі, Бендерах, Керч-Єнікале та мали 5–7 офіцерських місць та 100–200 для нижніх чинів з відділенням у Ростові-на-Дону. Окрім госпіталів для розташування поранених діяли Сакське госпітальне відділення та санітарні станції у Євпаторії, Таганрозі, Новій Одесі, а у війську працювали полкові лазарети та «околотки для слабосильних команд» [314, с. 4] (Додаток К).

У Київському військовому окрузі передбачалося зосередити 18 госпіталів, з яких 12 не передбачали у своєму складі обоз. Округ також потребував у формуванні однієї рухомої аптеки [76, с. 182].

Впродовж 1877 року медичні військові заклади Одеського округу прийняли 34 312 пацієнта. З них виліковано було 18 984 людини, а померло 1558. 14 570 військових переводилися на подальше лікування в інші округи. Харківський округ за аналогічний період часу прийняв менше поранених. 2916 військових опинилися у госпіталях та лазаретах, розташованих у Харківському окрузі, з яких вилікувалось 2978, а померло 68. Таким чином, ми можемо проаналізувати, що велику кількість поранених приймав

Одеський округ як територія імперії наближена до зони військового конфлікту [39, с. 83–84].

Фортеці у Керчі, Севастополі та Очакові приводилися у бойовий стан. Мета охорони узбережжя Чорного моря слугувала не тільки для відбиття можливих десантних операцій супротивника, але й «захисту прибережного населення від розбоїв і грабежу», яке могло б бути у разі висадки невеликих ворожих «озброєних партій» [281, с. 56].

Упродовж листопада – грудня 1877 р. на українських землях тривав черговий етап мобілізації місцевого населення. Харківський округ направляв до армії 32 600 чоловіків, Київський – 18 900, а Одеський – 15 200. За призовом ратників серед українських губерній найбільшу кількість надала Полтавська з показником у 10 000 чоловіків [39].

Охорону узбережжя Одеського військового округу здійснювали VII та X корпуси. Згідно з наказом від 30 листопада 1876 р. «війська цих корпусів мали на зиму зайняти по можливості зручне квартирне розташування, при якому здійснювали б своїми передовими частинами постійне і пильне спостереження за узбережжям» [281, с. 56].

У Київському окрузі для захисту західних кордонів від дій можливої коаліції залишались 9 піхотних та 2 кавалерійські дивізії, по одній стрілецькій та саперній бригаді та козачий резерв, складений з 15 полків та трьох батерей. Загалом у окрузі налічувалось 185 тис. осіб, яким допомагали у разі потреби сусідні частини Віленського, Варшавського округів та війська, розташовані на узбережжях Чорного та Балтійського морів [104, с. 202].

Штаб VII корпусу дислокувався у місті Одеса, а штаб X корпусу – у місті Сімферополь. До початку війни з Туреччиною війська дислокувалися на узбережжі «при батальйонних та частково полкових штабах». Після оголошення війни 12 квітня 1877 р. війська дислокувалися за заздалегідь продуманим планом для захисту берегів Чорного моря. «При складанні й виконанні цієї дислокації малося на увазі роз'їздами і окремими постами спостерігати за всім узбережжям, тримаючи позаду невелику підтримку».

Значна кількість військ розташовувалась у стратегічно важливих місцях та у разі потреби висувалося на допомогу роз'їздам [255, с. 109].

За потреби місцеві війська Одеського округу, які несли караульну та конвойну службу, за розпорядженням керівників отрядів, залучались до ведення військових дій. На час збройного конфлікту не припинялись практичні заняття місцевих і польових військ Одеського округу. Увага приділялась стрільбам, а частинам Керченської фортеці було «зазначено також здійснювати і військові прогулянки до сторони Опука, щоб вони набули навичок до маршів з усіма військовими пересторогами, а також, щоб спостерігати за узбережжям Чорного моря між Тобечикським і Узунларським озерами» [255, с. 113].

Додаткова мобілізація у січні 1878 р. у Харківському окрузі вимагала залучити до військових дій невелику кількість призовників. Лави армії поповнили 3 900 чоловіків із губерній, розташованих у межах Харківського округу. Ресурси Одеського та Київського округів були виснажені тривалою війною, тому мобілізація в них не проводилася [39].

Під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. продовжувалась підготовка артилерійських батарей і команд в Одесі, Очакові, Севастополі та Керченській фортеці. Як свідчать джерела, підготовленість артилеристів була високою: «у стрільбі люди набули вже достатніх навичок і стрільба дає дуже хороші результати». У подальшому планувалося відпрацьовувати нічні стрільби з батарей, розташованих на узбережжі, за допомогою освітлювальних приладів [255, с. 113].

Упродовж 25 травня – 15 червня 1877 р. безперервно відпрацьовувались стрільби берегових батарей. За свідченням джерела, в Одесі «проводились практичні стрільби з дев'ятидюймових мортир по рухомій цілі» [256, с. 124].

Царським урядом продовжувались заходи щодо зміцнення потужності військових округів на українських землях. Біля Очакова у Буго-Дніпровському лимані була побудована «морська батарея», яку назвали Миколаївською

приморською батареєю [257, с. 133]. З Кронштадту для неї була надіслана одинадцятидюймова гармата, яку встановили на платформі з круговим обстрілом [258, с. 137].

Унаслідок проведених реформ навчені військові частини у межах військових округів на українських землях залучались до активних дій та передислоковувалися за потреби з одного місця служби на інше. Так, 10 уланський Одеський полк під час війни був переведений з міста Лебедин Харківської губернії для здійснення охорони чорноморського узбережжя Кримського півострову. Дії полку під час кампанії привернули увагу керівництва, а в наказі від 29 листопада 1877 р. начальник дивізії дякував всім чинам за те, що «полк із зразковою ретельністю від оголошення війни несе сторожову службу вздовж морського узбережжя» [323, с. 345].

У результаті підписаних мирних угод Росії з турецькою стороною у 1878 р. змінювалась територія Одеського округу. На частину Бессарабії, яка увійшла до складу округу, поширювалися всі російські військові установи.

На нашу думку, війна з Туреччиною 1877–1878 рр., у якій здобула перемогу Російська імперія, була великим випробуванням для Одеського та Київського військових округів. Завдяки реформам 1874 р. про всестанову повинність мобілізаційні заходи були швидко проведені. На практиці було доведено, що солдати були добре навчені та злагоджено діяли у бойових умовах. Нестачі у патронах також не відчувалося. На цей факт вказувала підготовка військовослужбовців у тотальній економії набоїв та використання їх для прицільної стрільби.

Частини фортець, розташованих у Одеському окрузі, на високому рівні забезпечили патрулювання узбережжя та не допустили проведення десантних операцій. Берегова артилерія показувала високі результати, а артилеристи навіть під час військових дій продовжували навчання.

М. Корольов зауважує, що польова артилерія виявилася малоефективною на полі бою проти турецьких укріплень. Артилеристи не мали змоги влучно стріляти по ворожій піхоті, яка засідала в земляних укріпленнях.

Російська піхота несла великі втрати під час атак, спричинених навченістю солдатів стріляти з маленьких дистанцій. Турецькі військові могли стріляти на далекі відстані та мали у своєму розпорядженні новітні гвинтівки європейського виробництва [129, с. 69].

Заздалегідь підготовлене інтендантське постачання витримало напругу військового часу, але різні залізничні колії у межах Одеського округу та Румунії гальмували вчасне отримання Діючою армією усього необхідного у перші місяці війни. За спогадами учасників подій, у перші місяці перебування на території суперника ставали непридатними для подальшого використання одяг та інші елементи обмундирування. Відсутність гарних повозок у діях гірської місцевості призвело до недоотримання постачання, а продукти солдати іноді купували за власні кошти за високими цінами [313].

На нашу думку, госпіталі Одеського та Київського округів діяли за встановленим розпорядком та приймали поранених бійців та офіцерів. У Діючій армії в перші місяці санітари та медична служба проявила себе добре, але при широкомасштабних наступах і похолоданні у лазаретах не вистачало місця для поранених. Евакуація до Одеського, Київського округів затримувалася через відсутність візків та велику відстань до місць розташування госпіталів.

На думку М. Корольова, негативним рисою реформування, яка проявилася під час військових дій, була «невідповідність технічних положень піхотного статуту новим видам зброї». Перехід військ до розсипного строю та використання під час наступу стрілецького ланцюга не були виконані на достатньому рівні. Реформа 1869 року залишилась ефективною на папері, але не відповідала консервативним реаліям, які панували серед офіцерства для вишколу солдатів у Російській імперії [129, с. 68–69].

Американський дослідник Б. Менінг зробив висновок, що військова система Російської імперії страждала на «парадоманію». Ефективна підготовка була відсутньою, частини на практиці були нездатними до взаємодії. Економічний розвиток імператорської Росії гальмував процеси вдалого і

своєчасного переозброєння, тому на думку вченого, реформи можна назвати невдалими [383].

Можна частково погодитися з думкою американського вченого. Російські генерали переважно мали консервативні погляди, що гальмувало розвиток військової справи в імперії. Підготовка солдатів проводилася за принципом жертвності та любові до Царя та Вітчизни, а озброєння округів здійснювалося згідно з поставленими завданнями. Згідно з політичним курсом царату увага приділялась округам у різних частинах імперії, після зміни у стратегії та пошуку ймовірного супротивника, що призводило до нерівномірного постачання видів нової зброї та відставання одного округу від іншого.

Можна не погодитися з тезою Б. Менінга про невдале реформування. У Російській імперії, як і у інших країнах Європи відбулось скасування рекрутської системи, а впровадження військової повинності призвело до швидкого проведення мобілізації та розгортання масової армії. Розвиток залізничних колій на українських землях прискорив перевезення частин, озброєння тощо. Військово-навчальні заклади випускали кваліфікованих спеціалістів.

На нашу думку, війська Одеського та Київського округів достатньо забезпечувалися набоями та різними видами вогнепальної зброї до війни з Туреччиною. Російська імперія головним вектором своєї політики у 70-ті роки XIX ст. обрала допомогу балканським народам, що сприяло певному постачанню на українські землі більш новітньої зброї, прискорювало реформування військово-окружної системи тощо. Однак кавалерійські та піхотні частини мали різні зразки зброї і це на практиці давало негативні результати. Наприклад, гвинтівки Крнка та Бердана не використовувались для ведення вогню на далекі відстані.

Війська Одеського, Київського, Харківського округів виявили високі моральні та фізичні якості під час патрулювання Чорноморського узбережжя

та кордону з Австрією. Залучені частини до Діючої армії з українських земель гідно протидіяли супернику, поступаючись у технічному оснащенні.

На думку М. Корольова, війна змінила тактику російської армії. У піхотинців сформувався тактичний ланцюг під час наступу прицільного вогню супротивника з близької відстані. Турецькі укріплення проривалися засобом використання ешелонованого наступу. Кавалерія погано справлялася з розвідкою, а наїзники не вміли стріляти з коней [129, с. 71].

Доцільно зауважити, що незважаючи на перемогу над Туреччиною організація російських військ станом на 1877–1878 рр. не відповідала повною мірою потребам свого часу й відставала від європейських країн в технічному оснащенні та у тактиці введення бою. Армія потребувала подальшого реформування. Мобілізаційні заходи та тривалість війни довели, що у резерві треба тримати заздалегідь навчених людей. Резерв у подальшому повинен був не тільки нести охорону узбережжя Чорного моря або губерній, в яких він дислокувався, але й поповнювати живою силою Діючу армію.

Артилерійські частини округів на українських землях потребували переозброєння новими гарматами. Після закінчення війни з Туреччиною в Одеському окрузі здійснювалось навчання артилеристів. Так, у червні-липні 1878 р. проводилися практичні стрільби «дев'ятої резервної артилерійської бригади». Після навчання військові відправлялися до Одеси [159, с. 25; 254, с. 76].

Для піхоти почалося вироблення гвинтівок з прицілом на дальню відстань для збереження чисельного складу та впровадженням нового тактичного плану дій. Скорострільність вогнепальної зброї підвищувалась за рахунок введення нових механізмів [129, с. 84; 159, с. 25].

У квітні 1879 р. в Одесі та Харкові встановлювалася посада тимчасових генерал-губернаторів. На кінець 70-х років XIX ст. у Російській імперії спалахнули терористичні акти, направлені проти державних посадовців. Генерал-губернаторам військових округів на українських землях потрібно було підсилювати заходи безпеки та протидіяти терористичній загрозі.

Тимчасові заходи в Харкові були викликані неочікуваним вбивством народовольцем Г. Гольденбергом князя Д. Кропоткіна, який дев'ять років обіймав посаду Харківського генерал-губернатора та проводив суворі репресивні методи. М. Лоріс-Мелікову, як зазначалося в документі, потрібно було «прибути 20-го квітня у місто Харків і вступити на підставі іменного Найвищого Указу, даного урядовому Сенатові в 5-й день квітня цього року» на посаду. Новопризначений керівник відав справами Харківського військового округу та командував військами до 14 лютого 1880 р. [66, с. 1–28].

5 квітня на посаду тимчасового Одеського генерал-губернатора було призначено Е. Тотлебена, а з 1 вересня 1879 р. він став командувачем військами Одеського округу. Е. Тотлебен був добре ознайомлений зі станом справ в окрузі, бо в 1876 р. обіймав посаду головного розпорядника із захисту Чорноморського узбережжя. Під його керівництвом розставлялися міни в акваторії міст Севастополя, Керчі, Одесі, Очакова та будувалися нові батареї. На посаді тимчасового генерал-губернатора він перебував до 18 травня 1880 р. та ретельно виконував свої обов'язки у боротьбі проти проявів тероризму на українських землях у межах Одеського військового округу від Кримського півострову до Бессарабії [66, с. 1–28].

У жовтні 1879 р. вийшло Положення про школи та навчальні команди артилерійських військ. Згідно з документом у кожній батареї, парках, артилерійських ротах у фортецях, місцевих артилерійських бригадах створювалися школи. В артилерійських бригадах та в керівництвах артилерії фортець діяли навчальні команди. Зі стопроцентного артилерійського складу для проходження навчання відбиралися десять відсотків найкращих солдатів. Учбовий процес проходив один рік. Увага приділялася вивченню російської мови, арифметики, теорії та практиці ведення артилерійського вогню, а команди з фортець отримували знання з фортифікаційної справи. Випускники отримували звання бомбардирів та розподілялися згідно з наказами керівництва в різні частини [268, с. 139].

Ідеї, викладені у працях М. Драгомирова, вплинули на організацію навчання військ у 70-ті рр. XIX ст. на українських землях. Після появи розсипного строю солдатам відводилося більше самостійності у своїх рішеннях під час бою. М. Драгомиров вважав, що треба виховувати солдата як переконаного патріота та свідомого воїна, який гідно виконує свій обов'язок. До унтер-офіцерського складу призначались військовослужбовці, які були здібні до навчання [83, с. 151 – 159].

Одностороннє навчання заборонялося. Солдат повинен був розвиватися у моральному і фізичному плані. Приниження солдатів офіцерами та використання тілесного покарання за умов розвитку та реформування Російської імперії вважалося неприпустимим. У зв'язку з прискореними темпами навчання та зменшенням строків служби велика увага приділялась офіцерам. Офіцерський корпус повинен був мати залізну дисципліну, непорушну віру у царя, виявляти хоробрість та ділити з солдатами умови армійського життя [83, с. 151–159].

Під час проведення реформ переозброєння армії М. Драгомиров надавав свій пріоритет людському фактору, а не техніці. Солдати за рахунок високого морального духу жертвували собою на полі бою задля виконання поставленої мети. Дисципліна досягалася виконанням статутів, а покарання для військових вважалося елементом посилення боєздатності тої чи іншої частини.

На нашу думку, ідеї М. Драгомирова були новаторськими щодо виховання солдата. Характер поведження офіцерів з підлеглими відповідав новітнім соціальним перетворенням в імперії. Високий моральний дух військ проявився під час війни з Туреччиною, що й сприяло перемогам на Балканському півострові та здійсненню на високому рівні патрулювання кордонів. Натомість консерватизм виявлявся у небажанні надати переважну роль новітнім видам озброєння, тому призвело до великих втрат у турецьку кампанію.

Царський уряд проаналізував прорахунки у діях піхоти та продовжував впроваджувати зміни у піхотній тактиці. 5 червня 1879 р. було введено «Тимчасові правила для навчання роти та батальйону в розсипному строю». У наказі розглядались та пояснювались дії у ланцюзі, ведення вогню під час атаки та оборони [35, с. 476; 159, с. 25].

Згідно з «Інструкцією для дій роти і батальйону в бою» головною тактичною одиницею вважалася рота. Пануючим елементом в тактиці став розсипний стрій. Рота складалася з ланцюга та ротного резерву без поділу на ланки. Лінійний та стрілецький поділ рот не відповідав новітнім тактичним розробкам і його було скасовано [83].

Резерв більше не залишався на позиціях, а йшов строєм під час атаки або відступу за ротою. Дослідник М. Корольов робить висновок, що «устав визначав три форми строю: зімкнений, розімкнений та розсипний» [129, с. 85].

У 1879 р. тривало реформування у навчанні саперних батальйонів. Згідно з Тимчасовою настановою самообкопування піхоти малою лопатою усі піхотні та артилерійські командири повинні були робити земляні укріплення під час наступу або оборони. Настанова ознайомлювала з правильним поводженням з інструментом під час риття окопів. Кожна рота в межах військових округів на українських землях отримувала в користування 80 малих лопат та 20 сокир [37, с. 487; 159, с. 26].

Кавалерія під час війни з Туреччиною виявилась неефективною, тому в 1879 році розроблявся новий стройовий статут кавалерійської служби. Кіннота військових округів на українських землях під час реформування відпрацьовувала дії у пішому строю. Досвід підготовки ескадронів довів, що треба змінювати тактичні завдання кінноти під час бою [102, с. 357; 159, с. 26].

Кавалерія Російської імперії за чисельністю відставала від країн Європи та від піхотних частин Київського, Одеського, Харківського округів.

Уланські та гусарські полки розформовувалися до складу драгунських [11, с. 52 – 53].

Доцільно зауважити, що тактика ведення бою змінилася ще на початку 70-х років XIX ст. Франко-пруська війна довела, що війни виграє не кіннота, функції якої поступово змінювались. Велику роль відігравала піхота та артилерія, а кінні ескадрони імператорської армії на Балканському півострові під час розгорнення лінії окопів не мали змоги нанести флангового або прямого удару через імовірне знищення її ворожим вогнем. До обов'язків кінноти входило ведення розвідки.

Наприкінці 70-х рр. XIX ст. українські селяни забезпечували Київський, Одеський та Харківський округи усією необхідною продукцією, без зовнішнього постачання. Система торгів активно використовувалася військово-окружними радами та інтендантами для постачання у частини фуражу та продовольства. Торги були вільними для постачальників і вони самі мали змогу назначати ціни, або використовувались заплановані заздалегідь відомості з розцінками від округів. Одеський округ з виходом до Чорного та Азовського морів та Київський з розвиненою річковою системою заготовлювали рибні припаси. Природні умови України дозволяли використовувати потужні сільськогосподарські ресурси у Подільській, Волинській, Катеринославській, Харківській губерніях. Наприклад, заготівля борошна для Харківського і Одеського округів коштувала 7 – 8 рублів за чверть. Київський округ, як прикордонний, мав надзвичайний запас провіанту на один рік [14].

Протягом 70-х рр. XIX ст. на українських землях поліпшувалась система тилового господарства. У кожний полк призначався завідувач з господарства, який допомагав командирі полку при вирішанні господарчих питань. Каптенармус допомагав ротному командирі. Для підвищення забезпечення військ необхідними ресурсами солдати відправлялися на вільні роботи. Частина продуктів та грошей зараховувалась до «господарських сум підрозділів», а інша розділялася між солдатами [14].

На нашу думку, вільні роботи позитивно вплинули на забезпечення армії продовольством та фінансами, але негатив проявлявся у неефективності військової підготовки, яка не проводилася у зв'язку з непрофільною занятістю солдатів. Військове керівництво під час реформ на українських землях поліпшило систему тилового господарства з провадженням нових посад у полках та ротах, але разом з тим більшість питань забезпечення покладалася на представників військових частин.

Наприкінці 70-х р. XIX ст. стало більш якісним медичне забезпечення військ у межах округів, розташованих на території України. Згідно з історичними джерелами у 1870 р. захворюваність у Київському окрузі становила 23 083 особи, з яких померло 1235, а через десятиліття показник змінився до 25 313, з яких померло 419 [40, с. 13–14].

В Одеському окрузі на початку 1870-х рр. захворіло 30 695 вояків, з яких померло 1083. За відомостями на кінець 1870-х рр. хворих налічувалося 31 802, з яких померло 469 [159, с. 26]. Відомості щодо Харківського округу у 1870 р. вказували на 38 245 хворих, з яких померло 1168, а на кінець 1870-х р. хворіло 36 090, з яких померло 599. Отже, можна побачити, що за десять років смертність знизилась у всіх округах на українських землях, а в Харківському окрузі навіть зменшилась захворюваність, хоча у Одеському та Київському вона трішки збільшилася. Поширеними хворобами того часу були тиф, тифозна лихоманка, легенева чахотка, запалення очей та грудних органів, венеричні хвороби, катарі дихальних органів і травних трактів. Наприклад, на тисячу військових Одеського округу у строю залишалось 49,5 %, які вилікувались від вищезазначених недугів [40, с. 13–17].

Висновки до другого розділу:

У 60-ті–70-ті роки XIX ст. військова справа Російської імперії на українських землях зазнала значних змін. Впровадження військово-окружної системи було зумовлено поразкою у Кримській війні та ліберальними змінами в суспільстві під час проведення «великих реформ» імператором

Олександром II. Територія України була розділена між трьома округами, які отримали назви Київський, Одеський та Харківський. Нова система призвела до спрощення управління в міністерстві, удосконалення роботи артилерійського, медичного та інтендантського відомств. Після польського повстання 1863 р. відбувся активний процес русифікації населення, яке мешкало у межах зазначених вище округів.

Проведення слідчих справ військовими виявилось малоефективною дією. Здебільшого командири поверхово вивчали юриспруденцію, заплутувалися у виносі вироків за родом злочину, направлялися до суду за наказом вищого командування без дозволу на відмову. Військово-судова система демократизувалася з появою в армійських лавах цивільних працівників, прокурорів, професійних захисників та суду присяжних. Упровадження полкових, військово-окружних та польових судів сприяло проведенню професійного судочинства, під час якого підсудний у ранзі генерала або рядового міг отримати вирок.

У Києві, Одесі, Єлизаветграді, Чугуєві відкривалися та реформувалися військово-навчальні заклади для поповнення армії професійними офіцерськими кадрами. Випускники піхотних та кавалерійських училищ згодом брали участь у подіях російсько-турецької війни 1877–1878 рр. Підвищення майстерності педагогічного складу за допомогою відкритих уроків, семінарів, обміну досвідом призводило до отримання якісної освіти гімназистами та юнкерами у військово-навчальних закладах Російської імперії на українських землях.

Поступово змінювалося ставлення до солдатів. Після скасування тілесних покарань нижні чини мали змогу отримувати початкову освіту, а найздібніші після проходження навчання отримували унтер-офіцерські погони. Українські землі слугували великим ресурсним майданчиком для поповнення царської армії не тільки солдатами, але й продовольством, худобою, кіньми.

Світовий досвід та еволюція військової справи призвели до переходу від гладкоствольної до нарізної вогнепальної зброї. Разом з новими одиницями солдатами використовувалися й старі рушниці та зразки холодного озброєння. Київський арсенал забезпечував війська новими гарматами з залізними системами А. Фішера. Переозброєння армії проходило вповільненими темпами, але прикордонні округи отримували більше озброєння у зв'язку з можливою військовою загрозою.

Проведення маневрів відбувалось за чітко розробленими планами. Відпрацьовувалися саперні роботи, польові виїзди офіцерів, проводилися навчання на місцевості, а в Одеському військовому окрузі впроваджували новий підхід в артилерійській справі щодо одноосібного керування вогнем батареї командиром, а не навідником. Подекуди маневри через консервативні погляди генералів перетворювалися на вистави для вищого командування. Кожний солдат та офіцер заздалегідь знав, як треба діяти під час показового вишколу військ та ведення наступальних або оборонних дій. Кіннотники подекуди не робили великі рейди, а обмежувалися гарцюванням на манежах, щоб не псувати гарний вигляд коней.

Після впровадження всестанової військової повинності в 1874 р. мобілізаційні спроможності вирости, проводилася підготовка навчених резервів і розгортання за необхідності масової армії. Змінювалася система ведення військових дій. Створення мобілізаційних резервів призвело до формування місцевих військових загонів. Подекуди молодь призовного віку була малоосвіченою, мала незадовільний стан для проходження служби, але під час наростання політичної напруги на визначені вимоги набору уваги не звертали.

За національною ознакою вихідці із кримських татар отримали змогу проходити службу окремо. У царській армії кіннотники-кримчаки брали участь у російсько-турецькій війні 1877–1878 рр. Отже, кримсько-татарське населення, як і українці, не будували власної державності, не виступали

проти дій царського уряду, незважаючи на отримання військового досвіду та освіти представниками свого етносу.

Рота стала головною тактичною одиницею, а в піхотній тактиці використовувався розсипний стрій. Під час зайняття позицій солдати частин Київського, Одеського та Харківського військових округів почали використовувати самообкопування. Завдяки використанню вогнепальної зброї та артилерії на полі бою зростала роль піхоти у стратегічних планах генералітету. Змін зазнала й кіннота, функції якої полягали в розвідці та нанесенню обхідних флангових ударів.

Реформування тилового господарства та забезпечення армії призвело до появи нової посади – каптенармуса, але солдати повинні були відпрацьовувати на вільних роботах. Такий захід поліпшив забезпечення частин фінансами та ресурсами, але негативно вплинув на військову підготовку солдатів та офіцерів.

Розгортання залізничних шляхів, відпрацювання перевезень позитивно вплинули на мобілізаційні спроможності Київського, Одеського та Харківського округів. Негативним фактором будівництва нових колій можна назвати використання солдатів та командирів на роботах, які не входили до обов'язків військовослужбовців.

Упродовж 60-х–70-х рр. XIX ст. стало більш кваліфікованим медичне обслуговування. Зменшилась смертність, хоча захворюваність на тиф, тифозну лихоманку та інші розповсюджені хвороби другої половини XIX ст. залишалася високою. Харківський військовий округ значився позитивною динамікою зменшення захворюваності, натомість вона зросла впродовж вище зазначеного часу у Київському та Одеському.

Отже, військово-окружна система Російської імперії на українських землях еволюціонувала від моменту свого впровадження. Військові реформи 60–70-х рр. XIX ст. сприяли появі потужної групи військ, зосереджених у трьох округах. Перевірка на практиці впровадженого реформування випала на долю українських земель під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр.

Після перемоги в ній Російської імперії усі виявлені недоліки військового міністерство намагалося усунути, корегуючи статути, пояснюючи користь від використання саперних дій, намагаючись озброїти частини гвинтівками дальньої дії.

РОЗДІЛ 3. ВІЙСЬКОВЕ РЕФОРМУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У 80-ті – 90-ті рр. ХІХ ст.

3.1. Здійснення реформ у Київському та Харківському військових округах

На початку 80-х років ХІХ ст. намічене військовим міністром Російської імперії Д. Мілютіним подальше реформування армії перервалося вбивством царя-реформатора Олександра ІІ у Петербурзі народовольцями 1 березня 1881 р. Новий імператор Олександр ІІІ постав перед вибором продовження ліберальних реформ або скорочення масштабів лібералізації російського суспільства після збільшення терористичних актів, спрямованих проти представників російської аристократії, чиновників у межах імперії [82; 140; 149; 152; 157; 160; 329].

У травні 1881 р. Д. Мілютін подав у відставку, яка була прийнята. Продовження ліберального курсу стало неможливим через використання слідчих та репресивних заходів у суспільстві, посилення цензури, скорочення фінансування армії. Російсько-турецька війна 1877–1878 рр. вплинула на економіку Росії, грошей на розробку нових військових програм бракувало [160, с. 26].

Доцільно зауважити, що на початку 80-х років ХІХ ст. чисельність армій європейських держав, таких як Франція, Німеччина зростала. Модернізувалося озброєння піхотних та кавалерійських частин, артилерійських батарей тощо. Після звільнення балканських народів від турецького гноблення Російська імперія претендувала на вплив подальшу долю держав Балканського півострова. Австрія всупереч Росії також прагнула не допустити російського втручання у балканські справи, що викликало напругу між двома країнами. Одеський та Київський військові округи були у стратегічному пріоритеті у політиці царського уряду [129, с. 91].

На нашу думку, Київський військовий округ ще під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. перебував у стані очікуваного вторгнення або

безпосереднього розгортання боїв у разі виступу Австрії. Округ мав важливе розташування для царських генералів, маючи спільні межі з Одеським, Віленським, Варшавським округами. Вивчення кордонів мало вплинути на спільні дії генерал-губернаторів під час загрози, скоординувати та розробити маршрути для з'єднань, розташованих на українських землях, використання місцевості для ефективного ведення боїв, швидкого переходу в наступ або оборону тощо.

Призначений на посаду військового міністра П. Ванновський згідно з програмою царського уряду почав скорочувати фінансування армії, розташованої в округах на українських землях. Упродовж 1882–1884 років на 25 % скоротилось фінансування армійських частин, а Російська імперія почала відставати від прогресу сусідів у військовій сфері [129, с. 93].

Олександр III поставив перед новим міністром завдання детального аналізу реформ Д. Мілютіна та здійснення реорганізації військового управління. Скликана комісія на чолі з П. Коцебу – командувачем військами Одеського військового округу – повинна була розглянути устрій вищого, центрального, місцевого і стройового управління та порівняти з аналогічним устроєм Німеччини та Російської імперії часів царювання Олександра I. Місцеве управління на українських землях після роботи комісії не змінилося. Цар прийняв пункти про скорочення чисельності округів, обмеження головнокомандувача округу в керівництві процесами навчання військ та господарства, надання більшої самостійності корпусним командувачам та збільшення прав командувача округу та керівників відділів окружних управлінь [129, с. 91–95; 160, с. 26] (Додаток Л).

Згідно з інструкцією щодо польових виїздів офіцерів Генерального штабу на українських землях практикувалися навчання офіцерського корпусу. Важливою метою, яка поставала перед учасниками виїздів, була перевірка та «вивчення кордонів у оперативно-стратегічному відношенні». Переважно відбиралися партії по 120–160 офіцерів [11, с. 162].

На навчання військовослужбовців Київського військового округу впливав фактор відсутності у достатній кількості казарм. На казарменому положенні перебували 26 % від загальної кількості польових військ, такий же відсоток солдатів квартирував у селянських хатах. У Харківському окрузі показники були гіршими. Тільки 23 % військовослужбовців проживали у казармах, а 30 % займали хати селян [42, с. 11].

На нашу думку, відсутність достатнього фінансування на побудову казарм впливало на побутові умови солдатів. Для виконання поставлених бойових завдань військовослужбовець повинен був мати теплі помешкання, освітлені для вивчення статутів та воєнної літератури. Збір військ, котрі розквартирувалися в різних будівлях унеможлиблював виведення за короткий час роти на місце навчання. Наприклад, якщо у казармах проживало 100 % від загального складу військовослужбовців, то завдання щодо збору проходили б швидше і якісніше.

У 1881 р. вийшла «Інструкція для дії в бою загонів з усіх родів зброї», у якій йшлося про бойові порядки загону, складеного з кількох батальйонів, розподіл і місце артилерії, кавалерії й інженерних військ в бойовому порядку, пояснювалася побудова загону з похідного порядку в бойовий, розглядався наступ і оборона під час бою тощо. Увага приділялася резерву, як важливій тактичній одиниці під час проведення військових дій [160, с. 27].

Згідно з інструкцією «бойова частина складалася з однієї або двох ланок батальйонів», а далі розділялися у глиб по фронту, а «батальйони другої ланки складали приватні резерви батальйонів першої ланки». Достатні резерви при розгортанні загону у похідний порядок повинні були стримувати ворога при високій інтенсивності бою, а якщо супротивник не переважав, то до резерву взагалі не призначалася більша частина загону. На початку бою резерв залишався на 500–1000 кроків поодаль головних сил, а потім йшов на зближення з ворогом. За інструкцією «загальний резерв перебуває у безпосередньому розпорядженні начальника загону» [160, с. 27].

Реформування військової справи на українських землях у межах Київського та Харківського округів передбачало додавання до піхотної бригади кавалерійського полку, а до піхотного полку один або два ескадрони. За потреби один ескадрон або взвод мав отримати невеликий загін. Головна мета кінноти полягала у веденні розвідки до бою, а під час зіткнення головних сил, у охороні флангів або перебуванні в загальному резерві

Під час атаки авангарду супротивником командир вивчав місцевість та надавав накази перешикуватися в бойовий порядок. Перебудова колони відбувалася не в зоні ураження ворожої артилерії на відкритій місцевості або у схованій місцевості. «Авангард перебудовується в бойовий порядок під прикриттям кавалерії, а також частин, які охороняли його під час походу, а головні сили загону – під прикриттям авангарду, уже готового до бою». Мета авангарду полягала у відтісненні передових сил ворога та розвідуванні головної позиції. Підтягнуті батальйони виши-кувавшись поротно в розгорнутий ланцюг, очікували появи власної кавалерії на флангах та артилерійські позиції позаду на вигідних позиціях для проведення атакувальних дій [160, с. 27].

Під час здійснення реформування в усіх військових округах на українських землях реорганізовувалося місцеве управління. За дослідженням А. Безугольного, Н. Ковалевського та В. Ковальова, у 1881 р. були скасовані посади начальників місцевих військ в округах і дві третини управлінь губернських військових начальників. Залишені губернські військові начальники почали виконувати свої обов'язки в 2 – 3 губерніях, які отримали назву «бригадних районів», оскільки розташовані на їх території резервні, запасні та місцеві війська становили місцеві бригади. Самі губернські начальники стали йменуватися начальниками місцевих бригад. Уточнювалися завдання управлінь повітових військових начальників, у відділах цих управлінь замість чотирьох введено три розряди посад і удосконалено їх штати. Усі місцеві батальйони і багато місцевих команд перетворювалися в резервні підрозділи і частини» [14].

Скорочення кошторису на армію позначилося «скасуванням канцелярій при командирах неокремих бригад», впровадженням нових термінів служби. Упродовж 1882–1883 рр. на українських землях виводили артилерійські частини із корпусів до впорядкування «у всіх відносинах через начальників артилерії округу корпусним командирам» [14].

П. Ванновський у 1882 р. запропонував провести реорганізацію військових гімназій. На його думку, дворянська молодь не бажала проходити військову службу після закінчення гімназії, що вплинуло на зменшення кількості вступників до військових училищ. Упродовж 1882 р. відбулось переформування колишніх військових гімназій у кадетські корпуси. У корпусах з'явилися інтернати, вихованням кадетів займалися офіцери. Новаторська ідея П. Ванновського щодо вступу до кадетських корпусів дітей буржуазії була відхилена Олександром III. Становий принцип комплектування військово-навчальних установ залишився пріоритетним на українських землях [11, с. 177].

Збільшення військової підготовки, перехід корпусів на казармений режим, поділ на роти обсягом у 35 осіб – це основні заходи, які відрізняли кадетські корпуси від гімназій. Кадети вивчали Закон Божий, російську, французьку, німецьку мови, математику, історію, фізику, космографію, географію, малювання. У позакласний час відпрацьовувалася стройова підготовка, фехтування, танці. Держава надавала стипендії на безкоштовне навчання представникам дворянських родин, тому за соціальним станом кадетські корпуси перетворилися на навчальні заклади для вищої верстви суспільства Російської імперії [11, с. 178].

Реорганізація військових гімназій на українських землях виявилася консервативною реформою. Збільшився контроль над кадетами. Зменшення спілкування з цивільними призвело до нерозуміння офіцерами після закінчення навчання соціальних процесів, що відбувалися в Російській імперії.

Навчання в юнкерських училищах не змінилося у першій половині 80-х рр. XIX ст. З них виходили взводні та ротні командири. Тільки в 1886 році у Київському піхотному та Єлизаветградському кавалерійському юнкерських училищах з'явилось відділення з військово-училищним курсом для підготовки командирів середньої офіцерської ланки [11, с. 181].

Військові училища здійснювали підготовку офіцерів піхоти та кавалерії. Наприклад, у піхотних училищах на українських землях вивчали спеціальні та загальні предмети. За навчальною програмою до загальних відносили Закон Божий, російську та іноземні мови, математику, фізику, хімію, статистику, психологію, історію та політичну економіку. Спеціальні предмети відповідали фаху училища та склалися з тактики, фортифікації, артилерії, військової адміністрації, топографії, права, креслення, мистецтва та гігієни [32].

Інтендантське постачання Київського та Харківського військових округів на початку 80-х рр. XIX ст. складалося з продовольчого, речового, військово-медичного, квартирного та грошового. У корпусах та дивізіях виконували роботу спеціально призначені інтенданти. Харківський округ передбачався у стратегічних планах царату як тилова база, тому впродовж 80-х рр. XIX ст. у його межах створювалась система «ешелонування запасів матеріальних засобів» для імператорської армії. На думку української дослідниці Ю. Саламахіної, амуніція до військових частин постачалася безсистемно. У мирний час солдати отримували готові речі або гроші на їх пошиття. У Харківському окрузі діяла система закупівлі окружним інтендантством шкіри, овчини та інших виробів у місцевого селянського населення [311, с. 44–48].

Аналізуючи дані за 1883 р., надані Ю. Саламахіною щодо Харківського військового округу, треба зазначити, що українське населення відіграло велику роль у забезпеченні російських частин необхідними товарами. За один рік для військовослужбовців було закуплено 2 693 446 халяв для чобіт, 133 926 підшов та підметок, 30 868 ременів і портупей зі шкіри. Окрім

валянок, чобіт, рукавичок місцеві кустарі навіть виготовляли шкіряні сумки для набоїв [311, с. 44–48].

Протягом 80-х рр. XIX ст. відбувалось вдосконалення інтендантської справи. Зазнала змін структура інтендантських поставок обмундирування та продовольства. Проводились пошуки оптимальних зразків амуніції, достатньої кількості продовольства для військовослужбовця. Підприємства та склади координували дії з окружним інтендантством, здійснювалося постачання у частини. Судово-карна система розглядала випадки злочинів, що траплялися в інтендантському відомстві [311, с. 44–48].

На нашу думку, взаємодія та грошові відносини між місцевим українським населенням та представниками російської армії були вигідними для двох сторін. Селяни та кустарі виробляли товари для продажу та отримували гроші на свої власні потреби, а росіяни натомість мали змогу швидкої заготівлі необхідних речей безпосередньо в Харківській, Полтавській, Чернігівській, Курській, Воронезькій губерніях. Серед мінусів інтендантського постачання можна зазначити безсистемне постачання речей.

У 1884 році вийшов військовий статут для дій кавалерії в пішому порядку. Згідно з ним кавалеристи Київського та Харківського округів вивчали рушничні прийоми, пересування кроком, віддання честі, правила використання гвинтівок у бою на багнетах, прийоми шашкою для нижніх чинів. Вивченню головних сигналів, руху в колоні, побудові ескадрону на місцевості, змиканню і розмиканню рядів надавалася ретельна увага [30; 160, с. 28].

У першому відділі статуту пояснювались основні поняття про стрій, роз'яснювались терміни – шеренга, лівий фланг, фронт. Для ретельного навчання солдат детально пояснювалися команди та дія для їх виконання. Зазначалися певні інтервали під час крокування та бігу у шерензі. Згідно з документом військовослужбовець починав рухатися з лівої ноги та повинен був йти зі швидкістю 116–120 кроків на хвилину, а на бігу інтервал збільшувався до 170–180 кроків на хвилину [30, с. 7].

У статуті приділялася увага навчанню новобранців. Під час використання прийомів з гвинтівкою військовослужбовець, який надавав наказ, спочатку повільно показував поводження зі зброєю, а згодом наказував повторити усі рухи молодим воїнам для запам'ятовування. Якщо траплялися помилки, уся процедура повторювалася знову [30, с. 13]. Окрім описових методів у статуті містилися й малюнки. Наприклад, у статті «Рушничні прийоми» вміщено малюнок, присвячений правильному триманню рушниці біля плеча спереду й збоку [30, с. 14; 160, с. 28].

Під час реформування військово-окружної системи на українських землях царський уряд приділяв увагу й медичному стану Київського військового округу. Циркуляром Міністерства внутрішніх справ від 15 березня 1885 р. передбачався щомісячний повний лікарський огляд нижніх чинів для попередження поширення хвороб у запасі. Окрім того, у документі зазначалося, що «на підставі 253–265 параграфів «Статуту внутрішньої служби у військах» для попередження приховування хвороб здійснювався щотижневий тілесний огляд [369, с. 31].

У 1885 році у Харківському військовому окрузі пройшли літні заняття військ. У 1886 році вийшла настанова для мобілізації діючої пішої, резервної та запасної артилерії, польових артилерійських парків. Постанова увібрала в себе звід законів та інструкцій з виконання мобілізаційних робіт артилерії та складалася з п'ятнадцяти розділів. Перші три розділи пояснювали квартирне розташування, чисельний склад та майнове забезпечення артилерійських частин у мирний час. Наступні десять розділів містили майнові та адміністративні постанови щодо мобілізаційних робіт для кожної артилерійської частини у разі введення військового стану [175, с. 151].

У розділах настанови враховувався накопичений мобілізаційний досвід під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр., надавалися практичні поради щодо мобілізації артилерійських бригад на час таборових зборів тощо. Розділи для зручності поділені на параграфи з посиланнями на накази, циркуляри Військового відомства та Головного управління.

Для проведення швидких мобілізаційних заходів увага приділялася діяльності бригадних управлінь. Їх головна мета полягала у проведенні кінської повинності та розподілу по батареям військовослужбовців та коней. Для виконання цих заходів кожне артилерійське управління та батарея повинні були мати в мирний час мобілізаційні плани [175, с. 151].

У стройовій підготовці не налягали на одиночну виправку. Увага приділялася навчанню дій зі спорядженням, правильному поводженню з матеріальною частиною й кіньми. Резервістів привчали до дисципліни. Для цього новопризначені в артилерійські батареї та парки знаходились під наглядом начальників, які надавали накази та слідкували за їх виконанням у суворому військовому порядку.

У межах військових округів на українських землях царський уряд піклувався про своїх солдатів. У настанові для мобілізації діючої пішої, резервної та запасної артилерії, польових артилерійських парків зазначалося, що окрім забезпечення обмундируванням, навчанням та кіньми «для повної готовності частини до бойової служби ще необхідно, найголовніше, розвиток і посилення морального духу у людей запасу» [175, с. 151].

Кожний призовник мав право одразу після прибуття до частини на місце для відпочинку та подальшого життя, годування та збереження сили від мимовільного стомлення. За кіньми також здійснювався ретельний догляд для збереження їх сил, піклувалися про правильний корм, кування тощо.

Згідно з мобілізаційним приписом за № 12 від 1 квітня 1887 р. тільки до діючих та частково резервних військ поступали навчені солдати. Ситуація поліпшилася в 1889 р., коли армія повністю забезпечувалася навченими військовослужбовцями у разі мобілізації [129, с. 107].

Отже, у межах Київського військового округу царський уряд міг розраховувати на потужні людські ресурси та швидке розгортання навченої армії. За рівнем проведення цих заходів Російська імперія не поступалася країнам Західної Європи, але велика територія вимагала ретельно піклуватися про стан західних прикордонних округів. Київський округ у разі війни

Росії з Німеччиною та Австро-Угорщиною свої ресурси використовував би тільки з метою оборони до підходу підкріплень та встановлення переваги для наступу. Залізниці на території українських земель, підпорядкованих Російській імперії, загальмували б швидке просування супротивника не тільки з причини будови різної ширини колії, але й у зв'язку з їх відсутністю у деяких районах, що мали сухопутне сполучення з прикордонням у 80-ті–90-ті роки XIX ст. Натомість російська армія втрачала також швидкість пересування у зв'язку з пересадкою з потягів на інші перевізні засоби або рухаючись на нові позиції пішки. Прокладання нових залізничних шляхів з українських губерній до кордону залишалося важливою стратегічною метою для царату в подальшому.

12 березня 1888 р. вийшов наказ Олександра III, у якому оголошувалося проведення навчальних зборів запасних нижніх чинів піхоти, фортецевої та пішої артилерії. На них прибували військовослужбовці «строку служби 1883 р., які перебували на дійсній службі менше року і двох років (як однолітки), або за скороченими строками і вільно визначеними, – загалом зарахованих у запас із військ або відпустки і прослуживших у військах менше трьох років». На навчання потрапили й військовослужбовці строку служби 1878 р., які перебували на дійсній службі від трьох до п'яти років за скороченими строками, загалом переведених у запас із військ або відпустки після проходження трирічної служби в армії [224, с. 91].

З 10 серпня 1888 р. початок зборів починався для нижніх чинів запасу Катеринославської, Полтавської, Курської й Харківської губерній, а також Борзенського, Глухівського, Козелецького, Конотопського, Кролевецького, Ніжинського, Остерського і Сосницького повітів Чернігівської губернії. З Орловської губернії відправлялися на збори запасні з Кромського і Малоархангельського повітів. 15 вересня на збори прибували нижні чини запасу усіх місцевостей Харківського військового округу, а з 20 вересня і Київського округу.

Навчальні збори тривали «для нижніх чинів запасу при частинах військ» 21 день. Для нижніх чинів запасу Катеринославської, Полтавської, Курської і Харківської губерній, Борзненського, Глухівського, Козелецького, Конотопського, Кролевецького, Ніжинського, Остерського і Сосницького повітів Чернігівської губернії, Кромського і Малоархангельського повітів Орловської губернії збори тривали 26 днів [224, с. 91].

У зв'язку з нестачею коштів та складною фінансовою ситуацією в імперії російські урядовці вирішили скасувати Харківський військовий округ. Згідно з положенням «Про порядок та умови скасування Харківського військового округу» від 13 вересня 1888 р. до 1 листопада 1888 р. скасовувалися звання командувача військ Харківського військового округу та призначені при ньому чини, Харківська військово-окружна рада та всі відділи військово-окружного управління цього округу [224, с. 498].

Усі установи, що були в розпорядженні окружного управління Харківського військового округу та військові слідчі переходили у повному складі до своїх обов'язків за місцем свого призначення у складі Київського або Московського округів. Перейменовувався «окружний артилерійський склад і навчальний артилерійський полігон Харківського військового округу... перший – у Курський окружний артилерійський склад, а другий – у Чугуївський навчальний артилерійський полігон Київського військового округу» [224, с. 498].

Наказом по Військовому відомству від 27 жовтня 1888 р. за № 220 військовий міністр розписав план дій щодо скасування військового окружного управління Харківського військового округу. Згідно з ним Брянський місцевий арсенал та артилерійська бригада при ньому та Брянський відділ Харківського окружного артилерійського складу переходили до Київського військового округу з заміною назви на Брянський відділ Київського окружного артилерійського складу. «Завідувачі пересуванням військ залізничними шляхами Харківського й Дінабургсько-

Царицинського районів потрапили під управління «перший – Київського, а другий – Московського військових округів» [162, с. 14; 224, с. 498–499].

Військово-окружна рада Харківського округу припиняла усі справи, але торги та закупівля припасів для військ розформованого округу на 1899 р. продовжувалася. Військово-окружна рада і відділи окружного управління остаточно припинили роботу 31 грудня 1888 р. Скасовані відділи окружного управління передали військово-окружним управлінням Московського та Київського округів [162, с. 14; 224, с. 499].

У зв'язку зі скасуванням Харківське інтендантське управління до 31 грудня 1881 р. виконувало обов'язки щодо асигнування військ речами та грошима. Інтендантські контракти на постачання продовольства передавалися до Київського та Московського окружних інтендантських управлінь. Усі справи передавались разом з чиновником, по одному на кожне інтендантство, яке відало ними у Харківському інтендантському управлінні. Так само передавалися в інтендантства невиконані вимоги й розрахунки щодо задоволення військ речами та строковими коштами. Речове постачання перейшло до Київського округу [162, с. 14; 224, с. 499].

З 31 грудня 1888 р. припинялося ведення діловодства у скасованих відділах окружного управління. Справи з окружного архіву були передані у ведення управління начальника чотирнадцятої місцевої бригади. Господарче обладнання, меблі зі скасованих управлінь підлягали занесенню в окрему відомість, яка доставлялася в головні управління. Пошкоджені речі продавалися. Грошові суми, а саме «капітал місцевих військ, скасованих у 1881 р., капітал скасованих господарчих комітетів управлінь повітових військових начальників, артільні й інші суми, а також гроші, виручені продажем негідного майна», передавались на депозити головного штабу [162, с. 14; 224, с. 500].

Чини, які перебували на дійсній службі у Харківському військовому окрузі до 1 січня 1889 р. отримували заробітну плату. З дозволу військового

міністра та головного управління їх мали направляти до інших частин [162, с. 14; 224, с. 500].

Район дислокації тринадцятої та чотирнадцятої місцевих бригад було поділено між Київським та Московським округами. Отже, до Київського військового округу відійшли Харківська й Курська губернії і дислокована там чотирнадцята місцева бригада, Хотинський повіт Бессарабської губернії.

Наказом по Військовому відомству від 31 жовтня 1888 р. за № 221 до Київського військового округу приєднувалися з розформованого Харківського військового округу Харківська, Полтавська, Чернігівська та Курська губернії. Розширення тилової бази Київського військового округу відкривало можливість для використання більших ресурсів та можливостей відпрацювання тактичних завдань для частин, розташованих на українських землях у другій половині XIX ст. [310, с. 142–146].

За часів перебування на посаді військового міністра Російської імперії П. Вановського до статуту про воїнську повинність були внесені зміни. До армії призивалися молоді люди віком від 21 року. Збільшився термін служби в сухопутних військах з п'ятнадцяти до вісімнадцяти років. Згідно з новим законом про зміни терміну служби військовослужбовці Київського округу з 1888 року п'ять років перебували на дійсній службі та тринадцять у запасі [45, с. 391].

У 1890 р. вийшло «Положення про польове управління військ у військовий час». У попередньому «Положенні про управління військ» введеного у використання наказом військового відомства 1876 р. за № 304, виявилися недоліки. Поява масових армій кінця XIX століття призвела до впровадження декількох армій на фронті, керівники яких перебували під командуванням одного головнокомандувача. Йому підпорядковувалися цивільні управління в межах театру військових дій, він заключав перемир'я, а його штаб складався з відділів, підпорядкованих керівнику Головного штабу. За новою реформою керівники Київського та Одеського округів мали змогу обіймати посади керівника армії, керівник штабу округу – керівника штабу

армії, керівники відділів військово-окружного управління – керівників тих же відділів польового управління [267].

Штаб складався з трьох відділів: управління генерал-квартирмейстера, де зосереджувалося діловодство за розпорядженнями, які стосувались стратегічних операцій і служби Генерального штабу взагалі; управління чергового генерала, який відав листуванням з інспекторською частиною та залізничним відділом. Польове управління армії займалося розробкою питань стратегічного значення та забезпеченням військ усім необхідним. Воно поділялося на відділи: управління інтенданта, управління інспектора артилерії, управління інспектора інженерних військ, управління польового контролера, управління головного польового скарбничого [129, с. 96].

Наприкінці XIX ст. залізничні шляхи сполучення відігравали велику роль при мобілізації та перевезенні військовослужбовців. Нове положення надавало чіткої структури залізничним військам. Загальне керівництво залізничними військами в діючій армії здійснювалося начальником військових сполучень армії, який підпорядковувався начальнику штабу армії, а зі спеціальних питань – начальнику залізничного відділу штабу головнокомандувача. Виконавчим органом начальника військових сполучень армії було Польове дорожнє управління. Воно відало виправленням, покращенням існуючих та будівництвом нових доріг, мостів, переправ, гатей, а також відновленням та експлуатацією залізниць. Начальнику Польового дорожнього управління підпорядковувалися залізничні батальйони, експлуатаційні команди, команди з польових військ, відправлені для охорони залізниць, та інші підрозділи.

Нове положення внесло дезорганізацію в струнку систему командування армією, розширивши повноваження командувача армії змінювати склад підлеглих з'єднань. Корпуси, дивізії, батальйони змінювали місце дій за бажанням командирів, відбувалася постійна ротація [267].

Київський округ мав спільний кордон з сусідніми державами, тому в разі війни для нього діяли особливі накази. Згідно з положенням «військово-

окружне управління прикордонного військового округу за виділенням особового складу для створення Польового управління армії, залишається діяти в якості місцевого виконавчого органу Командувача армією. На розсуд командувача армією Окружному Управлінню може бути передано завідування відомим районом, а також і завідування частиною військових сполучень армії» [267, с. 101].

Соціальний склад нижніх чинів частин Київського військового округу змінився впродовж 80-х – 90-х рр. XIX ст. У частинах російської армії, яка була інститутом закритим від соціуму, поширювалися революційні ідеї серед новобранців. Більш освічені містяни не призначалися на унтер-офіцерську посаду, тому що мали схильність до співчуття революціонерам. Натомість неосвічених селян виділяли з солдатської маси на унтер-офіцерські посади. Підготовка унтера із селян у навчальних командах виявилася неефективною, а самі новопризначені на новій посаді не користувались авторитетом. Порівняно з 60–70-ми роками XIX ст. унтер-офіцерський склад неухильно скорочувався в останні два десятиліття XIX ст. За допомогою покращення матеріальних умов царський уряд виправляв ситуацію, заохочуючи залишитися на службі понадстроковиків. Однак істотних зрушень щодо покращення не відбулося [129, с. 106].

З 1889 р. тактика проведення маневрів змінилася. Тепер вони відбувалися з використанням великих військово-тактичних з'єднань. Це дозволяло провести мобілізацію у зазначені строки та перевірити злагодженість дій різних родів військ.

У 1890 р. відбулися великі десятиденні маневри Київського та Варшавського військових округів. У них брали участь 187 батальйонів та 142 ескадрони за допомогою артилерії у складі 456 гармат. Під час виконання завдань відпрацьовувалися засоби застосування телеграфного зв'язку, який був важливою технологією для частин Київського військового округу для швидкого координування дій, злагодженого виконання поставленої мети. Дніпро та Західна Двина стали морськими шляхами сполучення для перегру-

пування військ до ймовірного західного театру військового протистояння [11, с. 162].

Під час проведення маневрів, прив'язаних до певної місцевості, вояки використовували укриття не тільки для захисту від куль супротивника, але й для ведення прицільного вогню під час атаки або оборони. Навчання військ – довгий процес, тому кожний військовослужбовець до автоматизму відпрацьовував найпростіші елементи, наприклад, наведення прицілу на уявного ворога під уявним вогнем. У справжній бойовій ситуації солдату більше потрібна була не уява, а здатність швидкого сприйняття інформації для того, щоб зайняти кращу позицію. На маневрах повідомлення про ймовірний наступ, кидок гранати активізувало людей швидше, аніж повторення такої ситуації на полях битви [31, с. 76–77].

Дніпровський річковий басейн дозволяв виявляти умовного супротивника та відпрацьовувати пильність дозорів, діяти у заболоченій місцевості, на нерівній площині, вчитися елементам маскування для знищення ворожих загонів. Солдати, які стріляли стоячи, були більше відкриті для ураження, тому в практику вводилися залягання на місцевості та стрільба по мішенях. Для наочності Н. Войде у своїй аналітичній статті пропонував стріляти по мішенях, які ставили у повний зріст та по тих, які були замасковані перепонами. Результат говорив сам за себе, ураженими під час атаки або оборони залишалися мішені, які зображали солдата у повний зріст. Автор зазначав, що «у поєднанні двох умов можливого великого укриття від вогню противника і майстерного вибору стрілецьких позицій криється вся суть піхотного бою» [31, с. 79].

На початку 90-х років XIX ст. за ініціативи М. Драгомирова вперше в Російській імперії у Київському військовому окрузі артилерія провела стрільби бойовими набоями через голови піхотної частини для розвитку наступу на ворожі позиції. В інших військових округах імперії артилеристи та піхота зовсім не координували дії, тому великі втрати особистого складу завжди призводили до втрати атакуючого темпу. Стройова підготовка

відповідала реаліям того часу, але тактична складова вимагала подальшого реформування армії, відходу генералів від старих консерваторських засад [129, с. 124; 158, с. 81].

Під час артилерійських стрільб офіцери повинні були вивчати всі особливості поводження з гарматами, розльоту снарядів. Помилковий вибір позиції призводив до знищення артилерійського розрахунку ворожим вогнем або невиконання поставленої мети. Калібри гармат російської імператорської армії та умовного ворога відрізнялися, тому офіцерський корпус вивчав можливі дії артилеристів європейських країн [31, с. 80–81; 158, с. 81].

У зв'язку з реформуванням військово-окружної системи на території європейської Росії 23 серпня 1890 р. вийшло положення військової ради щодо зміни штатів деяких закладів інженерного корпусу Київського військового округу. Згідно з джерелом управління Чугуївської інженерної дистанції переводилося в Харків та перейменовувалося в «Харківську першого класу» з приєднанням до неї споруд військового відомства, які знаходилися в Полтаві, Кременчуці, Лубнах і Переяславі. До його штату додавалися один військовий інженер-підполковник на посаді помічника начальника дистанції, один інженерний чиновник, один писар першого класу і три інженерних наглядача (два старших і один молодший). Скасовувались управління окремих виробників робіт у Брянську і Кременчуці [180, с. 650].

У джерелі зазначалось, що до штатів Житомирської й Уманської інженерних дистанцій додавалися «по одному військовому інженеру-підполковнику на посаді помічників начальників цих дистанцій і по одному старшому інженерному наглядачу». Під управління Київського фортечного інженерного управління переходили споруди військового відомства в Чернігові, Василькові, Білій Церкві. До штатів Курської інженерної дистанції додавалися два інженерні наглядачі (по одному старшому і молодшому), а також приєднувалися споруди військового відомства в Брянську, Бахмачі, Батурині й Ромнах. До штатів управління окремого виробника робіт у Шостці додавався один обер-офіцер [180, с. 650–651].

Під час проведення маневрів та реорганізації військово-окружної системи на українських землях упродовж 1891 р. у Київській, Подільській, Волинській та Харківській губерніях вийшла інструкція для військового перепису коней та возів. В процесі реформування Київського округу у військах бракувало засобів пересування [246, с. 1079].

Зміцнення західних округів Російської імперії артилерією призвело до формування нових армійських підрозділів. З квітня по жовтень 1892 р. у місті Київ формувалася облоговий артилерійський батальйон зі штатами мирного часу. Згідно з наказом по військовому відомству 1890 р. за № 98 до штату додавалися медичний ротний фельдшер та по одному фельдшерському учню на дві роти. Тимчасово батальйон підпорядковувалася командирі Київської фортечної артилерії, при якому перебувало майно другого облогового артилерійського парку [241, с. 356].

Протягом 10 грудня 1892 р. – 8 лютого 1893 р. проводилися військові навчання біля міста Київ. «Командувач військами запропонував провести навчання з бойовими патронами», призначеними для полку піхоти та взятими з військового складу, «і двома восьмигарматними батареями на ділянці між с. Борщаговками, м. Белгородкой, с. Забір'я і с. Бояркою» [64, с. 1 – 9].

Для проведення стрільб у Київському військовому окрузі не вистачало полігонів. У 1893 р. М. Драгомиров писав вищому керівництву про необхідність нового полігону для XI армійського корпусу та збільшення Міжбугського та Чугуївського місць для таборів. М. Драгомиров очікував, що після виконання його клопотання «три корпуси з військ округу (X, XI, XII) будуть забезпечені місцями для стрільби піхоти і артилерії». У 1896 р. він знову повернувся до цієї проблеми. М. Драгомиров зауважував на тому, що «з введенням нової рушниці з'явилася нагальна потреба в збільшенні розмірів стрільбищ; збільшення стрільбищ потрібне і для артилерії, щоб дати їй можливість вести стрільбу великими групами батарей. З військ округу лише армійський XI корпус, для якого ділянка тільки що придбана, має

відповідне стрільбище, а всі інші повинні брати землю на підставі положення про земську повинність» [101, с. 272] (Додаток М).

28 лютого 1895 р. вийшов циркуляр Штабу Київського військового округу, в якому йшлося про кількість видачі патронів солдатам. Як зазначалося в документі, «для пристрілки гвинтівок, що підлягають видачі нижнім чинам на руки, має витратитися по 5 патронів на гвинтівку». Така кількість була замалою, щоб солдати навчилися влучно стріляти, але режим царату на українських землях з метою економії коштів проводив політику обмеженого використання ресурсів та накопичення їх на час військових дій [358, с. 117; 172].

Циркуляр передбачав, що «для пристрілки гвинтівок бойового запасу слід виробляти особливу відпустку по 5 бойових патронів на гвинтівку з тим, щоб відсутні потім патрони для повторень пристрілки, якщо в тому буде потреба, були поповнені з числа представлених у розпо-рядження командирів частин». Для пристрілки гвинтівок зі складів запасних батальйонів видавалося 10 патронів. Велика увага приділялася повному контролю за набоями та їх прямому використанню [358, с. 117; 172].

Наприкінці XIX ст. уряд царської Росії посилював західні військові округи імперії у зв'язку з ймовірною війною із західними сусідами. 14 березня 1896 р. військова рада ухвалила положення щодо формування в третій Київській стрілецькій бригаді Київського військового округу бригадного лазарету по одному на кожному бригаду у воєнний час. Усе майно занесене до каталогу та табелю бригадного лазарету, та речі інтендантського та медичного забезпечення в мирний час зберігалися при штабі стрілецької бригади. Виняток становили тільки речі, які згідно з табелями заготовлювалися під час мобілізації. Наглядом за строком придатності консервів та їх заміною відав начальник стрілецької бригади, а речами медичного забезпечення (зокрема каучукові речі) піклувалося військово-медичне відомство [248, с. 258].

Закріплені до штату бригадного лазарету лікарі, наглядач і його помічник призначалися під час мобілізації зі складу стрілецької бригади. Лікарі переводилися за розпорядженням головного військово-медичного управління, з заміною їх на місцях лікарями запасу. Наглядача і його помічника призначав начальник стрілецької бригади. Нижчі чини та коні призначалися згідно з мобілізаційним розкладом головного штабу одночасно з комплектуванням полків стрілецької бригади [248, с. 258] (Додаток Н).

У положенні зазначалося, що «бригадний лазарет, на випадок окремої дії частини стрілецької бригади може поділятися на два самостійні відділення, з виділенням для другої половини зазначеного у табелях і каталогах майна і речей». Усі чини бригадного лазарету мали право та обов'язки згідно з чинами дивізійного лазарету. У разі поділу бригадного лазарету на два самостійні відділення обов'язки бригадного лікаря, наглядача і старшого обозного унтер-офіцера у другому відділенні покладалися на помічника бригадного лікаря, помічника наглядача і на молодшого обозного унтер-офіцера. У випадку поділу канцелярія залишалася у бригадного лікаря. Для вирішення своїх потреб бригадний лазарет отримував аванс у 2 тисячі рублів [248, с. 258–259].

Реорганізація військово-окружної системи на українських землях у 1896 р. призвела до зміни штатів у інженерному корпусі Київського округу. До штатів Уманської і Житомирської інженерних дистанцій призначалось по одному інженерному обер-офіцеру та по одному писарю нижнього окладу. Уманська, Житомирська, Харківська і Курська дистанції позбавлялися визначених за штатом грошей на роз'їзди. Для переїзду між різними пунктами для виконання робіт військовослужбовці повинні були користуватися прогонами. П'ятеро коней, призначених для робіт ремонтного комітету, які були приписані до Київського фортечного інженерного управління переходили до штатів комітету [182, с. 564].

Польові поїздки офіцерів Генерального штабу практикувалися в кінці XIX ст. майже у всіх військових округах Російської імперії. У 1896 р. такий тип навчань відбувся й у Київському військовому окрузі [11, с. 162].

У 1897 р. фортеця Київ була перейменована на фортецю-склад, змінився штат Київського фортечного управління. Непризначені на нову посаду один обер-офіцер генерального штабу і один інженерний чиновник мали право залишитися у штаті на загальних засадах, а два інженерних кондуктори призначались в інші управління за розпорядженням з головного інженерного управління [193, с. 125–126].

Цього ж року під час реорганізації військово-окружної системи на українських землях для військовослужбовців, які страждали очними хворобами в Батурині була заснована очна санітарна станція на 500 місць. Для отримання медичної допомоги солдати й офіцери ділилися на дві черги по 500 чоловік. Перша черга отримувала право відвідування з 15 травня до 15 липня, а друга – з 15 липня до 1 жовтня. Станція утримувалась згідно з санітарно-гігієнічними нормами для загальних станцій (згідно з наказом по військовому відомству від 1882 р. за № 157) та нормами для очних станцій (згідно з наказом по військовому відомству від 1883 р. за № 137), але обоз отримувався за військові кошти. Офіцери та лікарі, які командувалися на станцію для керівництва нею та лікування і нагляду за хворими, отримували добові гроші в розмірі: штаб-офіцерські чини по 2 рублі, а обер-офіцерські – 1 руб. Окружне інтендантське управління завідувало постачанням потрібної кількості палаток для хворих [198, с. 614].

Витрати на будівництво станції у розмірі 14 тис. 686 руб. розподілялись між капіталами частин Київського військового округу. Військові частин відраховували на будівництво такі суми: піхота – 10 тис. 189 руб., кавалерія – 2 тис. 403 руб., артилерія – 1 тис. 784 руб., інженерні війська – 308 руб. Розподілом зазначених сум між частинами займався командувач війська Київського округу з урахуванням того факту, що відрахування грошей не здійснювалося з тих частин військ, економічні капітали яких не досягли

норм, що закріплювалися наказом по військовому відомству від 1897 р. за № 135 [198, с. 614–615].

Щорічні витрати на утримання станції розподілялися між частинами, які відправляли туди хворих на лікування. Інженерне й інтендантське управління завідували витратами за ремонт будівель інженерного відомства, зайнятих потреб станції та перевезення нижчих чинів із пунктів квартирування до станції та назад. Завод військово-лікарських заготівель постачав хірургічні інструменти, необхідні для станції, а медикаменти та перев'язочний матеріал постачався тільки за нагальної потреби [198, с. 614–615].

З 1 січня 1898 р. набув чинності мобілізаційний припис № 17. Проведення швидкої мобілізації після скорочення залізничних перевезень призвело до змін збору призовників. Відтепер вони розподілялись між військами та тиловими установами, призначеними за оперативним розкладом в діючу армію. Мобілізаційний припис № 17 поділявся на дві частини. Усі війська правобережної частини Київського військового округу разом з частинами з сусідніх Варшавського та Віленського округів після мобілізації у першу чергу направлялись у зазначені головнокомандуванням райони для ведення бойової служби. Згідно з другою частиною резервні війська лівобережної частини Київського та Одеського округів також мобілізувались у разі війни [74, с. 37].

Технічний прогрес не стояв на місці й пересування у містах поступово стало більш швидким і безпечним. На вулицях змінювали у транспортному сполученні міст трамваї візників та міську конку. У разі потреби велика група військовослужбовців мала змогу переїхати на одному трамваї до місця свого призначення, що неможливо було зробити, користуючись послугами візника.

У зв'язку з потребою кваліфікованих військових фельдшерів у частинах імператорської армії в межах військових округів на українських землях 29 жовтня 1898 р. цар Микола II ухвалив положення військової ради

щодо збільшення кількості вихованців у Київській військово-фельдшерській школі. Їх навчали за державний кошт протягом 1899–1900 навчального року. Збільшення кількості учнів призвело до зміни штатів, до яких включили трьох вчителів (двох вихователів і одного учителя) та одного писаря вищого окладу. Збільшувалось і фінансування школи, яке становило: витрати на вчителів – 1 тис. 250 руб., канцелярія – 30 руб., столове утримання вихованців – 1 тис. 231 руб. 87 коп., обмундирування та взуття вихованців – 1 тис. 026 руб. 32 коп., білизна – 366 руб. 98 коп., посібники – 250 руб., обмундирування нижніх чинів – 15 руб. 92 коп., прислуга – 400 руб., різні речі – 740 руб. [192, с. 964].

Циркуляром Штабу Київського військового округу від 27 серпня 1899 р. передбачався дозвіл «частинам військ округу під час маневрів зупинятися для відпочинку на узліссях казенних дач Подільської губернії». Солдатам під час привалів заборонялося завдавати шкоду узліссям, а після відпочинку вони продовжували навчання [359, с. 117, с. 172; 158, с. 81].

На кінець 90-х років XIX ст. вільні роботи продовжували негативно впливати на боєздатність російських частин Київського військового округу. Здебільшого вони відбувались влітку або восени, а командири виступали підрядниками та шукали місця для робіт, відволікаючись від безпосередніх обов'язків. У звіті щодо Київському військовому округу за 1899 р. М. Драгомиров писав, що збільшення окладів не призвело до зберігання в солдатів грошей на власні потреби через інфляцію, тому «для задоволення нагальних і скромних потреб солдата все ж доводиться вдаватися до вільних робіт». М. Драгомиров наголошував, що заробіток грошей призводив до розвалу дисципліни, втраті боєготовності та часу на навчання і маневри. «У липні місяці...нижні чини розходяться по сінокосах, лісах, залізничним лініям, містах на спорудження будинків, псують одяг, приймають абсолютно невідповідний зовнішній вигляд, втрачають виправку» [101, с. 273–274].

На нашу думку, вільні роботи були викликані недофінансуванням армії. Здебільшого солдати відправлялися на них за командою свого офіцера,

щоб згодом заробіток витратити на речі, які повинні були надаватися у розпорядження військовослужбовців державою (взуття, елементи обмундирування, теплі рукавиці, ковдри та інше). Офіцери діяли тільки не як підрядники, але і як пани у маєтках, розподіляли заробіток між частинами на свій розсуд, а солдати повинні були виконувати накази, що купувати на отриманий остаток. Польські поміщики Подільської, Волинської губерній користувались зисками використання солдатів у своїх сільських угіддях, збиваючи ціни за працю для селян, які пропонували свої послуги за більшу суму.

О. Куропаткін у своєму щоденнику зазначав, що М. Драгомиров негативно відзивався про вільні роботи. Відмічав він і те, що солдати є конкурентами селян і збивають ціни на вільні роботи [101, с. 274].

27 вересня 1899 р. військова рада ухвалила положення щодо збільшення штату психіатричного відділення Київського військового госпіталю. Згідно з ним до штату додавались один молодший ординатор, один молодший медичний фельдшер, один молодший госпітальний наглядач, дев'ять палатних наглядачів (три старших і шість молодших) і шість служителів. Посаду наглядача за хворими «відділення душевнохворих» підвищили в чині з IX до VIII класу з присвоєним жалюванням 512 руб. 77 коп., яке після оплати податку становило 500 руб. У госпіталі впроваджувалася посада помічника наглядача за хворими, права та обов'язки якого прирівнювались до посади наглядача за хворими за винятком отримання грошей на екіпірування [190, с. 1024].

Станом на 1899 р. залізничне сполучення Київського військового округу не відповідало потребам царського уряду для проведення швидких мобілізаційних заходів, хоча царат доклав великих зусиль для покриття залізничними шляхами західних кордонів імперії. Наприклад, українські землі з'єднувались з іншими територіями імперії Романових шляхами Петербург – Москва – Курськ – Київ – Козятин – Одеса з гілками від Болоче на Рибінськ та від Курська на Харків і Ростов; Граєво – Козятин; Харків –

Балта; Миколаїв – Фастів; Лозова – Севастополь; Саратов – Київ – Здолбунів [11, с. 411–420]. Протягом 1899 р. посилювався жандармський нагляд за будівництвом нових колій від станції Константиноград Харківсько-Миколаївського залізничного шляху до станції Лозова Курсько-Харківсько-Севастопольського залізничного шляху, від станції Користівка Харківсько-Миколаївського залізничного шляху до станції П'ятихатки Саксаганської гілки Єкатерининського залізничного шляху, від Вовчанську Белгород-Вовчанської гілки Курсько-Харківсько-Севастопольського залізничного шляху до станції Куп'янськ Вузлового Південно-Східного залізничного шляху, від станції Владиславівки Феодосійської гілки Курсько-Харківсько-Севастопольського залізничного шляху до міста Керч з трьома гілками. Жандармам виділялися 300 руб. на рік для роз'їздів уздовж колій під час будівництва [195].

Необхідність використання інженерних військ у складі діючої армії на зламі століть призвела до збільшення саперів як основних спеціалістів ведення мінної війни, прокладання телеграфних ліній, виконання інженерних завдань для підтримки піхоти, кінноти та артилерії на полі бою. 28 листопада 1899 р. вийшло ухвалене царем положення військової ради, у якому йшлося про формування 21-го саперного батальйону «при 3-тій бригаді в Київському військовому окрузі за штатами діючого саперного батальйону із трьох саперних рот (з легкими мостовими парками) і однієї військово-телеграфної роти» [191, с. 1186].

На зламі століть продовжувався розвиток військово-навчальних закладів на українських землях. У місті Суми Харківської губернії було відкрито кадетський корпус, розрахований на 425 інтернів, які навчалися за державні кошти, і 75 інтернів, родини яких сплачували за навчання. У зв'язку з цим вище військове керівництво Російської імперії скасувало положення військової ради від 19 жовтня 1898 р., оголошене у наказі по військовому відомству того ж року за № 300 щодо збільшення кількості кадетів у 1-му і 2-му Московських кадетських корпусах на 150 інтернів, а у Петровсько-

Полтавському кадетському корпусі – на 75 чоловік. Формування Сумського кадетського корпусу почалося з 1900–1901 навчального року та продовжувалося поступово сім років. Кожного року впродовж 1900–1905 рр. до закладу зараховували 60 кадетів, які навчалися за державний кошт та по 10, які отримували навчання за власні гроші. У 1906 р. правила змінилися й зараховували відповідно 65 та 15 кадетів. 50 місць у корпусі закріплювалися за дітьми купців, а 25 вакансій відводилися дітям дворян Харківської губернії. Навчальному закладу у 1899–1900 рр. призначався штат, який складався з осіб для навчально-виховного процесу та інших чинів, які зазначалися у документі. Гроші на утримання кадетів та на господарчі витрати надходили згідно з табелями кадетських корпусів, затвердженими Олександром II 22 лютого 1873 р. [201, с. 1276–1277; 253, 1–2].

Отже, реформування військово-окружної системи на українських землях у 80-ті – 90-ті рр. XIX ст. призвело до скорочення фінансування армії, скасування Харківського військового округу. Головними суперниками Київського військового округу в стратегічних планах царського уряду вважалися війська, розташовані у прикордонних військових округах Австро-Угорщини та на території Німеччини. Через нестачу коштів відбувалася реорганізація місцевого управління, військових гімназій. На маневрах відпрацьовувалася нова взаємодія військ, кавалеристи навчались пішому веденню бою. Разом з тим вдосконалювалася інтендантська справа та проведення мобілізаційних заходів.

3.2. Військово-територіальне реформування на півдні України

У 80-ті роки XIX ст. досвід військового управління П. Коцебу в межах Одеського округу відмітив імператор Олександр III, про що свідчить призначення генерал-ад'ютанта на головуючу посаду комісії для розгляду військового управління Російської імперії. Вивчення реформування військового міністра Д. Мілютіна призвело до розуміння доцільності впроваджених заходів на українських землях і загалом в імперії, але у зв'язку зі зменшенням фінансування один з тезисів комісії – скорочення чисельності

округів – призвів до корінної зміни територіального розмежування військово-окружної системи на території України в подальшому [129, с. 94].

Артилеристи Одеського округу впродовж 70-х років XIX ст. на маневрах та під час російсько-турецької війни отримували високі відзнаки вищого командування. Розвиток артилерійської справи на початку 80-х років продовжувався відповідно до вимог часу. З 7 квітня по 5 грудня 1881 р. на Трифільєвському острові біля міста Новогеорґіївськ проводилися випробування в дії розривних снарядів [68, с. 1–60].

Боездатність частин імператорської армії в межах військових округів на українських землях залежала не тільки від скорострільності зброї та виучки військовослужбовців, а також і від своєчасного постачання у війська і артилерійські парки вогнепальних припасів. Успішність виконання цього завдання залежала від трьох факторів: кількості припасів, засобів розподілу між частинами та від обраного типу постачання запасів до військ зі складів. Якщо проаналізувати та порівняти засоби постачання набоїв у російській армії та французькій наприкінці XIX ст., то можна побачити відмінності. У Одеському окрузі пусті коробки першої лінії постачання йшли в тил та поверталися після їх поповнення, а у французів після закінчення вогнепальних знарядь коробки задніх ліній підходили до перших [60, с. 290].

У бойових лініях французькі піхотні коробки замінювалися на муніційні, а порожні відвозилися на конях, які прибували з муніційних відділень. Російські одноосні кінні екіпажі навпаки поповнювали перший ешелон летючого парку, а зарядні коробки першого ешелону батареї замінювалися батарейними коробами другого ешелону [60, с. 291].

Рухомий парк російської армії відповідав французькому корпусному, але поступався в кількості заготовлених припасів. Перший ешелон французького артилерійського парку розташовувався ближче до позицій та мав власні вози на половину комплекту. Перевага частин Одеського округу полягала тільки в летучих парках над французькими колонами за кількістю доставлених набоїв, але рухомі парки поступалися у наявності малих партій

та швидкості постачання до діючої першої лінії. Невелика кількість зарядних коробів артилерійських муніційних відділень, яка не досягала й сімнадцяти, давала перевагу над летючими парками в утриманні власного обозу та швидкості. Імператорські летючі парки у складі сорока восьми ящиків не були мобільними, тому що розділялися на частини, щоб не затримувати рух порожніх коробів в тил [60, с. 299–300].

На нашу думку, французька армія була краще підготовлена до ведення інтенсивних військових дій, аніж російська. Різна система постачання набоїв, ближче розташування до позицій та невелика кількість зарядних коробів давала змогу діяти французам мобільніше. У царській армії розподіл обов'язків за лагодженням матеріальної частини не гальмував процес підвозу набоїв та не відволікав парки від їх безпосереднього завдання. Наприкінці ХІХ ст. артилерія почала відігравати велику роль для знищення ворожих позицій, тому від постачання набоїв залежав хід кампанії. З появою скорострільних гармат та зміною у тривалості ведення бою фронти потребували великої кількості набоїв та швидких дій рухомих парків, тому на українських землях виникала необхідність у збільшенні складів, а заводи Російської імперії повинні були випускати більше вогнепальних знарядь.

Згідно з «Інструкцією для дії в бою загонів з усіх родів зброї» «при звичайних умовах до бригади піхоти» додавались «три або дві батареї, до піхотного полку – одна батарея, до загону із двох батальйонів – чотири або шість знарядь». Під час бою частина артилерії залишалась у резерві, а головним чинником ефективного ведення вогню вважалося швидке опанування позицій переважно на висотах [102].

Вважалося, що успішні стрільби по ворогові полягали в «можливості зосередження потужного вогню» по важливим цілям. Артилерійські гармати важливо було поставити разом для вогневого удару для знищення ворожих позицій, техніки та живої сили супротивника. Піхота залишала місця для батарей, якщо уздовж лінії фронту вишикувались артилерійські позиції або для них виділялося окреме місце з прикриттям. Резервні батареї розташову-

валися за сорок кроків від резервних піхотинців. На бойових позиціях гармати розташовувались на відстані 10–30 кроків одна від одної. При цьому уникали дерев, споруд та інших предметів, що виділяли артилерійські розрахунки. Згідно з інструкцією «зарядні коробки першого ешелону розміщуються по можливості приховано», але на невеликій відстані від батареї для швидкого постачання набоїв. Російський уряд проводив політику економії навіть під час бою. В інструкції чітко підкреслювалося, що «витрати снарядів повинні бути ощадливими». На далеку відстань до ворога стрільби проводилися рідше, але артилеристи збільшували швидкість у разі наближення ворожих загонів [11; 14].

Після ураження цілей за наказом командира у разі потреби артилерійські розрахунки змінювали позицію. Доцільним вважалося переносити гармати на дев'ятсот кроків від першого місця дислокації. Під час бойового зіткнення артилеристи переносили снаряди до трьох разів з метою розвідування місцевості, знищення ворожої артилерії й підготовки до наступу власних частин, допомозі у розсіюванні загонів супротивника, що перебували в зоні вогневого ураження

Захищаючи власні позиції, коли наступальні дії не велися, артилеристи відкривали вогонь спочатку по ворожим батареям, а згодом по загонам, які атакували позиції російських частин. На відстані 800–1000 кроків до супротивника резерв мав право вступати в бій. Інженерні частини під час зіткнення перебували у резерві. Їх головна мета полягала у нагляді за проведенням саперних робіт піхотою. Здебільшого саперів майже не залучали до проведення робіт у лавах збройних сил Російської імперії.

На нашу думку, така тактика проведення навчань виявлялися неефективною у повній мірі. Стрільби на далеку відстань у частинах російської армії практикувалась менше, тому артилеристи імператорської армії втрачали у разі справжніх військових дій спроможність влучного ведення вогню по ворогу. Нові далекобійні гармати не використовувались під час маневрів, як зброя масового ураження, а лише демонструвалась згідно з

навчальною метою. Накази вищого керівництва щодо заощадливості набоїв тільки наносили шкоди війську, тому що зберігання на складах зброї та боєзапасів призводило до їхнього пошкодження через деякий час.

У 1881 р. вийшов «План розподілу річних занять у військах», згідно з яким у військових частинах відпрацьовувались зимові та літні заняття. Взимку солдати навчалися гімнастиці, грамоті, стрільбам, вивчали статuti. Заняття проводились у два етапи за родами військ. На першому етапі піхота поротно навчалася шість тижнів, побатальйонно – чотири, а у складі полків – два. Для кавалеристів Одеського військового округу для занять зі стройової та тактичної підготовки відводилось дванадцять днів. На другому етапі літніх занять відбувалися загальні чотиритижневі збори усіх родів військ для участі у великих маневрах між військовослужбовцями декількох округів. У програмі з тактики не включалися літні нічні навчання та зимні маневри [102, с. 250–252].

Після призначення П. Ванновського військовим міністром Російської імперії Одеський округ зазнав змін у скороченні штатів. Багато дивізій та загонів розпорошувалися по повітовим містам, звільнялися з посад унтер-офіцери, нестройові чини. Зменшення у резерві чисельності особового складу та збільшення років служби у піхоті до п'яти років і у кавалерії до шести, призвело до знищення планів Д. Мілютіна щодо продовження поповнення армії новими частинами. Українське населення призивалося у меншій кількості, а більшість резервних бригад та дивізій знову реорганізовувалися у місцеві команди.

На нашу думку, збільшення терміну перебування у запасі на українських землях призвело до тенденції нарощування не бойових частин, а певного людського ресурсу для можливого розгортання у разі проведення мобілізації царським урядом. Скорочення кошторису негативно вплинуло на подальшу систему реформування та появу нових дивізій у яких проходили службу мобілізовані українці у лавах царської армії. Натомість вже створені військові загони зі зменшеними штатами виконували функції місцевих

команд у місцях своєї дислокації, що відповідало політиці царя Олександра III не розв'язувати великі європейські конфлікти.

Умови проживання солдатів, які перебували на дійсній службі в Одеському окрузі іноді відрізнялися від правил, прописаних у військових статутах. Наприклад, станом на 1882 р. у Катеринославській губернії квартирувалися 34 піхотна дивізія (6486 осіб), резервний батальйон (711 осіб) та піхотна команда (1442 осіб). Військовослужбовці мешкали частково у «міських громадських» і міських орендованих будівлях [212, с. 55].

Кримському півострову приділялася пильна увага російського уряду у зв'язку з досвідом програної Кримської війни та можливими війнами з Туреччиною. Постійні військові контингенти були присутні на території Криму для оборони півострова від ймовірних ворожих десантів на чорноморському узбережжі. Наприклад, тільки в місті Севастополь налічувалося до 5018 осіб постійного контингенту, а призовників та запасних нижніх чинів упродовж 1882 р. прибуло до міста 32718 осіб [217, с. 1].

У 1884 р. у зв'язку зі скороченням фінансування було скасовано чин майора. На думку М. Корольова, метою реформи було «встановлення більшої єдності і правильності проходження служби в молодших обер-офіцерських чинах і усунення перешкод у переході обер-офіцерів піхоти в кавалерію і назад, скасовувався чин прапорщика, а відповідний йому чин у кавалерії корнета прирівнювався до чину підпоручика. Разом з тим, вводився чин прапорщика запасу для осіб, які мали вищу, середню або незакінчену середню освіту, склали іспит на офіцерський чин і зарахованих у запас» [129, с. 111].

Зменшення витрат та скорочення штатів зробило можливим у травні 1886 р. у межах округів на українських землях збільшити жалування ротним, ескадронним, сотенним офіцерам. Як зазначалося у документі, командирам призначалося «на додаток нині одержуваного ними окладу столових грошей в 366 руб., ще по 300 руб. на рік». Командири батальйонів та молодші штаб-

офіцери з окладом більше 366 руб. теж отримували грошове підвищення за службу в імператорській армії [44, с. 247].

Зменшення фінансування призвело і до суворої економії у сфері фахової підготовки частин Одеського військового округу. Під час занять військовослужбовці відпрацьовували крокування, іноді доходило до театральних постанов маневрів для гарної відмітки генералітетом військового міністерства. На політичній мапі другої половини XIX ст. південні українські землі у складі Російської імперії займали важливе стратегічне значення. Досвід російсько-турецької війни 1877–1878 рр. довів, що Туреччина залишається одним з геополітичних гравців та супротивників царської Росії в регіоні. Протоки Босфор та Дарданелли слугували головним виходом російського чорноморського флоту у Середземне море, тому контроль за ними був дуже важливим у політичному та стратегічному плані. Наприклад, у 1884 р. відпрацьовували маневри, метою яких було захоплення Босфору [327].

Згідно з проведенням мобілізації та дією всестанової військової повинності в Одеському окрузі здійснювався припис міщан та купців до призовних дільниць. Отже, створювалися списки чоловічого населення, які мали у разі необхідності поповнити армійські частини імператорської армії. Така практика щодо зазначених станів під час реформування військово-окружної системи на українських землях продовжувалася з кінця XIX ст. до розпаду Російської імперії в 1917 р.

На українських землях у межах військових округів у 80-ті роки XIX ст. військовослужбовцям надавалося відстрочення від служби до двох років за сімейним положенням. У 1886 р. до Статуту про військову повинність внесли поправки. Збільшився термін проходження служби для призовників з вищою освітою з трьох до шести місяців, а для вступивших до армії по жеребу з шести місяців до двох років [48, с. 53–54].

На нашу думку, збільшення терміну служби покращило практичну підготовку офіцерського корпусу. Російська імперія отримувала навчений

запас для розгортання у разі війни в чисельну армію за короткий час. Натомість можна частково погодитися з тезисом М. Корольова щодо негативних наслідків введених поправок. Науковець стверджує, що особи з середньою і вищою освітою користувалися пільгами за сімейним станом і до ополчення потрапляли рядовими [129, с.104].

У військових зборах 1887 р. брали участь нижні чини запасу 1882 року служби, які перебували на дійсній службі менше одного – двох років (у ранзі одноліток) або за скороченими строками, переведених в запас з війська з терміном служби менше трьох років. До зборів підлягали чоловіки 1877 року служби, які перебували на дійсній службі три – чотири роки (за скороченими строками), переведені в запас із війська або відпустки після трьох років служби. Збори починались 20 вересня для Одеського округу, у той самий термін як і для Київського, але пізніше на п'ять днів, якщо порівнювати з Харківським округом, та продовжувалися три тижні [197, с. 1–5].

Улітку 1888 р. царський уряд провів маневри військових частин Одеського та Харківського округів під Єлизаветградом. Мета полягала в ознайомленні військовослужбовців з умовами місцевості прикордонних округів, ймовірного театру військових дій [102, с. 252].

Навчання взимку не практикувалися серед частин Одеського військового округу. Командування округу вважало, що зимові кампанії російський солдат вигравав завдяки своїй витривалості, а не навченості. Під час навчання використовувалася «підготовка до вимог військового часу», яка «не тільки не виснажувала сил учнів, але розвивала б їх». Солдати не відпрацьовували «тривалі й швидкі зимові пересування, переходи взимку через гірські хребти, переправи через річки під час льодоходу. Сюди ж повинні бути віднесені й ті позбавлення, які на війні доводиться випробовувати дуже часто, але підготовка до яких повинна полягати...в усуненні їх для накопичення сил, що витрачаються, коли цього вимагатиме крайність війни. Однією найголовнішою метою мирної підготовки повинно бути накопичення сил, а не їх витрачання» [102, с. 280].

Згідно з наказом військового міністерства від 12 березня 1888 р. про проведення навчальних зборів запасних нижніх чинів піхоти, пішої та фортецевої артилерії з Одеського округу на них відправлялись запасні з Катеринославської губернії з 10 серпня. Усі інші губернії направляли запасних з 20 серпня.

Наприкінці 80-х рр. XIX ст. повітові начальники у справах військової повинності на півдні України виконували свої обов'язки, не завжди дотримуючись закону Російської імперії. У державному архіві Одеської області у фондах управління тимчасового Одеського генерал-губернатора збереглися справи з чисельними скаргами селян, міщан та інших осіб щодо хабарництва, незаконної відправки на службу та зловживання службовими обов'язками повітових керівників [211, с. 1–55].

Скасування Харківського військового округу вплинуло на процес надходження нових установ до Одеського військового округу. Область війська Донського, яка знаходилась під управлінням Харківського військово-окружного суду перейшла під управління Одеського військово-окружного суду. Його штати посилювалися та збільшувались за рахунок скорочених у сусідньому окрузі. Одеське окружне інтендантство почало виконувати обов'язки постачання частин російської імператорської армії, які дислокувались в області війська Донського [224, с. 498–499].

Після закриття Харківського інтендантського управління речове забезпечення військ розформованого Харківського округу дислокованих у області війська Донського забезпечувалося Воронежським речовим складом. Одеське окружне інтендантство після перевірки військових вимог зобов'язувалося повідомляти Московському окружному інтендантському управлінню розклад на видачу речей з Воронежського речового складу. З 31 грудня 1888 р. усі залишки кредитів щодо кошторису 1888 р. з відділів Харківського окружного управління переходили на відділи Одеського окружного управління [224, с. 499; 303].

Політика царської Росії, спрямована на економію грошей у військовій сфері, позначилась і на Одеському військовому окрузі. 11 вересня 1889 р. вийшло положення військової ради щодо скасування Херсонської аптечної крамниці. Постачання медичного майна у війська й військово-лікарські заклади Одеського військового округу перейшли до Київської аптечної крамниці. Фармацевтичні чини, які нікуди не переводились, залишались за штатом на загальних підставах, а фельдшери та писарі переходили: «перші – до розпорядження Одеського окружного військово-медичного інспектора, а другі – до розпорядження штабу округу» [194, с. 567].

В Одеському військовому госпіталі для зберігання транспорту з медикаментами з Київської аптечної крамниці для морських і сухопутних команд відводилось окреме приміщення. Для нагляду прибуття до міста Одеси транспорту для посилення фармацевтичної частини при Одеському окружному військово-медичному управлінні» додавалися до штатів цього управління один старший фармацевт і один молодший аптечний фельдшер. Зі скасованої Одеської аптечної крамниці до цього штату додавався майстер хірургічних інструментів [194, с. 567].

З березня 1890 р. почався процес скасування управління начальників мінних частин Чорноморського узбережжя, а їхній особовий склад розділявся по частинам інженерних військ. Офіцери та класні чини, які не отримали розпорядження на переведення до нової частини для проходження служби, відраховувалися зі штату на загальних засадах. На українських землях формувалося три мінні роти, по одній у Очаківській, Керченській та Севастопольській фортецях. Фортечні мінні роти входили до складу інженерних військ. Підпорядковувалися вони начальникам фортечних інженерних управлінь та начальникам інженерів військового округу, які щодо них мали права, перші – командира полку, а інші – командира дивізії. Також вони підпорядковувались і коменданту фортеці, який мав права начальника гарнізону, згідно з першим відділом статуту про гарнізонну службу [46, с. 247–248].

Інженерні керівники Одеського військового округу кожного року проводили інспекцію фортечних мінних рот. «Коменданти фортець, згідно зі статтями тридцять п'ятою та тридцять шостою Положення про управління фортецями, здійснюють інспекторський нагляд мінного матеріального майна», приписаного до цих рот, перевіряли чисельність складу та наявність предметів для служби. Для перевірки практичних занять за розпорядженням головного інженерного управління до мінних фортечних рот направлялись спеціально відібрані для цього особи [46, с. 248].

Листування мінних рот велося від імені начальника фортечних інженерних управлінь і скріплювалися ротним командиром. Військово-службовці в цих ротах звільнялися від ведення караульної служби. Для навчання нижніх чинів працювали ротні школи. Навчальні програми затверджувалися генерал-інспектором з інженерної частини. Командири й офіцери для проходження служби у фортечних мінних ротах вибиралися генерал-інспектором з інженерної частини із офіцерів переважно інженерних військ, які пройшли курси офіцерського гальванічного класу. Командир фортечних мінних рот виконував обов'язки з управління підпорядкованих йому частин, керував навчанням нижніх чинів, відповідав за стан майна та правильне його зберігання, надавав розпорядження щодо здійснення практичних мінних занять облаштуванню фортечних мінних загороджень [46, с. 249].

Командири фортечних мінних рот щорічно складали програми практичних занять підпорядкованих частин та передавали начальникам фортечних інженерних управлінь. Після узгодження комендантом фортеці плани надходили до першого лютого в головне інженерне управління для розгляду та затвердження. Так само проводилась процедура звітності командирів мінних рот щодо проведення занять, витрати грошей та майна [46, с. 249–250].

У мирний час до рот відбирались освідченні новобранці, які мешкали біля морів або озер з російських губерній на українських землях. Вони

повинні були знати слюсарну та машину справу. «У військовий час некомплект нижніх чинів поповнюється із запасу тими, хто пройшов службу в мінних ротах». Найздібніші єфрейтори після проходження навчання в ротній школі та затвердження командира роти та начальника фортечних інженерних управлінь отримували звання унтер-офіцерів. У кожній мінній роті на надтермінову службу дозволялось залишити одного фельдфебеля і двох старших унтер-офіцерів з жалуванням, зазначеним в положенні та визначеним «наказом по військовому відомству 1874 року за № 259 та допомоги на підставі наказу по військовому відомству 1888 року за № 148» [46, с. 250].

З 19 серпня 1890 р. згідно з положенням військової ради в Одеському військовому окрузі, як і в Київському, впроваджувалося госпітальне відділення в складі штату штабу округу. До його складу увійшли один старший ад'ютант, який мав чин полковника, завідувач відділенням та два писарі. На відміну від Київського округу помічник ад'ютанта в Одеському окрузі не призначався. До головних обов'язків новоствореного відділення входило ведення діловодства військово-лікарської частини у мирний та військовий час. З початком війни діловодство проводилося щодо евакуації та дисемінації хворих та поранених на піклування жителів [183, с. 647].

Під час мобілізації військово-лікарських установ завідувач госпітального відділення штаб-офіцер виконував обов'язки завідувача формування цих закладів при інтендантських складах. Завідувач госпітального відділення підпорядковувався начальнику штабу округу. Для керування особовим складом завідувач мав права бригадного командира, а для засвідчення відомостей – права начальника дивізії. Він мав печатку, а на всі витрати щодо формування військово-лікарських закладів, зокрема і на канцелярські витрати, отримував у військовий час особливий аванс, у розмірі однієї тисячі рублів сріблом. Усі витрати заносилися до звіту щодо загальних правил та авансових грошових видач.

В Одесі поліція завідувала обліком призовників, вела алфавітний список постійно проживаючих осіб, які вибували та прибували до міста. 10 жовтня 1890 р. згідно з протоколом особової комісії, переданого до виконання з приписом одеського градоначальника від 21 жовтня 1890 р. облік призовників передавався до сфери діяльності приставів у поліцейських дільницях. До їх обов'язків входив і збір нижніх чинів під час мобілізації [217, с. 27].

1 лютого 1892 р. у керівництві для обліку призовників у розділі V зазначалося, що у разі переходу за приписом призовника з однієї дільниці до іншої, пристави повинні були повідомляти Військовому начальнику і Одеському поліцмейстеру детальну інформацію про здійснені зміни та робити приписи у дільничних книгах, хто вибув і куди. Згідно з наказом по військовому відомству від 1892 р. за № 77 на підставі керівництва з призову нижніх чинів армії та флоту, Одесу було визначено, як місто з великою кількістю призовників. На підставі складеної угоди одеської поліції з Одеським повітовим військовим начальником, відображеної у відкликанні від дванадцятого червня 1892 р. за № 8750, було відмінено роздачу призовних карток запасним нижнім чинам, які мешкали постійно й тимчасово в місті [217, с. 27].

Нижні чини, які мешкали в Одесі повинні були прийти до дільниці на другий день після оголошення мобілізації. Чоловіки, які працювали по вільному найму на залізничних коліях та державних телеграфах, підлягали призову тільки після особового розпорядження генерального штабу. Нижні чини, що перебували за вільним наймом на посаді тюремників, пожежників, жандармів, звільнялися від призову на дійсну службу [217, с. 27].

У Російській імперії велика увага приділялася складанню документації. Після звіту приставів щодо проведення мобілізації одеський поліцмейстер робив позначки в алфавітних списках про результати зборів та звітував своєю чергою Одеському градоначальнику. До обов'язків поліцмейстера та його помічників входила щомісячна перевірка правильності складання

алфавітних списків та звірення інформації з документацією, яка велась повітовими управліннями. Пристави наглядали за роботою окологочних наглядачів, вимагаючи від них повного вивчення складання обліку. Приставів та окологочних наглядачів російський уряд забезпечував спеціальною літературою та інструкціями щодо складання алфавітних списків, звітів тощо. Кінцеві алфавітні списки передавалися до управління повітового військового керівника [217, с. 27].

Наприкінці 90-х років XIX ст. пробні мобілізації в Одеському військовому окрузі здійснювалися в декілька етапів:

- 1) Оповіщення населення.
- 2) Призов нижніх чинів запасу на дійсну службу (24 ст. «Статут про військову повинність» 1897 р.)
- 3) Постачання коней згідно з чинним мобілізаційним приписом та Положенням 1884 р. про комплектування військ кіньми у разі приведення армії в повний склад і на час війни, доповненого 20 травня 1896 р.
- 4) Постачання возів та упряжі.
- 5) Формування команд повітових військових начальників.
- 6) Приведення у бойовий склад частин, які підлягали мобілізації.
- 7) Проведення маневрів [217, с. 27].

Мобілізованих українців, які відбували службу у російських частинах, російський уряд використовував для придушення бунтів на території України. З доповідної записки міністра внутрішніх справ Російської імперії І. Дурново цареві Олександрові III за 3 серпня 1892 р. можна дізнатися, що «о 7 годині вечора почалися заворушення в містечку Юзівці Бахмутського повіту, де розташовані заводи й шахти англо-російської компанії та інших власників; робочі підпалили село й почали грабувати торгові заклади. Сотня козаків викликана на місце заворушень, змушена була вжити зброю, стріляючи бойовими патронами, але це не допомогло, і до 11 години вечора посилювалися заворушення, а містечко горіло з усіх кінців». О 6 годині ранку наступного дня «виїхав з Катеринослава в Юзівку віце-губернатор з двома

батальйонами піхоти, і крім того губернатором зроблено телеграфом зносини з наказним отаманом Війська Донського про необхідність відрядження туди ж форсованим маршем можливо більшої кількості козаків» [77].

Посилення західних округів імперії Романових артилерією та новими частинами не оминуло й південні українські землі. З 1 жовтня 1892 р. склад Севастопольської фортечної артилерії складався з двох фортечних артилерійських батальйонів. Для цього додатково сформували три фортечні артилерійські роти. Медичний персонал збільшився на одного молодшого лікаря, одного молодшого медичного та одного ротного фельдшерів і одного фельдшерського учня [195, с. 399].

5 березня 1893 р. вийшло положення військової ради щодо скасування Ізмаїльського місцевого лазарету. Класних чинів у разі неотримання ними призначення залишали в штатах на загальних засадах, а нижчих чинів розподіляли по службі за розпорядженням начальства Одеського військового округу. Головне інтендантське управління завідувало залишеним майном, а капітал перевели на депозити головного штабу. На українських землях наприкінці XIX ст. місцеві лазарети не тільки скасовувались у зв'язку з заощадженням коштів, але й поповнювалися новими штатами та місцями для хворих, поранених військовослужбовців. Наприклад, згідно з цим положенням у Єлизаветградському місцевому лазареті збільшувалась кількість ліжок з 90 до 100 з нормованою кількістю штатів [187, с. 106].

29 вересня 1894 р. військова рада ухвалила положення щодо формування в місті Миколаїв відділу окружного артилерійського складу Одеського військового округу. У штати відділу відбиралися чини, які проходили службу в Миколаєві згідно з відомістю наказу по військовому відомству 1883 р. за № 129. В Очаківській фортечній артилерії змінився план заготівлі для потреб фортечної артилерії. Згідно з положенням кількість робочих тварин зменшувалася на двоє коней та на одну пару волів [242, с. 592–593].

Після приходу до влади Миколи II продовжувалася реорганізація закладів інженерного корпусу Одеського військового округу. 25 листопада 1895 р. цар ухвалив положення військової ради, згідно з яким у Сімферополі засновувалась інженерна дистанція другого класу. Керченське фортечне інженерне управління отримувало 70 руб. на роз'їзди протягом року. Штат Севастопольського фортечного інженерного управління зменшили на чотирьох інженерних наглядачів, – двох старших і двох молодших. Скасовувались управління виконувача робіт в Херсоні та Олешках, а також посада наглядача військових будівель, приписана до штату Одеської інженерної дистанції [181]. У 1896 р. було скасовано Бендерське фортечне інженерне управління. Усі його будівлі переходили до завідування новоствореної Бессарабської інженерної дистанції другого класу [182, с. 564] (Додаток П).

З 1896 р. змінилися правила здійснення огляду стрільб польової артилерії у військових округах Російської імперії. За новими правилами огляд здійснювали генерал-фельдцейхмейстер (головний начальник артилерії), командувач округу, командир корпусу і назначені генерал-фельдцейхмейстером особи. Правила вступили в силу з 1897 р., а бойові запаси для стрільб асигнувалися на підставі чинних положень. Стрільби здійснювались у полях на незнайомій місцевості без витрат державної скарбниці на них або у місцях розташування польових батарей для практичних навчань. Кожна батарея отримувала від командира корпусу й осіб, призначених генерал-фельдцейхмейстером 120 знарядь (40 гранат і 80 шрапнельних). Огляд стрільб здійснювався в окремих батареях і дивізіонах та одразу у декількох дивізіонах, однак командувач округу мав право провести стрільби в десяти батареях на рік, а командир корпусу не більше чотирьох. Інспектор обирав дивізіони та батареї не за порядковим номером у черзі, а за бажанням. Він заздалегідь попереджав командування округу про хід маневрів, поставлені завдання для кожної частини, обирав кількість та вид мішеней згідно з «Настановою для навчання стрільбам польової

артилерії». Інспектор та його помічники ретельно записували побачене на навчаннях та аналізували хід маневрів і результати стрільби. Командувач військ округу і корпусний командир звітували військовому міністру, а особи, призначені генерал-фельдцейхмейстером – імператору Миколі II [49, с. 324–325].

У 1896 р. відбулися навчальні збори нижніх чинів запасу піхоти, пішої та фортечної артилерії. На них призивалися військовозобов'язані строку служби 1891 р., які перебували на дійсній службі в піхоті й фортечній артилерії менше одного або двох років (як однорічки) або за скороченими строками, як вільно визначені. Мобілізувалися на збори й ті, хто мав трирічний термін служби в армії та був зарахований у запас з війська або відпустки.

Також на збори прибули військовозобов'язані строку служби 1886 р., які перебували на дійсній службі в піхоті й фортечній артилерії як однорічки або за скороченими строками. Проходили навчання і військовослужбовці, які мали менше трьох років або трирічний строк служби та були згодом зараховані у запас з війська або відпустки [226, с. 203].

Збори продовжувалися для нижніх чинів запасу фортечної артилерії строків служби 1886 та 1891 рр. – 28 днів; для нижніх чинів запасу піхоти строків служби 1886 та 1891 рр. менше трьох років, прослуживших у війську та солдатів пішої артилерії строку служби 1886 р. – 21 день; для нижніх чинів запасу піхоти 1886 р., прослуживших у війську більше трьох років – 14 днів. Після закінчення зборів головний начальник округу мав право затримати на сім днів нижніх чинів, які перебували на нестройовій службі та до закінчення навчань недостатньо вивчили вимоги. У Одеському військовому окрузі збори почалися з 1 жовтня, а у сусідньому Київському окрузі ці навчання почалися раніше, а саме 25 вересня [226, с. 203].

У 1897 р. у Бессарабії була скасована фортеця третього класу Бендери, фортечний штаб, жандармська й пожежна команди. Коней продали, а майно пожежної команди з обозом передали у розпорядження 55-го піхотного

Подільського полку. Щорічну виплату грошей для ремонту пожежних труб та інструментів вирішено було залишити під керівництвом 55-го піхотного Подільського полку. Звільнених офіцерів, які не отримали нових призначень залишили поза штатом на загальних засадах, а нижніх чинів розподілили поміж частин округу за наказом командувача військами Одеського військового округу [193, с. 125].

Згідно з мобілізаційним планом усі чини запасу, які мешкали в Одесі, повинні були прибути до збірних пунктів на другий день мобілізації. У разі неприбуття призовника, його розшукувала поліція та доставляла до околочного наглядача та дільничного пристава. Під суд та арешт відправлялись ті, хто не мав довідок від лікаря про неявку через хворобу. Призивні листи офіцерам доставляли дільничні пристави та вручали під розписку з позначенням часу та місця прибуття [217, с. 5].

У 1897 р. звільнялись від призову на дійсну службу особи, які перебували на посадах по військовій та цивільній службі, управлінні залізничними шляхами, занесених у список 25 ст. Статуту про військову повинність 1897 р. [217, с. 6]. Звільнені від призову потрапляли у запас на основі ст. 80 Статуту про військову повинність 1897 р. Пристави вели відмітки про діяльність осіб протягом п'яти років від заліку їх у запас. Особи, які не обіймали посаду вчителя після п'яти років перебування у запасі, підлягали призову. Учителі, які працювали один рік до призову, також підлягали мобілізації [217, с. 6].

У 1897 р. відбувся навчальний збір для нижніх чинів запасу піхоти, пішої й фортечної артилерії. На них призивалися чоловіки строку служби 1892 р., які перебували на дійсній службі в піхоті і фортечній артилерії менше одного, двох років (як однорічки) або як вільно визначені і по скороченим строкам взагалі переведеними до запасу з війська або відпустки та прослуживших менше трьох років. Також на заняття прибули чоловіки строку служби 1887 р., які перебували на дійсній службі в піхоті і фортечній артилерії, як однорічки або за скороченими строками, у тому числі і вільно

визначені загалом зараховані до запасу, – з війська або відпустки з терміном служби менше і більше трьох років. Зобов'язаними пройти навчання були і ті, хто перебував на дійсній службі в пішій артилерії та мав термін служби більше трьох років [227, с. 182].

Термін навчальних зборів для нижніх чинів запасу фортечної артилерії визначався у 28 днів; для нижніх чинів запасу піхоти строків 1887 і 1892 рр. з терміном служби у війську менше трьох років та пішої артилерії строку служби 1887 р. – 24 дні; для нижніх чинів запасу піхоти строку служби 1887 р. і терміном служби у війську більше трьох років – 14 днів. В Одеському військовому окрузі навчання почались з 1 жовтня, а в Київському раніше – з 25 вересня [227, с. 182].

На нашу думку, наведена вище інформація з джерел щодо навчань нижніх чинів запасу піхоти, пішої та фортечної артилерії у 1896 і 1897 рр. свідчить про шаблонність цих заходів. Для порівняння, дати початку занять двох років повторюються для військових округів день-у-день, термін проходження навчань для солдатів різних термінів служби був однаковий у 1896 і 1897 рр. Офіцерський корпус, який керував навчаннями, здебільшого виконував свої обов'язки за планом із року в рік, відпрацьовуючи до автоматизму свої навички й уміння. Офіцери здебільшого виступали у ролі вчителів для нижчих чинів різних строків служби, які призивалися згідно з мобілізаційними розкладами військового міністерства Російської імперії. У разі війни мобілізовані солдати після навчань повинні були володіти навичками для злагоджених дій на полі бою, в окопах, на марші, під час ведення стрільб тощо.

21 жовтня 1897 р. вийшло затверджене імператором положення військової ради щодо збільшення особового складу Одеського військового госпіталю. До його штатів додавались два консультанти, один молодший ординатор, один комісар, п'ять медичних фельдшерів (два старших і три молодших), два аптечних фельдшери (старший і молодший), два писарі (один вищого окладу й один молодшого), два госпітальних наглядачі старшого

розряду, завідувач госпітальними відділеннями, шістнадцять палатних наглядачів (два старших і чотирнадцять молодших) та вісімнадцять служителів. Усі новопризначені отримали оклади, посадові класи й пенсійні розряди, що зазначалися законом для штатів у військових госпіталях [188, с. 599].

16 квітня 1899 р. військова рада погодилася з головним начальником військово-навчальних закладів та узгодила положення щодо відкриття Одеського кадетського корпусу, розрахованого на 500 кадетів, які одержували навчання за державний кошт. Формування корпусу почалось з 1899 – 1900 навчального року та продовжувалось поступово сім років поспіль, спочатку на загальних умовах для вступу малолітніх до кадетського корпусу впродовж шести років по 70 кадетів, а з 1905 р. – по 80 кадетів. За штатом назначалися директор у чині генерал-майора або полковника, інспектор класів та його помічник, чотири ротних командири, 22 офіцера-вихователя, 500 кадетів, барабанщик, горністи. При корпусній церкві знаходилися священик, дяк, псаломщик. Медичною частиною завідували старший та молодший лікарі, чотири медичні фельдшери (два старших і два молодших), один аптечний фельдшер та сестра милосердя. Господарсько-адміністративною частиною завідував підполковник або обер-офіцер, який перебував на посаді наглядача за будівлею, окремо призначався обер-офіцер завідувач за обмундируванням, економ, секретар, бухгалтер та писарі. Для утримання кадетів та на господарчі витрати застосовувалися таблиці кадетських корпусів від 22 лютого 1873 р. з урахуванням зміни кількості інтернів упродовж періоду становлення навчального закладу [200, с. 353].

За часів правління Миколи II у військових округах на українських землях продовжувалися заходи щодо зміни обмундирування та зовнішнього вигляду військовослужбовців, але вони майже не змінили форму, затверджену Олександром III. Солдати та офіцери мали коротку зачіску, але не обмежувалися в носінні вусів та бороди. Одяг мав простий невиразний вигляд, але вважався практичним для польової, гарнізонної служби.

Кавалерські полки поділялися за кольором форми. Для південних округів поліпшувалися деякі елементи амуніції, пов'язані з природними умовами. У 1899 р. генералам, штаб і обер-офіцерам, нижчим чинам Одеського округу заборонялось одягати «смушкову шапку і сукняну шапку зі смушковими клапанами». Парадним головним убором став кашкет з гербом Російської імперії та відзнакою, якщо така була у певній військовій частині. Нижні чини, які мали шифровку на околиці кашкета й кокарду на тулії приганяли кокарду над гербом, а шифровку залишали на околі. Генерали й офіцери, які не мали шифровки на околиці кашкета, приганяли на нього кокарду [186, с. 840–841].

Південь українських земель поєднувався з іншими територіями Російської імперії залізничними коліями. Одним з важливих шляхів сполучення вважався Одеса – Млава, але мобілізаційні заходи 1898 р. довели відставання Росії від західних країн та підкреслили факт недостатньої кількості залізниць для швидкого перевезення військ [11, с. 420].

Упродовж 1899 р. уряд царської Росії проводив будівництво нових шляхів Південно-Західної залізниці від станції Гайворон і Степанівського заводу до станції Вінниця. За виконанням робіт стежили призначені унтер-офіцери Одеського жандармського поліцейського управління [189, с. 90].

24 червня 1899 р. військова рада затвердила нові норми фінансування артилерійських батарей. Будівництво мішеней та інших речей, необхідних для практичних стрільб, закупівля обладнання для гвардійських, польових, резервних, запасних, мортирних батарей здійснювалась окружним артилерійським управлінням замість норм, встановлених наказом по військовому відомству від 1894 р. за № 88. Гроші виділялися для Одеського військового округу у розмірі: – 250 руб. на гарматну артилерію в Севастополі та 160 руб. на гарматну артилерію, розташовану по всьому округу, та мортирну – 185 руб. Наприклад, Київський округ отримав менше фінансування – 140 руб. на гарматну артилерію та 170 руб. на мортирну. З цих сум також відраховувалася частина на будівлю мішеней для

сформованих батарей із мобілізованих на навчання нижніх чинів польової артилерії. Головне артилерійське управління мало змогу в разі необхідності змінювати суми. Для приготування до стрільб із складів видавалися «знаряддя, ударні і дистанційні трубки, порох, шовкова тканина, шовкові нитки і скорострільні витяжні трубки». Скасовувався пункт 2 наказу по військовому відомству від 1895 р. за № 67, згідно з яким нормувалася видача дров, дрантя, снарядної мазі, тирси, олівців тощо. На заготівлю цих супроводжуваних матеріалів відпускалися гроші. Витрати на навчання занотовувались у фінансові артилерійські документи окремого підрозділу, який перебував на стрільбах [216, с. 991–992].

Отже, військові реформи 80-х – 90-х рр. XIX ст. призвели до скорочення штатів і реорганізації закладів інженерного корпусу. В Одеському військовому окрузі проводились літні заняття та маневри, водночас війська виконували й поліцейські функції для придушення бунтів. З метою проведення швидких мобілізацій будувались нові залізниці. Згідно зі страте-гічними планами царського уряду головними супротивниками у Чорноморсь-кому регіоні вважались Туреччина та Австро-Угорщина. Постійно відбувалось поповнення артилерії новими зразками гармат, відбувалися навчальні стрільби. В Одесі було відкрито кадетський корпус.

Висновки до третього розділу:

У другій половині XIX ст. Київський військовий округ посідав важливе місце у стратегічних планах царату на українських землях. Території дозволяли проводити атаквальні та оборонні дії, а фортеці слугували базами забезпечення. Протягом проведення реформування армії за час перебування на посаді військового міністра П. Вановського змінювалась тактика, вводилися нові правила поведінки зі зброєю тощо.

Незважаючи на помилки генералітету у здійсненні підготовки військ, консерватизм та плац-парадну підготовку, показовий виступ частин на маневрах, на українських землях проводилися саперні роботи, взаємодія артилерії та піхоти при наступі, польові виїзди офіцерів, взаємодія різних

родів військ для виконання поставленої мети. Пробна мобілізація проводилася у зазначені строки, а умовними ворогами вважалися західні сусіди Австро-Угорщина, Німеччина.

Урізання військового кошторису за час перебування на посаді військового міністра П. Ванновського призвело до накопичення боєприпасів на час війни, використання невеликої кількості набоїв на маневрах, невикористання далекобійних гармат, що, на нашу думку, призвело до негативних наслідків, які далися взнаки під час російсько-японської війни в 1904–1905 рр. Натомість скорочення коштів на утримання Харківського військового округу та його скасування у подальшому призвело до розширення територіальних меж Київського військового округу та об'єднанню багатьох українських губерній під керівництвом одного командувача, що поліпшило проведення мобілізації.

На зламі століть залізничне сполучення Київського й Одеського округів потребувало збільшення, що довели маневри 1898 р., на яких практичним шляхом було виявлено неефективність мобілізаційних заходів та відставання у термінах їхнього проведення від західних країн. Царський уряд визнавав цей факт та прокладав нові колії на українських землях, а за будівництвом наглядала жандармерія.

Одеський військовий округ наприкінці XIX ст. зазнав скорочення штатів згідно з політикою економії П. Ванновського, військового міністра Російської імперії. Вона призвела до збільшення терміну служби для призовників з вищою освітою, зростання кількості місцевих команд, скасування управління начальників мінних команд на чорноморському узбережжі, Ізмаїльського лазарету та Бендерської фортеці. Зимові навчання не практикувалися в Одеському окрузі, але відбувалися спільні маневри військ Одеського й Харківського округів.

РОЗДІЛ 4. СУПЕРЕЧЛИВІ ТЕНДЕНЦІЇ У ЗДІЙСНЕННІ ВІЙСЬКОВИХ РЕФОРМ НА ТЕРИТОРІЇ ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

4.1. Стан російських військ на українських землях у 1900–1905 рр.

На початку ХХ століття на українських землях діяли Київський та Одеський військові округи. У військові підрозділи постачалось озброєння, масово надходила артилерія. Штаби військових округів мали таку структуру: окружне управління генерал-квартирмейстера штабу (стройове, мобілізаційне й рахункове відділення); окружне управління чергового генерала штабу (інспекторське, господарське, госпітальне відділення, канцелярія та архів); окружне управління начальника військових сполучень штабу (військово-дорожнє й етапне відділення). Стратегічно ймовірним супротивником царський уряд вважав країни Західної Європи – Австро-Угорщину та Німеччину, тому військовій справі на українських землях приділялася пильна увага.

На початку ХХ ст. відбувалися зміни у призначенні офіцерів на посаду командира роти у піхоті та у фортечній артилерії. Наказом по Військовому відомству за № 145 від 1900 р. командири стройових рот в армійських полках та окремих батальйонах призначалися виключно у ранзі капітана. Наказом по Військовому відомству за № 166 від того ж року про тимчасові правила про призначення обер-офіцерського складу в піхоту та кавалерію залишилося незмінним положення про регулювання складу капітанів у стройових артилерійських частинах. Згідно з наказом тільки третина офіцерського складу фортецевої артилерії складалася з капітанів, у межах військових округів на українських землях. Після чотирьох років служби у ранзі штабс-капітана командира роти фортечної артилерії не переводили у капітанський чин, як в кавалерії та піхоті [52, с. 92].

Офіцерський корпус фортечної артилерії складався з порушників дисципліни, п'яниць, переведених дебоширів з польової артилерії, військово-службовців призначених на службу після училища. З часу призначення

штатів у 1876 р. та перейменування гарнізонної артилерії в фортецеву на початку ХХ ст. ситуація з покращенням складу майже не змінилася [52, с. 85].

Нестача квартир, некомфортні умови життя, одноманітність служби у фортеці призводили до порушення дисципліни. Офіцерам дозволялося селитися на квартирі з родиною. На фортах бракувало засобів перевезення для сполучення з цитаделями, містом, місцем навчання для дітей. Здебільшого військовослужбовці пішки потрапляли у потрібні пункти, а це призводило до швидкого зношення одягу та неохайного вигляду. Зміна амуніції за власні гроші була недоступною для більшої частини офіцерського корпусу. У польовій артилерії командир давав коня підлеглому, якщо передбачалось його переміщення за сімейними обставинами або службовими обов'язками з одного пункту в іншій [52, с. 88–90].

Навчання у фортецях розподілялось на окремі заняття для новобранців, ротну школу, навідників та феєрверкерів (унтер-офіцерського складу). Нестача офіцерів призводила до виконання їх обов'язків щодо самостійного управління вогнем декількох гармат феєрверкерами [52, с. 91].

У межах військових округів на українських землях у Київській, Очаківській, Керченській фортецях умови життя молодших офіцерів були гіршими, аніж у польовій артилерії. Командир роти у фортеці отримував збільшене жалування у зв'язку з великими обсягами роботи, якщо порівнювати з аналогічною посадою в польовій артилерії.

На початку ХХ ст. у межах військових округів на території України військовій дисципліні та вихованню військовослужбовців царський уряд приділяв ретельну увагу. У Циркулярі Головного штабу Військового міністра від 19 травня 1901 р. «Про релігійно-моральне виховання у військах» повідомлялося про необхідні заходи, які солдати повинні були відвідувати у вільний від служби час [363, с. 127–128].

Циркуляр мав такі пункти:

«1. Організувати у військах позабогослужбові співбесіди, по одному разу на тиждень у кожному батальйоні і кожне тривалістю не менше години (елементарний курс Закону Божого).

2. Відправляти по можливості всіх православних нижніх чинів у святкові дні до обідні й напередодні їх до всенощної.

3. Спостерігати, щоб нижні чини були приведені до церкви до початку богослужіння і не розходилися до закінчення.

4. Можливо, більше поширити звичай видавати кожному нижньому чину по проскурі.

5. Ввести у військових церквах хорівий спів усіма нижніми чинами загальновідомих молитов.

6. Заборонити під час церковних служб наряди та господарські роботи.

7. Вимагати дотримування постів.

8. Дозволяти командирам частин виписувати на господарські кошти, більш умовної відпустки, книги для читання нижніх чинів.

9. Дозволити нижнім чинам відправляти безкоштовно (на кошти частини) певної кількості листів на рік.

10. Звернути увагу на години дозвілля нижніх чинів, користь може принести ознайомлення з історією російських військ і згадування доблесних подвигів.

11. Переслідувати лайку і лихослів'я.

12. Звернути увагу на морально-релігійне виховання солдатських дітей, юнкерів і кадетів військово-навчальних закладів» [363, с. 127–128].

Окрім того, як і офіцерам, солдатам дозволялось відвідувати бібліотеки самостійно. Нижні чини мали змогу займатися творчістю в театральному гуртку, співати в хорі тощо. Влітку військовослужбовці купались у водоймах, але тільки з дозволу командира.

На нашу думку, відводилося багато часу релігійному вихованню, а але здебільшого православному. Натомість не приділялася увага греко-католицькому сповіданню, протестантському, хоча серед російських офіцерів

було багато вихідців з німецьких родин, а українці сповідували й греко-католицьку віру. Така тенденція відповідає політиці русифікації, яку проводив царат на українських землях, та формулі С. Уварова «Православ'я, самодержавство, народність». Треба зазначити, що до православної релігії в російському суспільстві привчали змалечку та впроваджували у солдатських дітей, юнкерів і кадетів. Разом з тим проводилася робота щодо сприйняття російської історії як власної серед мобілізованих українців. Наприклад, наводилися героїчні епізоди з історії Російської імперії та через подвиг виховувалися свідомі патріоти, які можуть пожертвувати життям заради амбіцій царського уряду.

У межах військових округів на початку ХХ ст. діяли три піхотних училища: Київське великого князя Костянтина Костянтиновича (з 1897 р. Київське військове училище), Одеське, Чугуївське та Єлисаветградське кавалерійське училище [2; 34; 56; 85; 155; 167; 252].

Продовжувалася модернізація юнкерських училищ у військові, яка розпочалася в другій половині 80-х рр. ХІХ ст. введенням військово-училищного курсу. Реформування проводилося з метою усунення неоднорідності в складі офіцерського корпусу. Загалом для поліпшення підготовки офіцерів заснували нові військові училища з ліберальними умовами вступу. Такий розподіл сприяв тому, що з'явилися училища першого та другого типу. Юнкерські училища мали прикладний характер навчання, в яких готували офіцерів для стрійової служби, а військові – випускали фахівців з вузькою спеціалізацією [98; 155, с. 66].

Джерелами комплектування юнкерських військових училищ виступали різні навчальні заклади. Залежно від типу та спеціалізації (піхотне або кавалерійське) училища, вступник повинен був володіти базовими дисциплінами та пройти навчання в інших навчальних закладах або мати домашню освіту. До військових училищ приймали здебільшого випускників загальноосвітніх закладів військового відомства, а до юнкерських – з цивільних навчальних закладів. Після проведення реформ у другій половині

XIX – на початку XX ст. на українських землях та подальшому переходу юнкерських училищ у військові основні засади вступу та зв'язку загальноосвітніх та спеціальних закладів залишалися незмінними [32; 155, с. 66].

Підготовка офіцерських кадрів у військово-навчальних закладах структурно складалася з низки основних компонентів, тісно взаємопов'язаних між собою, що формували й розвивали у майбутніх офіцерів якості патріота своєї Батьківщини, професійну мотивацію, виховували почуття обов'язку, відповідальності та військової честі, залучали до соціальних ідеалів і цінностей у житті. Високі моральні цінності та ідеали простежуються навіть у девізах того чи іншого закладу. Девізи Київського Костянтинівського піхотного училища: «Пам'ятайте, чиє ім'я носите!», Чугуївського – «До високого і світлого – знай вірний шлях!» презентували головний орієнтир життєвого шляху випускників, якого вони зазвичай дотримувалися [34, с. 13; 155, с. 66].

Військово-навчальні заклади мали власні традиції, форму, герб. Наприклад, юнкера Сергієвського артилерійського училища носили червоні погони з жовтим вензелем Великого князя Сергія Михайловича у вигляді букви «С», а на гербі був зображений срібний двоголовий орел з піднятими крилами, увінчаний імператорською короною. Орел тримав у кігтях два схрещені жерли знарядь. На грудях орла знаходився щит червоної емалі з гербом Москви й великий накладний вензель у вигляді літери «С».

Кожне військове училище Російської імперії починало новий навчальний рік зі складання присяги юнкерами першого року навчання. «Після церковної служби на плацу вишикувалися всі юнкери... Перед строем – аналой з Євангелієм і Хрестом. Неподалік розташовувався оркестр, який виконував традиційний марш. Потім по команді юнкери знімали шапки і слідом за священником повторювали слова присяги» [145; 155, с. 66].

Згідно з циркуляром № 47 за 1900 рік у польову артилерію не назначалися випускники училищ, що отримали нижче десяти балів за

верхову їзду. Наказ був аргументований тим, що у частинах польової артилерії на українських землях офіцерський корпус здебільшого складався з випускників піхотних військових училищ, які мали недостатню підготовку поводження з конем. Головні недоліки підготовки офіцерського складу виявлялися у невмінні поставити батарею у вигідну позицію на місцевості та веденні вогню [52, с. 86–87].

Наказ виявився суперечливим, тому що такі високі показники склалися і для служби у фортечній артилерії. Юнкери примусово призначалися після екзамену та присвоєння офіцерського чину до частин, в яких не прагнули служити. Навчальний курс училища за три роки приділяв ретельну увагу правилам та вмінням поводження на офіцерській посаді у польовій артилерії. Новопризначений у фортецю повинен був ознайомитися безпосередньо на практиці з озброєнням та характером своїх обов'язків [52, с. 87].

На початку ХХ ст. Російська імперія в межах Київського та Одеського військових округів впроваджувала нові зразки артилерійських гармат. У фортецях зустрічалися застарілі й новітні обладнання, конструкцію яких офіцер повинен був знати досконало. Спостерігалось небажання служити у фортецях. Офіцери обирали польову службу, у якій визначався єдиний зразок артилерії. Окрім цього, знання телеграфного зв'язку, проходження електричних дротів, швидких шляхів переведення снарядів, постійне удосконалення знань та навчання підлеглих призводило до небажання опинитись на посаді артилерійського офіцера у фортеці [52, с. 87–88].

З 1901 р. військові училища перейшли на трирічний термін навчання. Однак, поділ на загальноосвітні та професійні класи давав змогу випускатися з них за два або три роки. Вступники повинні були спочатку закінчити кадетський корпус, тому що у навчальному плані училищ спеціальні військові предмети превалювали над загальноосвітніми [32].

За відомостями на 1902 р. в усіх військових училищах Російської імперії діти дворян становили 57,8 %, офіцерів і чиновників – 38,8%,

духовенства – 0,2 %, козаків – 2,8 % і іноземців – 0,4 % усього складу юнкерів. У Київському училищі склад вихованців значно відрізнявся від інших: там вихідців з дворян було 25,9 %, офіцерів і чиновників – 21,3 %, духовенства – 3,1%, міщан – 25, 2%, дітей селян і козаків 24,2 %, діти іноземців 0,4% [32].

Кожне військове училище мало своє обладнане гімнастичне містечко, в якому знаходилися обладнання для гімнастичних вправ. Кожний юнкер повинен був мати гарну фізичну форму не тільки для того, щоб здобути гарну оцінку, але й для проходження вподальшому випробувань на маневрах і пристосування до жорстких умов майбутньої служби [155, с. 67; 252, с. 2–9].

Перевірку вивченого юнкери проходили на практиці. У 1903 р. відбулись Курські маневри, у яких брали участь Київське Костянтинівське піхотне та Одеське військове училища. Умови військової гри були суворі: «у передостанню добу перед закінченням маневрів, Зведеному батальйону довелося, за умовами обстановки, виконати 70-верстний форсований марш: виступивши з місця ночівлі о 4-й годині, після двох невеликих привалів на обід та на вечерю, батальйон прибув до 23-ої години в невелике село в околицях Курська» [155, с. 67; 252, с. 3–10].

Гімнастиці та верховій їзді приділялося також багато уваги. З 1908 р. в Київському Костянтинівському піхотному училищі почали проходити змагання з верхової їзди з елементами заохочення: «переможцям вручалися призи: годинники, училищні жетони, срібні підстаканники, компаси» [155, с. 67; 252, с. 3–10].

Серед випускників військових училищ Російської імперії, які діяли на території України було багато офіцерів, які після розпаду Російської імперії приєдналися до армії УНР та Української держави. Наприклад, Одеське військове училище закінчили С. Білім-Колосовський (генерал-хорунжий), А. Масляний (генерал-поручник), В. Абаза (підполковник), а Київське військове училище – С. Ізотов (старшина Дієвої армії УНР), М. Ніколіч

(генеральний хорунжий Армії Української Держави), Є. Маланюк (український поет та сотник Армії УНР).

Загроза війни з Німеччиною та Австро-Угорщиною призвела до зміни стратегічного планування арміями на західних кордонах Російської імперії. У межах Київського, Віленського та Варшавського округів розгорталось шість армій під командуванням двох головнокомандувачів. У зв'язку з реформою в західних округах формувались управління двох фронтів і шести армій, перероблялись пункти положення 1890 р. Київському округу приділялась велика увага, у ньому сформували три армійських управління, які діяли спільно з військами Віленського округу. Для економії державного бюджету використовувалися людські ресурси українських земель, а українці призивались до мобілізації та відправки на фронт у першу чергу, як жителі міст та сіл у межах Київського та Одеського військових округів [14].

Великі маневри військ Одеського, Київського, Віленського та Московського округів царський уряд планував провести у 1900 р. Війська Київського та Одеського округів входили до Південної армії. На територію маневрів залізничними шляхами планувалось перевезення X армійського корпусу з Харкова та Чугуєва, п'ятнадцятої піхотної дивізії та четвертої стрілецької бригади з артилерією з Одеси, тридцять четвертої піхотної дивізії з артилерією, другої козачої зведеної дивізії з ст. Дерезня і Проскурова, сьомого та чотирнадцятого саперних батальйонів з Києва, четвертого обозного кадрового батальйону з Бердичева, частини п'ятого обозного кадрового батальйона з Рівного. На думку В. Коровина, причина корегування плану та перенесення навчань полягала у напруженій політичній ситуації в Маньчжурії та Китаї [128, с. 30–31].

22 грудня 1901 р. керівник штабу Київського військового округу В. Сухомлінов отримав розпорядження «Про великі маневри у 1902 р.». У ньому зазначалось, що «керівникам маневруючих армій була надана велика свобода дій та щоб їх не пов'язували завданнями на кожен день». До головного документа додавався план дій Південної армії, до якої входили

війська, що дислокувалися в межах Київського та Одеського округів [128, с. 31].

За заздалегідь підготовленим планом Південна армія діяла проти Московської, яка спочатку наступала на позиції Південної, а згодом переходила до відступу під натиском супротивника. Наприклад, на другий день маневрів Південна армія обороняла кордон річки Реут, а після бою відходила на лінію селищ Бобрик – Дуров – Раково, куди до неї надходило підкріплення. На четвертий день Південна армія переходила в наступ до Курська і форсувала річку Реут на ділянці Благодатне – Косторне. Також заздалегідь (29 січня 1902 р.) командири підрозділів Київського військового округу отримали опис району маневрів у Курській губернії, а 2 березня у військово-топографічний відділ надійшло 220 аркушів топографічної мапи європейської частини Росії [128, с. 32–33].

Штаб Київського військового округу встановив зв'язок з курським губернатором О. Мілютіним. Штабістів турбувало місце ночівлі для коней та солдатів, підготовка необхідної кількості води, дров, колодязів. Перевірка довела, що в місцях ночівель частин Київського округу бракувало колодязів, тому ця проблема вирішувалася заздалегідь. У листі Головного штабу від 19 травня 1902 р. начальникові штабу Київського округу зазначалось, що «з дозволу Військового міністра Головним інженерним управлінням вже замовлені нортонівські колодязі для військ, що беруть участь у Курських маневрах, з розрахунку двох колодязів на кожен піхотний полк і кожен піхотну резервну бригаду». У квітні 1902 р. тридцять офіцерів Київського округу зробили польовий виїзд на місце маневрів. Для координації дій між підрозділами планувалося користування місцевими телефонними лініями. Присутність царської фамілії позначалося у планах. Згідно з ними 129-й піхотний Бессарабський полк ніс караульну службу біля місця розташування великого князя Михайла Миколайовича, а частини XXI армійського корпусу охороняли залізничні шляхи, якими рухався царський потяг [128, с. 34–35].

Перевезення військ з Київського та Одеського округів до Курської губернії здійснювалося Курсько-Харківсько-Севастопольським і Київсько-Воронезьким залізничними шляхами та займало 9 – 10 днів. На час маневрів піхотинці отримували 100 холостих набоїв, кіннотники по 50, а сапери 30. Артилеристи мали у своєму розпорядженні 100 холостих снарядів. Солдати вдягались у звичайну форму, а у разі теплої погоди дозволялось бути в гімнастичних сорочках. Головне медичне управління дозволяло Південній армії мати приймальні для військовослужбовців на 204 місця з подальшим відправленням у разі необхідності до Київського військового госпіталю [128, с. 36–37].

Дії Південної армії були високо оцінені імператором Миколою II. Маневри довели «прекрасні якості солдата, його витривалість і невтомність». [43, с. 82]. Відмітимо, головний акцент робився на військовослужбовцях та їх особистих якостях, а не на новітній техніці та передових технологіях ведення бою, який панував у арміях країн Західної Європи на початку ХХ ст.

Отже, на нашу думку, військовослужбовці Київського військового округу ретельно готувалися до проведення маневрів. Обстеження місцевості та встановлений зв'язок з курським губернатором давали змогу вивчити територію майбутніх навчальних боїв, облаштувати місця для відпочинку, постачання військ. Простежується плановий сценарій подій, генералітет обох армій розігрував попередньо встановлені накази з імовірним корегуванням проведення навчань. Головнокомандувачам Південної та Московської армії доводилося чітко дотримуватися розпорядку, встановленого напередодні проведення тактичних змагань, щоб виконати поставлені перед ними завдання. Імператор Микола II мав змогу оцінити злагодженість дій та виучку солдатів та офіцерів Київського, Одеського військових округів, які здебільшого виконували накази своїх офіцерів за плановим характером проведення подібних заходів. Фактори ймовірної відсутності миттєвих нападів на колони, дії у незнайомій місцевості, неординарного підходу командирів, які виникають під час справжніх реалій воєнної ситуації на

навчаннях, ігнорувалися або піддавалися корегуванню вищого командування, тому що перед імператорською родиною не повинно було виникати позапланових інцидентів. Від проведення на високому рівні та втілення у життя поставлених завдань залежала майбутня кар'єра багатьох офіцерів та генералів.

Військове реформування Київського й Одеського округів та використання українських земель для здійснення стратегічних задумів царського уряду можна простежити на прикладі мобілізаційного припису № 18. Він почав діяти для військових округів на українських землях з 1 травня 1903 р. і доповнював попередній припис. Згідно з документом до військ, розташованих на Правобережжі Київського, Віленського та Варшавського округів, у разі війни додавалися частини з Туркестанського та Сибірського округів. Мобілізаційні спроможності зростали малими темпами та не відповідали дійсності. Західні округи в разі наступу Німеччини та Австро-Угорщини були неспроможні побудувати оборону [74, с. 39–45].

Посилення Київського та Одеського округів новими підрозділами та технікою перервалося в 1904 р., з початком російсько-японської війни. Російська імперія, яка дуже обережно витрачала кошти на фінансування армії виявилася неспроможною одразу розвивати свої західні та східні кордони.

На початку ХХ ст. Російська імперія приділяла увагу стану здоров'я військовослужбовців. У циркулярі Штабу Київського військового округу від 30 грудня 1900 р. за № 17156 йшлося про необхідність проходження медичних оглядів нижніми чинами, переведеними в інші частини, з метою уникнення розповсюдження інфекційних захворювань. Проте у підрозділах не виконувалися постанови керівництва: «незважаючи на це, частини військ не перестають переводити не тільки хворих або слабосильних і взагалі невідповідних нижніх чинів» [153, с. 57; 360, с. 23–24].

Стан госпіталів не відповідав гігієнічним нормам. У Київських медичних установах не прибиралися туалети. Контроль лікарів за хворими був недостатній. Водночас, незважаючи на певні недоліки, медичний персонал на

початку ХХ ст. спромігся виробити протидію епідеміям, направляючи хворих з великою температурою в лазарети, дезінфікуючи речі, ізолюючи уражених хворобою від контактів з відвідувачами. У 1903–1904 рр. під час реформування на українських землях з окружних військово-медичних управлінь були виділені окружні військово-ветеринарні управління [153, с. 57; 338, с. 107–109].

У 1903 р. вийшла настанова з навчання стрільбі. У ній містилися теоретичні положення щодо ведення вогню по супротивнику з різних положень, вправи для поступового навчання солдатів тощо. Настанова не втратила своєї актуальності після розпаду Російської імперії та в подальшому була впроваджена для вивчення до програм підготовки інструкторів піхоти УНР [290, с. 187].

Початок російсько-японської війни в 1904 р. призвів до переведення деяких частин Київського та Одеського військових округів з місць своєї постійної дислокації на Далекий Схід. Вже з березня-квітня 1904 р. в Одеському окрузі впроваджувались етапне та звітне відділення з додаванням у штати двох ад'ютантів з штаб-офіцерів Генерального штабу. Керівник округу мав право заміщати посади помічників старшого ад'ютанта в означених відділеннях окружного штабу, які виконували обов'язки обер-офіцерів Генерального штабу для виконання доручень. Витрати, пов'язані з новими впровадженнями, відраховувались на запасний кредит канцелярії військового міністерства, а з 1905 р. їх зараховували на кошторис головних управлінь військового міністерства [202, с. 326].

1 травня 1904 р. Микола II у зв'язку з виступом на Далекий Схід 17-го (Московський військовий округ) та 10-го (Київський військовий округ) армійських корпусів наказав підпорядкувати 51-шу, 55-ту та 56-ту піхотні резервні бригади головним керівникам Київського та Московського округів, а 3-тій Донський козачий артилерійський дивізіон – начальнику артилерії Київського округу на правах начальника дивізії. Залишені кадри запасних батальйонів вище означених корпусів підпорядковувалися начальникам

місцевих бригад. До оголошеної для них мобілізації вони перебували на утриманні управлінь повітових військових начальників, а кадри зараховувались як нештатні команди відповідних піхотних полків. Прикомандировані до них штаб-офіцери отримували статус начальника команди та права командира неокремого батальйону, а також він отримував майно запасного батальйону. Усі військовослужбовці утримувалися за штатними посадами своїх полків [218, с. 91].

У червні 1904 р. перейшли на військовий стан з посиленням складу резервних частин спеціальних родів озброєння, військово-лікарські заклади та запасні батальйони армії Харківської губернії (Охтирського, Вовчанського, Лебединського повітів), Курської губернії (Щигровського, Тимського, Грайворонського повітів) Київського військового округу. На дійсну військову службу призивались офіцери та нижні чини запасу для комплектування армії та установ, переведених на військовий стан. Царський уряд залишив право проведення військово-кінної повинності у вищезазначених повітах [127]. З метою посилення російської армії на Далекому Сході 21 червня 1904 р. військовий стан з подальшою мобілізацією та формуванням нових підрозділів було впроваджено у Київській та Полтавській губернії [221, с. 719–720].

В Одеському військовому окрузі проходило формування морського батальйону з чинів частин, які дислокувались у ньому. Мета створення батальйону в складі гребної та технічної команд полягала у перевезенні військових частин морем та навчання військовослужбовців на суші технічним аспектам цієї справи. Одеський морський батальйон підпорядковувався Головному штабу військово-окружного начальства Одеського округу, а генерал-квартирмейстер штабу округу мав права начальника дивізії. Командир морського батальйону мав права командира окремої частини, в обов'язки якого входило проведення та нагляд за практичними заняттями, несення відповідальності за навчання військовослужбовців та зберігання майна. Комплектувалась нова військова одиниця офіцерами, переведеними з

інших частин округу, випускниками військових училищ та нижніх чинів, які мобілізувалися з місць, розташованих біля моря або водоймищ, які володіли ковальською, слюсарною, токарською справою. Термін служби нижніх чинів встановлювався як у стройових частин інженерних військ [47, с. 849–851].

Війна Російської імперії з Японією призвела до руйнування заздалегідь запланованого та введеного у життя мобілізаційного припису № 18. Підрозділи, які повинні були поповнити західні округи імперії Романових, відправлялися на Далекий Схід, що призводило до виснаження людського потенціалу Одеського та Київського округів. На фронт відправлялися новітня артилерія, боєприпаси, матеріальні ресурси, призначені для оборони від німців та австрійців. Напружена європейська ситуація вимагала від російської армії не використовувати повністю усі бойові частини, що дислокувалися в Одеському й Київському округах, хоча вичерпувався їх резерв та ресурси.

У 1904 р. вийшов «Статут польової служби», в якому прийоми розвідувальної служби у піхоті не враховувались [207, с. 20]. На нашу думку, під час війни Російської імперії з Японією вимагало ретельного вивчення питання особливостей рельєфу Маньчжурії, на території якої військово-службовці з округів на українських землях повинні були нести службу та розвідку.

14 червня 1905 р. вийшов Циркуляр Штабу Київського військового округу, в якому зазначалось, що «...неодноразово надходять донесення про захворювання офіцерів при прямованні їх на театр військових дій». Для вирішення цієї проблеми Військовий міністр наказав перевіряти офіцерський склад «...у відповідній комісії лікарів на предмет визначення ступеня їх придатності до служби в лавах діючої армії» [361, с. 15]. Циркуляром військового міністра від 10 грудня 1905 р. дозволялося в разі введення військового стану присвоювати звання й права генерал-губернатора військовим начальникам [365, с. 77].

Після завершення російсько-японської війни діяло управління з евакуації поранених з Далекого Сходу до місць розквартирування їх частин у межах Київського та Одеського військових округів. Здебільшого військово-службовців перевозили спочатку ґрунтовими, а згодом залізничними шляхами, які вели з Маньчжурії до європейської частини Російської імперії. Для виконання цієї роботи діяли передові лазарети, передові та тилові госпіталі. Станом на 1905 р. епідемії були загрозою для життя, тому в дорозі санітари та лікарі постійно дбали про стан поранених. Хоча солдати та офіцери отримували індивідуальні перев'язувальні пакети, під час евакуації не вистачало візків, придатних до використання. Надходження великої кількості поранених вимагало швидких дій щодо відправки у далекий тил, але траплялися затримки, пов'язані з нестачею ешелонів та великими навантаженнями на медичний персонал. Для уникнення смертності у не бойових умовах у Сибіру для евакуйованих діяли команди з дезинфікації та бані.

Отже, у 1900–1905 рр. Київський та Одеський військові округи отримували в достатній кількості зразки новітнього озброєння. Військові частини відпрацьовували тактичні завдання на маневрах, командири навчали солдатів поводженню з новими видами зброї. Велика увага приділялася вчасному проведенню мобілізації та відпрацюванню швидкого пересування залізницею. З початком російсько-японської війни основна увага царського уряду приділялась військам, які перебували на Далекому Сході. Округи на території України впродовж війни зазнали втрат у людському та технічному потенціалі, були виснажені та не відповідали повною мірою стратегічним довоєнним планам. Події Першої російської революції на українських землях також мали вплив на розвиток збройних сил.

4.2. Військові та соціальні аспекти розвитку імперської армії на теренах підросійської України (1906-1914 рр.)

Після поразки Росії у війні з Японією, військові підрозділи на території України замість переозброєння та швидкого поповнення людськими ресурсами повинні були виконувати поліцейські функції та вступати в збройне протистояння з українцями, які почали масові виступи проти царського уряду. Події Першої російської революції 1905–1907 рр. позначилися на функціях армійських частин, які дислокувалися на українських землях. У селян та містян на руках з'являлося багато зброї, яку вони згодом почали використовувати для знищення маєтків, пограбувань тощо. Регулярні частини використовувалися для придушення повстання селян у Великих Сорочинцях на Полтавщині та заворушень, спричинених більшовиками та радикальними силами проти царського уряду у Катеринославі, Олександрівську, Харкові. У військових частинах майже 60 % солдатів були селянського походження, але вони залишилися вірними присязі та виконували накази командирів. Під час цих подій на українських землях виникли нові суспільно-політичні явища та тенденції, які надалі суттєво вплинули на встановлення української державності: поєднання та взаємовплив робітничого, селянського та національно-визвольних рухів; виникнення широко-масштабних народних виступів; усвідомлення народними масами ефективності та результативності спільного натиску на самодержавство; посилення настроїв нестабільності та вагань селянства [310; 272; 329].

Після придушення революційних повстань у 1906 р. продовжувалося реформування військово-окружної системи на українських землях, викликане поразками у російсько-японській війні 1904–1905 рр. Серед заходів, намічених Військовим міністерством, перетворення в порядку укомплектування армії нижніми чинами як в мирний, так і у воєнний час, перш за все було поставлено скорочення строку дійсної служби в сухопутних військах і поділ запасу за віком на два розряди.

Перехід до нової системи відбувався поступово, але реформа не стосувалась військовослужбовців, які перебували на службі до 1906 р. за чотирирічними та п'ятирічними термінами. Для такого кроку були певні підстави: звільнення людей цих термінів до початку літніх занять не тільки послабило б армію на 200–250 тисяч чоловік, але й позбавило б війська третьої частини найбільш досвідчених унтер-офіцерів.

Російський військовий діяч Ф. Огородніков виділив головні недоліки військової структури Російської імперії, які призвели до поразок у війні з Японією та виявлялися у тому, що до збройних сил потрапляли люди з народу з низьким рівнем фізичної культури та розумових здібностей. У підрозділах відбували службу багато представників інших народів, які «поступалися росіянам, як панівній нації». На строковій службі підготовка унтер-офіцерського складу та випускників училищ виявлялася недостатньою. Підвищення по службі здебільшого отримували кар'єристи [207, с. 10].

Постанови, накази, статuti вищого командування повинні спиратися на досвід роботи стройових офіцерів для покращення реформування військово-окружної системи. У російській армії на українських землях така практика на початку ХХ ст. виявилася відсутньою [207, с. 13].

Ф. Огородніков виділив чотири групи умов, які впливали на підготовку піхоти. До першої він відніс недосконалість статутів і положень для навчання. До другої – непрактичну побудову курсів тактики. До третьої – відсутність єдності вимог для виконання їх на практиці. До четвертої – нестачу часу та коштів для навчання. На думку Ф. Огороднікова, військовослужбовці повинні були розуміти найбільш практичні вимоги статутів для використання. Статuti потрібно було виконувати згідно з ситуацією сучасного бойового зіткнення [207, с. 14].

Влітку 1906 р. у Очакові проводилися стрільби фортечної артилерії. На них був присутній генерал від кавалерії О. Каульбарс, який після російсько-японської війни 1904–1905 рр. повернувся до виконання обов'язків командувача військами Одеського округу [80, с. 54].

Після припинення російсько-японської війни продовжувалося реформування медичного управління Київського та Одеського військових округів. Керівництво медичними установами поступово перейшло від військовослужбовців до лікарів. Взаємозв'язок начальників лікувальної та господарської частин не був на належному рівні. До госпіталів своєчасно не надходило медикаментів у потрібній кількості, матеріалів для ремонту приміщень. На 1 липня 1906 р. у військових округах на українських землях не вистачало 50 % передбаченого штатом майна [338, с. 107–109].

Закріплення правового статусу військового лікаря залишалося нагальним питанням, яке потребувало вирішення. Старший лікар полку не був членом офіцерського зібрання і міг відвідувати його тільки з особливого дозволу стройового начальства, він не мав права брати участь у так званому «офіцерському позиковому капіталі» [53].

Комісія під керівництвом генерал-лейтенантів Ф. Трепова і Д. Зуєва розробила проект положення про Корпус військових лікарів і «Розклад посад Корпусу військових лікарів за чинами». Корпус військових лікарів повинен був прирівнюватися до Корпусу військових офіцерів за своїми правами та обов'язками, але цей проект так і залишився тільки на папері [53].

У 1910 р. військово-медичні управління було перейменовано у військово-санітарні. 20 жовтня 1910 р. згідно з наказом командувача Київського військового округу затверджувалось, що у разі сумнівності діагнозу молоді солдати «...потребують діагнозу лікарів-спеціалістів та можуть надсилатися в комісію, засновану при постійних лікувальних закладах». Таким чином, хворі новобранці відсіювалися від головної маси, проходячи медичне обстеження на предмет «душевних хвороб», як зазначалося в документі [285, с. 296].

Готуючись до військових дій проти Троїстого союзу Російська імперія на українських землях згідно з мобілізаційним планом 1914 р. планувала сформувати польові, тиллові, внутрішні евакуаційні комісії та запасні

госпіталі. Окрім цього продовжували б свою роботу штатні військові госпіталі, які діяли у мирний час.

В Одеському військовому окрузі склалися відомості про лікарів, фармацевтів, ветеринарів, які добровільно виявили бажання служити в армії під час війни. Вони призначалися у фронтові і лікувальні заклади, військово-медичні заклади за місцем свого проживання [65, с. 1–13].

Отже, Російська імперія на початку ХХ ст. продовжувала реформувати військове медичне управління Київського та Одеського військових округів. Головні досягнення реформування стосувались вирішення проблем щодо обстеження здоров'я офіцерів та рядових, впровадження нових методів боротьби з епідеміями, поступовий перехід керівництва лікувальними закладами від військових до лікарів. Натомість погані гігієнічні умови госпіталів, недостатній контроль лікарів за хворими, неузгодженість у діях начальників лікувальної та господарчих частин, невстановлене право військових лікарів залишалися суттєвими недоліками, які потребували подальшого вирішення.

Разом з реформуванням у медичній сфері продовжувалася реорганізація інтендантської справи на українських землях. Згідно з наказом від 20 березня 1907 р. для військ Одеського округу керівники частин, які брали участь у кавалерійських і артилерійських зборах, повинні були надавати інформацію в окружне інтендантське управління відомості про ціни, за якими заготовлявся фураж. Суворі економія фінансів вимагала детальних підрахунків для вияву порушень у закупівлі за зазначеними цінами [282, с. 9].

Інтендантське забезпечення військовослужбовців Одеського округу необхідним обмундируванням здійснювалося згідно з циркулярами та наказами командування. У наказі від 18 квітня 1907 р. командувач військами дозволив доношувати у частинах старі літні сорочки. Нові сорочки шили з захисних кольорів з переважанням сіро-зелених ниток [282, с. 8].

Наказом від 18 квітня 1907 р. на підставі 118 статті «Положення про надходження» (розділ 3, глава 1) господарського статуту 1898 р. видання, усі речі привезені до частин із речових складів військовослужбовці отримували в управлінні. Одяг підлягав перегляду на відсутність ушкоджень та наявність накладних [282, с. 8].

Циркуляр окружним штабам та інтендантським управлінням від 27 червня 1907 р. нагадував солдатам та офіцерам, що в циркулярі ГПУ від 1 грудня 1906 р. за № 67 указувався порядок забезпечення нижніх чинів корпусу жандармів обмундируванням і взуттям за терміном 1907 року. Отримання речей проводилось за заздалегідь встановленими планами та не мали ексцесів [357, с. 22].

Інтендантства Київського та Одеського округу закуповували сукно для потреб армії на суконних фабриках купців Д. Баришнікова та М. Гусєва. На початок ХХ ст. у Клинцях було зосереджено понад 90 % відсотків текстильної промисловості Чернігівської губернії. На фабриках працювали спеціалісти з Пруссії, Польщі, тому усі передові європейські нововведення та технології негайно впроваджувались у Клинцях для виготовлення сукна дуже високого гатунку. Фабрика В. Баришнікова спеціалізувалася на виготовленні казенних мундирів, картузів і приладових сукон різних кольорів [325, с. 3].

На нашу думку, на початку ХХ ст. російська імператорська влада на українських землях продовжувала політику русифікації та використання українського населення та їх власності для потреб на утримання армії. Українські губернії вважалися частиною Російської імперії, а для українців не робилося ніяких поступок, як і для жителів центральних губерній у складі, наприклад Московського округу, у межах якого з 1888 р. перебували відокремлені від Харківського округу Воронежська та Орловська губернії.

Російський уряд ретельно пильнував та контролював життя не тільки нижніх чинів, але й офіцерів. З січня 1908 р. офіцери Одеського військового округу не мали змоги вступати у шлюб без дозволу керівництва. Суворих норм військового життя та дисципліни повинні були дотримуватися усі

офіцери, що прагнули одружитися, тому що від цього залежало майнове та грошове забезпечення військовослужбовця в подальшому. Офіцер повинен був мати певну суму для утримання родини та досягти певного віку для вступу в шлюб. Бути дружиною офіцера у російському суспільстві було престижно, тому дівчина обиралася для шлюбу із шляхетної родини. До того ж, щоб офіцер не отримав довічне звільнення з лав збройних сил жінка не повинна була входити до жодної політичної партії [364, с. 392].

Разом з тим, продовжувалося забезпечення військовослужбовців житловими умовами. Згідно з постановою Одеської Міської Думи від 11 січня 1908 р. в місті починалося будівництво міських казарм для п'яти батареї 15 Артилерійської бригади. Вони розташовувалися на міській ділянці на Середньофонтанній дорозі, поряд з військовим собором й іподромом [239, с. 45].

Російський уряд приділяв велику увагу корегуванню застарілих статутів, виданню нових настанов для військовослужбовців. 11 квітня 1907 р. вийшло керівництво «Навчання штиковому бою», відокремлене від «Стройового піхотного статуту» 1900 р. Надалі планувалося внести його до «Настанови навчання військ гімнастиці» [327]. У 1908 р. вийшов новий «Стройовий піхотний статут». Причинами до його появи стали виявлені недоліки у редакції 1900 р. щодо дій у розсипному строю, які не відповідали умовам боїв початку ХХ ст. У новому статуті увага приділялася не тільки адміністративним одиницям у вивченні стройової підготовки, а й рядовим. Текст скорочувався та подавався в категоричній формі, щоб військовослужбовці не трактували записані правила на свій розсуд. Застарілі форми та правила замінювались на нові [327].

У статуті визначалася сутність строїв, поділених на три типи: зімкнутий, розімкнутий і розсипний (стрілецький ланцюг). У зімкнутому – підкреслена повна точність і стрункність; у розімкнутому допущені деякі зовнішні відступи, наприклад: невимогливість у чистоті рівняння, дотримання загального кроку, – а також допускається одиночна стрільба; у

розсипному – надана частка самостійності не тільки молодшим командирам, але й рядовим, у межах, визначених статутом [328].

Доповнилися правила стійки в строю згідно зі статутом 1881 р. Ослаблення, введені в 1900 р., вплинули на те, що стрункий вигляд солдатів погіршився; звичка деяких з них опускати голови спонукала Комітет ввести правило, що голови слід тримати високо. Регламентацією усунуто недолік попереднього статуту, який не передбачав команди, що дозволяли стояти або рухатися вільно, не порушуючи стрункості [328].

Ухвалений у 1900 р. розрахунок взводу на рівні відділення зберігався лише як виняток для мирного часу. У статуті 1908 р. встановлювався розрахунок відділень на ланки. Командири відділень залучались до фактичного командування своїми відділеннями не тільки в розсипному, але й в зімкнутому та розімкнутому строю.

На нашу думку, захід щодо повернення до правил статуту 1881 р. був необхідним для виділення командирів із солдатів. Навчання одного командира проходило швидше, аніж декількох солдатів у ланці, що вплинуло на поліпшення стрункості шикунань.

Хоча до статуту 1908 р. було внесено зауваження офіцерського складу, правила, викреслені Статутом 1900 р., та досвід російсько-японської війни 1904–1905 рр., він мав недоліки. Вони стосуються пропусків побудови колони ланцюгів та бойових прийомів, накоплених під час боїв у Маньчжурії. Веденню вогню взводом у розсипному строю приділялася одна сторінка тексту, у якому розписувалося всього одна-дві команди. Порівняно з німецьким статутом, який розписував детально на десять сторінок з підпунктами усі дії, російський статут значно поступався [207, с. 15].

Нова редакція статуту виявилася консервативною. Бойовим порядкам приділялася ретельна увага, але вони на початок ХХ ст. були неосновною формою для усіх бойових прийомів. Зокрема не надавалася чітка аргументація розподілу бойового порядку роти, яка складалася із взводів у ланцюзі та резерві. Поза увагою залишились обов'язки керівників у бою поза

бойовими порядками. Загально розглядались обов'язки керівника у ланцюгу, але на практиці керівників було багато від унтер-офіцерів до ротного офіцера, таким чином обов'язки між ними не розділялися [207, с. 16–17].

На нашу думку, Статут 1908 р. був написаний більш науковою мовою, мав теоретичні короткі поняття, що на практиці призводило до непорозумінь. На початку ХХ ст. у частинах на українських землях проходили службу колишні селяни та малоосвічені піддані. Солдати російської армії у межах Київського та Одеського військових округів здебільшого мали початкову освіту або отримували її на службі, тому попередні редакції описували дії, що і як робити нижнім чинам зі спрощеною кількістю термінології. Без допомоги офіцера унтер-офіцер не міг передати накази та навчити солдат новим правилам.

Після поразки в російсько-японській війні 1904–1905 рр. впровадження вищезазначених заходів виявилось недостатнім кроком до відновлення боєздатності російської армії. Військове міністерство прийняло за основу реорганізації військ «Доповідь про заходи щодо оборони держави, що підлягають здійсненню в найближче 10-річчя», розроблену Ф. Паліциним та М. Алексєєвим. Згідно з доповіддю, найголовнішою справою було поновлення інтендантських та артилерійських запасів. Передбачалося встановлення певної чисельності військ у процентному відношенні до населення, що давало б можливість при трирічному терміні служби підготувати запас навчених людей, щоб забезпечити потреби тривалої війни. У мирний час у піхоті залишалися польові війська, а під час мобілізації формувалися резервні. Планувалося скасування різноманітності у військах за родами та приведення їх у відповідність за родами озброєння [250, с. 116–133].

У 1909 р. для Київського округу вийшла «Інструкція про порядок здійснення військово-кінського й військово-повозного перепису». Перепис проходив у Київській, Подільській, Волинській та Харківській губерніях. Іntenдантське управління на українських землях складало списки наявного у

разі потреби транспорту та коней, звіряли дані з результатами перепису 1891 р. [246, с. 1079–1157].

Потреба у скороченні кошторису на відрядження військовослужбовців Київського округу сприяло впровадженню розпорядження від 7 липня 1910 року. Керівники округу намагалися вводити ефективні дії щодо скорочення витрат у зв'язку з недофінансуванням армії [346, с. 76].

У 1910 р. вийшов «Проект настанови для ведення бою піхотою». До нього включили правила дій загонів всіх родів військ, але не розглядалося розгортання та підготовка до атаки, особливості нічного та зимового бою, поповнення набоями, допомога пораненим. Проект більше підходив до проведення великих маневрів, ніж до війни. Не враховувалися особливості ведення військових дій, тому військовослужбовці згідно з документом повинні були діяти за шаблоном. Наприклад, шаблон проглядався у наказі проходження зони артилерійського ураження ротами, а у місці особливого ураження зведеннями у повному бойовому порядку [207, с. 19].

Згідно з проектом безперервними кроками ланцюги російської піхоти наступали за 1500–2000 кроків на супротивника. Розвиток рушничної справи на початку ХХ ст. на прикладі російсько-японської війни 1904–1905 рр. довів консервативність цього правила. На таких відстанях піхота не повинна була залишатися пасивною, щоб втратити особовий склад роти [314, с. 20].

Потребувала переробки й «Настанова для навчання стрільбі», яка станом на 1910 р. не відповідала вимогам часу. Застарілими виявилися правила щодо управління вогнем, бойових стрільб частинами, наслідки економії набоїв та мала їх кількість для видачі, нестача добре облаштованих стрільбищ, оцінювання успішності стрільб тільки у відсотковому відношенні. У настанові переважала значна кількість формальних вказівок без методики їх виконання [207, с. 20]. У країнах Західної Європи статути, як і у Російській імперії, мали консервативний характер, не змінювалися протягом декілька років. Російська армія відставала від провідних країн Європи через

відсутність стрілецької тактики, яка була сполучною ланкою між частинами під час бойового зіткнення на початку ХХ ст.

Настанова зі стрільби з рушниці, яка відповідала вимогам свого часу, вийшла в 1914 р., у зв'язку з початком військових дій Російської імперії проти Німеччини, Австро-Угорщини та Туреччини. Пізніше вона була включена до програм з підготовки інструкторів піхоти УНР [290, с. 187].

На думку Ф. Огороднікова курси тактики у Російській імперії мали два недоліки: великий обсяг для вивчення та відсутність зв'язку змісту тексту на курсах та у статутах. Наприклад, у Німеччині, головного геополітичного суперника Росії на початку ХХ ст., курси навпаки роз'яснювали сутність та розвиток вимог статутів. Здебільшого російські офіцери Київського та Одеського військових округів погано знали обов'язки взводно-го командира, повною мірою вони не висвітлювались і в статутах, але прагнули стати керівниками корпусів та дивізій після проходження курсів.

Впродовж 1906–1914 рр. на українських землях продовжували діяти військові училища, які формували патріотичне ставлення юнкерів до військового обов'язку. У середовищі російських офіцерів імператорської армії століттями вироблялися правила, поняття офіцерської честі. Викладачі, які переважно були самі військовими, усвідомлюючи тісний взаємозв'язок інтересів військової служби з високим званням офіцера, розвивали у юнкерів командирське самолюбство, спонукали дорожити своїм достоїнством і честю. Більшість офіцерів навчилися виділяти в розмовному тоні старшого службові вимоги від приватної бесіди, нотку наказу від особистого прохання.

Традиції російського офіцераства склалися у відданості Вітчизни, в безкорисному виконанні військового обов'язку, дисциплінованості та знанні своєї справи, ініціативи та твердості, в дусі найтіснішого товариства усіх, хто носить погони. Політичні події іноді замовчувалися в училищному середовищі, новини подавалися в контексті однобічної вірності монархічному ладу. На нашу думку, це призводило до відсталості юнкерів в цьому та відчуженості від студентства.

Зі спогадів В. Альмендінгера, юнкера Чугуївського військового училища, можна простежити як відбувався розподіл вступників по класах на прикладі Чугуївського військового училища: «з навчальної частини юнкери поділялися на три класи: загальний, перший і другий спеціальні; кожний спеціальний клас мав 4 відділення за кількістю рот, загальний клас у цьому році (1913 р.) мав 5 відділень. Загальний клас був загальноосвітнім і поповнювався людьми з незакінченою середньою освітою: 1) за конкурсного іспиту – особи, які мали свідоцтва вільновизначених 2-го розряду і 2) без екзамену – особи, які закінчили середні навчальні заклади, але не давали прав вільновизначених 1-го розряду. Перший спеціальний клас поповнювався: 1) юнкерами, які успішно закінчили загальний клас училища і 2) молодими людьми зі сторони без іспиту, пройшли повний курс середньої освіти (гімназії, реальні училища)» [2, с. 3–7] (рис. Додаток Р).

Велика увага приділялася позакласному читанню кращих літературних творів, у тому числі, ідейно-патріотичної спрямованості. Наприклад, юнкери Чугуївського військового училища мали змогу ознайомитися з передовими виданнями Російської імперії початку ХХ ст.: «В читальні були газети «Русский инвалид», «Новое время», «Российское слово» та журнали «Разведчик», «Нива»» [2, с. 3–7; 155]. Юнкерам заборонялося тримати літературу, яка мала антимонархічну спрямованість. В училищах діяла система спільних засідань офіцерів стройового начальницького складу, на яких доповідали про кожного юнкера окремо, його якості, характер, переваги і недоліки. Виховний процес включав також бесіди про патріотизм, естетику, манери поведінки в різних життєвих ситуаціях. Була практика спостереження офіцерами за поведінкою юнкерів під час виходу в місто.

При кожному навчальному закладі була власна церква. Релігійне виховання мало велике значення, тому майбутні офіцери дотримувались обрядів, сповідувалися, співали в хорі [34, с. 15].

Випускники військових училищ після завершення навчального курсу отримували молодший офіцерський чин залежно від розряду успішності:

поручника, підпоручника, прапорщика. Початок служби молодого офіцера починався з розподілу випускників військовим керівництвом у стінах навчального закладу [12; 120].

Наказом по військовому відомству № 243 від 31 травня 1910 року, з 1 вересня 1910 року Одеське піхотне юнкерське училище було перейменовано в Одеське військове училище, без зміни діючих штатів. Цим же наказом реформуванню підлягало й Чугуївське військове училище [42, с. 378]. 28 липня 1910 р. вводилися нові навчальні програми для військових училищ по всій Російській імперії. У них приділялася увага тактичній підготовці, вивченню топографії. З початком Першої світової війни курси стали короткими та тривали всього три місяці [34, с. 11] (Додаток С).

Згідно з циркуляром Київського губернатора від 29 жовтня 1911 р. за № 8413 передбачалося виконати засади «Положення про позашкільну підготовку російської молоді до військової служби». Для цього створювалися змішані дружини, у яких брала участь «молодь як позашкільна, так і учні навчальних закладів різних відомств» [356, с. 287].

Варто зазначити, що на прикладі «Положення про позашкільну підготовку російської молоді до військової служби» ми можемо простежити, як змалечку царський уряд нав'язував українцям власну ідеологію та заохочував до служби в армії. Уся молодь вважалася російською без поділу за національною ознакою. Українці вивчали військову історію не власного народу, а російського, щоб захищати надалі не ідею національного відродження, а царський режим у межах Київського та Одеського військових округів (Додадок Т).

У 1912 р. відкрито Сергієвське артилерійське училище, спеціалізацією якого була підготовка офіцерів фахівців з важкої артилерії. Училище було розраховано на 300 юнкерів. У 1915 р. у Києві було відкрито Миколаївське артилерійське училище. З початком Першої світової війни юнкери проходили прискорені курси та здебільшого відправлялися одразу до діючих частин на фронті. У навчальних курсах цих закладів більше уваги приділялося

топографії та іншим спеціальним технічним дисциплінам, аніж у піхотних та кавалерійських училищах [34; 155].

У 1915 р. вперше на українських землях було відкрито Олексіївське інженерне училище в місті Київ. Навчальні курси були восьмимісячними для усіх вступників [34; 155]. Відкриття нових закладів протягом 1912–1915 рр. було зумовлено наростаючим конфліктом країн Антанти та Троїстого союзу, необхідним поповненням складу частин в округах на території України фахівцями у справі інженерії та артилерії.

16 листопада 1910 р. вийшов циркуляр Штабу Київського військового округу про дозвіл студентам Київського університету вступати на службу вільно визначеними. Патріотично налаштована молодь отримала дозвіл без військової освіти вступати у частини російської армії. Після змін у «Статуті про військову повинність» у 1906 р. термін безпільгової служби у пішій артилерії та піхоті складав три роки; чотири роки на діючій службі в інших родах військ; та сім-вісім років у запасі [362, с. 47].

У 1912 р. до «Статуту про військову повинність» було внесено нові зміни. У вільно визначені мали змогу записатися чоловіки з медичною, вищою та середньою освітою, особи з шістьма класами будь-якого середнього навчального закладу або з двома класами духовної семінарії віком від сімнадцяти років. Після складання іспиту спеціальних військових дисциплін вільно визначені отримували офіцерське звання. Усі, хто екзамен не склав перебували на дійсній службі два роки та шістнадцять у запасі. Офіцери Київського та Одеського округів з вільно визначених проходили дійсну службу рік та від трьох до шести місяців та шістнадцять з половиною років перебували у запасі [344].

Протягом військової кар'єри офіцери проходили курси, наприклад стрілкові для штабс-капітанів піхоти. Практична підготовка командирів роти у країнах Західної Європи була довгостроковою, натомість у Російській імперії вона тривала впродовж трьох років (1908–1910 рр.), а згодом програму закрили у зв'язку з великими витратами. Військовослужбовці

проходили навчання за кошти держави, але відволікались від своїх безпосередніх обов'язків, що впливало на нестачу офіцерського корпусу під час таборових зборів. Офіцери на курсах вивчали теорію та техніку стрільби, прийоми обробки результатів стрільби за допомогою таблиць та графічних площ розсіювання, прийоми ведення стрілецького бою ротою, новітні відомості артилерії, фортифікації [100, с. 19–21].

Протягом 24–29 серпня 1910 р. відбувалися маневри частин Київського військового округу в районі Пепетовка – Житомир – Андрюшівка – Самгородок – Старокостянтинів. Згідно з агентурними повідомленнями австрійці планували стежити за ходом навчань через своїх спеціально відряджених осіб або звичайних обивателів, тому 16 серпня вийшло повідомлення київського губернатора про протидію шпигунству. У ньому зазначалося, що «з метою деякої протидії даній організації, при штабі головного керівника маневрів і начальників сторін» командувалось «по одному офіцеру і по чотири нижніх чина польового жандармського ескадрону для спостереження за сторонніми особами в районах розташування й дії військ». Особи, які підозрювались у шпигунстві, затримувалися і передавались в розпорядження місцевої міліцейської влади [324, с. 211–212].

У березні 1910 р. військові Київського військового округу пильно стежили за приготуваннями австрійської армії до маневрів в Галіції. У зв'язку з цим біля австрійського кордону проводилися маневри кавалерійського корпусу імператорської армії [79, с. 141].

На початку ХХ ст. у російській армії увага приділялася службі дозорів на українських землях. Дозори встановлювали для пильнування за рухом військ сусідніх держав, наприклад під час маневрів або відпрацювання бойових ситуацій. Залежно від відстані до головних сил супротивника встановлювалось один-два дозори. Від своїх частин розвідники висувались як правило на відстань у 300–400 кроків.

Відправлялися і дозори для охорони флангів бойового порядку. При цьому нагляд за супротивником відбувався на відстані у 400–500 кроків від призначеного бойового порядку та здійснювався безперервний сигнальний зв'язок з ним. Під час зіткнення з ворогом розвідники починали вести вогонь та рухалися ланкою на відстані 15–20 кроків один від одного [335, с. 37].

Під час руху похідної колони висилалися дозори вперед, у тил, на фланги. Навіть після успішного переходу на певній місцевості, ворог міг завдати удару з будь-якої сторони, тому від пильності розвідки залежало вчасне попередження про загрозу або її відсутність. У частинах, розквартированих у Київському і Одеському округах, практикувалося висилання дозорів у складі від трьох до п'яти чоловіків для огляду місцевості від сторожових застав або окремої команди. Вступати в бій малій групі заборонялось, але якщо розвідники потраплять у пастку, а часу для відправки повідомлення бракувало, вони мали застосувати вогнепальну зброю [335].

При огляді об'єктів на місцевості (будинків, фільварків, хуторів, міст) рекомендувалось опитувати місцевих жителів, якщо виявлялася така нагода. Дозори розділялися на крайні та середні для огляду населеного пункту. У село, місто після перевірки впускались усі охочі, але нікого не випускали, а до головних сил відправлялося повідомлення про результати розвідки. У межах військових округів на українських землях залишали дозори для збереження зв'язку між частинами на марші та сторожовими заставами. Для кінних роз'їздів у нічній час збільшувалася кількість вартових, при цьому незаряджені гвинтівки тримали у руках [335, с. 44–46] (Додаток У).

Навчання та роз'яснення основних положень служби дозорів для нижніх чинів рот, ескадронів, команд починалось у казармі. До виходу на маневри вони повинні були засвоїти теорію, щоб згодом показати на практиці свої здібності. Важко засвоювалися солдатами розділи «Організація дозорів» і «Організація повідомлень», натомість велика теоретична увага приділялася діяльності дозорів та зустрічі з супротивником. Обов'язкове навчання проходили всі унтер-офіцери полку [335, с. 52].

У серпні 1911 р. імператор Микола II не залишив поза увагою маневри в Київському військовому окрузі. На залізничному вокзалі міста Києва царя зустріли командувач війська генерал-ад'ютант М. Іванов, голова Ради міністрів П. Столипін, барон В. Фредерікс. Перед будівлею Маріїнського палацу Микола II провів огляд військ у присутності військового міністра Російської імперії В. Сухомлінова та вищезазначених осіб. Головні маневри відбулись у Київському повіті біля міста Макаріва [322, с. 1–107].

У 1912 р. війська Київського військового округу проводили літні навчання. Штаб і обер-офіцери запасу на цей час командувалися до всіх частин військ, що залучалися на загальні збори. У маневрах брали участь військовослужбовці 9 армійського корпусу: штаб корпусу та управління корпусного інтенданта, 5 піхотна дивізія, 5 артилерійська бригада, 42 піхотна дивізія, 42 артилерійська бригада, 9 кавалерійська дивізія, 9 кінний артилерійський дивізіон, 9 мортирний артилерійський дивізіон, 2 кінно-гірський гарматний дивізіон, 6 саперний батальйон, 6 понтонний батальйон, 4 іскрова рота; 10 армійського корпусу: штаб корпусу та управління корпусного інтенданта, 9 піхотна дивізія, 9 артилерійська бригада, 31 піхотний дивізіон, 31 артилерійська бригада, 10 кавалерійська дивізія, 3 донський козачий артилерійський дивізіон, 10 мортирний артилерійський дивізіон, 7 саперний батальйон та 11 армійського корпусу: штаб корпусу та управління корпусного інтенданта, 11 піхотна дивізія, 11 артилерійська бригада, 32 піхотна дивізія, 32 артилерійська бригада, 11 кавалерійська дивізія. Під час проведення літніх таборових навчань деяким частинам дозволялось перевезення та повернення у місце розташування залізницею, а офіцери отримували на цей час добові гроші [299, с. 1–20].

Обороздатність українських земель у разі війни залежала від кількості військ, що дислокувалися у межах Київського та Одеського округів. Станом на 1911 р. у Харкові та Харківській губернії розташовувалися наступні військові частини: у місті Чугуєві – Чугуївське військове училище, 3 гусарський полк та 3 донський козачий артилерійський дивізіон у складі 4

та 5 донських батареї. У Балаклеї знаходився 5 запорізький кавалерійський полк, а у Валчах 1 батарея 9 артилерійської бригади. П'ята батарея цієї ж бригади дислокувалася у Богодухові. За назвою деяких з'єднань ми можемо простежити, що в імператорській армії залишилася традиція, пов'язана з веденням історії полку від козачих формувань Гетьманщини [232, с. 45].

Російська імперія мала потужні військові сили й у містах Київської, Подільської, Волинської, Полтавської, Чернігівської губерній [189, с. 32 – 42]. Станом на 1913 р. у їх межах розташовувалися наступні військові з'єднання: Київська губернія – 1 та 2 Уральський козачий полк у складі дев'ятої кавалерійської дивізії, 2 кінний гірський артилерійський дивізіон, 33 та 43 піхотні дивізії, 42 кінна дивізія; Полтавська губернія – 9 піхотна дивізія та кадетський корпус; Чернігівська губернія – 44 піхотна дивізія, а у Вінниці розташовувалася 14 піхотна дивізія [233, с. 1–3].

Згодом досвідчений офіцерський склад, унтер-офіцери та солдати, які відбували службу на українських землях та фронтах Першої світової війни, після розпаду Російської імперії були українізовані. Наприклад, 15 квітня 1918 р. вийшов Наказ по Військовим Офіціям УНР по Генеральному штабу ч. 75, у якому зазначалось, що з метою збереження кадрів, частин, управлінь для майбутніх формувань залишалися старі кадри як основні кадри майбутньої армії. Отаманів і старшин штабів, корпусів, дивізій і муштрових частин залишали за списками частин, затверджувались тимчасові штати старшин. Для уникнення плутанини частинам залишалися їхня імператорська номерація, а з 1 березня 1918 р. надавались кредити для їхнього утримання [172, с. 164].

Владою УНР задокументовано квартирні приписи щодо штабів і частин військ які підлягали розформуванню. Згодом було визначено тимчасові штати управи корпусу пішої дивізії, 3-х курінного пішого полку, кінно-козачої дивізії, кінно-козачого полку 4-х сотеного складу, гарматної бригади, дивізіона батареї кінної тяги тощо [336, с. 170].

Однак військова присутність імператорської армії у межах округів на території України не повною мірою забезпечувала боєздатність військово-службовців. Наприклад, постачання «матеріальної частини» для розквартированих артилерійських частин у Волинській губернії здійснювалося недостатньо. Окрім того у багатонаціональній армії царської Росії офіцери-поляки не мали змоги отримати господарчу посаду в інтендантській академії, що призводило до їх невдоволення.

Згідно з наказом по військам Київського військового округу від 18 лютого 1914 р. перевірявся стан зброї в межах округів. Перевірка генералітетом звітів штаб-офіцерів за 1912–1913 рр. довела неефективність збереження зброї. Значний її відсоток, представлений до огляду, виявився несправним. Серед виявлених недоліків було несвоєчасне виправлення зброї у майстернях, тому що «збройові майстерні обтяжені виконанням різних господарських робіт на шкоду своїм прямим призначенням» [284, с. 54–56].

Окрім вищезазначених недоліків, перевірка виявила недостатню обізнаність офіцерів з правилами огляду зброї, що призвело до несвоєчасного нагляду у ротах. У наказі зазначалося, що «збереження зброї не поставлено на належний рівень. Нижні чини не навчені правилам складання і заощадження зброї» [284, с. 54–56].

На нашу думку, у 1914 р. виявлені значні порушення норм статутів та некомпетентність офіцерського корпусу у перевірці озброєння, що спричинило до підрив боєздатності військових округів на українських землях. Військовослужбовці у частинах не мали змоги у разі війни своєчасно отримати необхідну кількість зброї та приступити до виконання своїх службових обов'язків. Підготовка до широкомасштабної війни Російської імперії, як союзника країн по Антанті та поступове озброєння округів на українських землях виявилися неефективними заходами. Збереження в поганих умовах псувало гвинтівки, а кошти, які можна було б направити на постачання нових видів озброєння йшли на ремонт попередніх партій. Своєчасна перевірка округів генералітетом довела нагальні проблеми у

військовій системі російської імператорської армії, які треба було усунути до початку військових дій. Офіцери не знали, як виконувати свої обов'язки згідно з зазначеними нормами, а солдатів вчили заощадженню, яке також призводило до поломок зброї на складах.

Після лютневої революції в Росії на українських землях Центральною Радою для навчання власних збройних формувань використовувався досвід російської імператорської армії. Для українських військових формувань залишились актуальними Статут внутрішньої служби 1910 р., Статут гарнізонної служби 1913 р., Стройовий піхотний статут 1908 р., Польовий статут 1912 р., використовувались програми та настанови для підготовки інструкторів кінноти та піхоти [288, с. 182; 289, с. 184].

Центральна Рада не мала часу на створення власних статутів і настанов під час військової загрози. З розпадом Російської імперії залишалась актуальною тактика та стратегія, яка була напрацьована в попередні десятиліття, а навчений кадровий склад було залишено для подальшої оборони Української Народної Республіки.

Центральна Рада (згодом УНР) стала правонаступницею традицій російської імператорської армії не тільки у впровадженні військової системи царського уряду. На українській теренах залишилось багато зразків різного вогнепального та холодного озброєння, великі склади з набоями. Українці скористалися нагодою для обмундирування та озброєння власних військових загонів. Обмундируванням українських вояків станом на 1917 р. залишалася стара російська форма, впроваджувалися погони кольору української символіки, частково відроджувалися знаки розрізнення. Серед озброєння ройових було залишено гвинтівку Мосіна зразка 1891 р., патронні сумки на 30 набойів, чотиригранні голчасті багнети [11].

Упродовж весни-літа 1917 р. українізовувалися військово-навчальні заклади в Києві, Одесі, Чугуєві, Полтаві. Єлізаветграді. Після оголошення Третього універсалу українські землі, що перебували у складі Російської імперії, увійшли до УНР. Актуальним питанням для української влади

залишався поділ українських земель на два військові округи – Київський та Одеський (без Кримського півострову).

Висновки до четвертого розділу:

На початку ХХ ст. царський уряд приділяв увагу моральному вихованню у військах, продовжувалася русифікація серед молоді через її підготовку до військової служби. Юнкерські училища на українських землях модернізувались у військові, вісім з яких діяло на українських землях.

У стратегічних планах царату ймовірними супротивниками вважались Німеччина і Австрія, тому Київському та Одеському округам приділялась особлива увага. Проводилися маневри одразу в декількох округах (Курські маневри) для розуміння наступальних та оборонних можливостей військовослужбовців, які проходили службу на українських землях.

Військове міністерство складало планові мобілізаційні розклади, за якими повинні були відбуватися призови до лав імператорської армії. Російсько-японська війна 1904–1905 рр. виявила недоліки щодо нестачі військових для відправки на театр військових дій, що змусило провести додаткові мобілізаційні заходи. Новітня зброя, яка повинна була стати у нагоді при веденні ймовірної війни з західними сусідами Російської імперії, відправлялася на Далекий Схід, що зруйнувало стратегічні плани царату на українських землях. Погане забезпечення госпіталів та вибуття військово-службовців через хвороби по дорозі на Далекий Схід призвело до посилення заходів щодо перевірок солдатів та офіцерів на стан здоров'я прямуючих за новим призначенням.

Поразка Російської імперії у війні з Японією призвела до нового етапу реформування військово-окружної системи та навчання військ. Серед заходів було проведено скорочення строків служби, військово-медичні госпіталі модернізувались у військово-санітарні, вийшли нові постанови навчання багнетному бою та новий стройовий піхотний статут, будувались казарми в Одесі.

ВИСНОВКИ

У результаті здійсненого наукового пошуку автор дійшов наступних висновків.

Актуальність теми визначається тим, що аналіз досвіду впровадження та реформування російським царським урядом військово-окружної системи на українських землях може стати у нагоді під час реалізації теоретичної основи створення новітніх українських збройних сил. Велике значення має повна та достовірна реконструкція військових реформ другої половини XIX – початку XX ст.

Аналіз наявного масиву літератури з питань здійснення військових реформ на території України в другій половині XIX – на початку XX ст. засвідчив відсутність роботи узагальнюючого характеру. Наше дослідження, є працею, у якій узагальнено розвиток військово-окружної системи на території України в цей період.

Загалом зауважимо, що в дорадянській, емігрантській, радянській, російській, українській літературі, присвяченій історії досліджень військового реформування на території України в другій половині XIX – на початку XX ст., висвітлено окремі аспекти або в регіональному вимірі, або у проблемному. На комплексний характер вивчення військової реорганізації претендують сучасні російські дослідники, які у своїй більшості включають сучасну територію України до загальноросійського імперського виміру. Подекуди у їхніх роботах відчувається погляд на реформування військово-окружної системи в Україні як на провінційні регіони Російської імперії. Водночас не враховується загальноукраїнський контекст розвитку військової справи, який згодом вплинув на створення збройних українських формувань УНР, Української держави.

Джерельну базу роботи склали наступні види джерел: актові, справочинні, періодичні видання, джерела особового походження, довідкові джерела, картографічні матеріали, фотодокументи. Зокрема, опрацьовано

фонди Центрального державного архіву вищих органів влади, Центрального державного історичного архіву (м Київ), Державного архіву Одеської області, Державного архіву Харківської області, Державного архіву Сумської області. У роботі використовувалися загально-наукові та спеціально-історичні методи дослідження.

Проаналізовано процес військового реформування у 60-ті – 70-ті роки XIX ст. Визначено, що внаслідок військових реформ на українських землях було удосконалено систему військового управління – введено військові округи (Київський, Одеський та Харківський); створено мережу військових училищ; почалося переозброєння армії. Запровадження загальної військової повинності замість рекрутського набору та скорочення термінів служби призвело до появи в суспільстві та військовому середовищі нового розуміння особистості військовослужбовця.

Діяльність полкових шкіл у військових округах стала основою для подальшого розповсюдження освіти серед рекрутів. Унтер-офіцери, вихідці з найнижчих прошарків суспільства Російської імперії стали провідною ланкою між офіцерством та солдатами. У 60-ті роки XIX ст. намітилася тенденція до більш демократичних та професійних стосунків начальства та підлеглого в імператорських збройних силах під час здійснення реформування армії у військових округах на території України.

З'ясовано, що Київському військовому округу відводилося значне місце у стратегічних планах царату на українських землях. Дніпровський басейн дозволяв мати плацдарми для наступальних дій та тиліві бази для забезпеченні армії необхідними видами озброєння, боєприпасами та продовольством.

Виявлено, що під час здійснення військових реформ у Одеському окрузі в другій половині XIX ст. постачання зброї відбувалося дуже повільно, багато уваги приділялося проведенню військових маневрів, але іноді вони проходили як театральна постановка. Військовослужбовці заздалегідь

повинні були знати свої ролі, щоб генералітет був задоволений результатами. Багато уваги приділялося стройовому кроку.

Нехтування досвідом російсько-турецької війни 1877–1878 рр. позначилося на тому, що європейські країни почали посилювати свої позиції у військовій справі, а деякі російські генерали дотримувалися застарілої тактики ведення бойових дій та перешкоджали запровадженню нового озброєння до армійських підрозділів. Виявилися прогалини реформування попередніх років, тому головним елементом у піхотній тактиці став розсипний стрій. У зв'язку з цим положення піхотного статуту були переглянуті. Приділялась увага саперним батальйонам, поліпшувалась система тилового забезпечення.

Як оперативно-стратегічна територіальна одиниця Російської імперії Харківський військовий округ функціонував упродовж 1864–1888 рр. Скорочення фінансування армії призвело до його розформування. Харківський військовий округ, який не мав перспектив у стратегічних планах імперського уряду, було ліквідовано, а інфраструктуру передано до Московського та Київського військових округів. Внаслідок цього Київський військовий округ отримав спільні кордони з Московським округом, що змінило надалі стратегічні плани царату щодо забезпечення обороноздатності Російської імперії на західних кордонах, а на українських землях залишилося два округи – Київський та Одеський.

З'ясовано особливості модернізації імперських збройних сил на теренах України наприкінці XIX ст. Російська імперія прагнула на українських землях побудувати міцну армію для оборони західних кордонів та для проведення наступальних дій на потенційних супротивників у разі виникнення військових дій.

Охарактеризовано стан російської армії на українських землях на початку XX ст. Київський та Одеський військові округи реформувалися за єдиною системою, притаманною для всіх округів Російської імперії. Поліпшувалося технічне оснащення збройних сил, реформувалася система

військової освіти, навчання військ. Відбувалося реформування військово-медичного управління Київського та Одеського військових округів. Головна увага зверталась на обстеження стану здоров'я офіцерів та рядових, впровадження нових засобів боротьби з епідеміями.

Військові реформи зумовили зміни в системі комплектування армії. Зміна строків військової служби і пільг для призовників сприяла подальшому збільшенню мобілізаційних резервів. Серед призовників все більше стало з'являтися фабричних робітників.

Значні успіхи були досягнуті в забезпеченні військ стрілецькою зброєю й артилерією. Поява на озброєнні армії магазинної гвинтівки Мосіна, кулеметів, нових гармат сприяло підвищенню ефективності у діях військ і подальшій зміні військової тактики.

Однак були й недоліки військового будівництва, які особливо виявилися в період російсько-японської війни 1904–1905 рр. Після неї військові реформи і подальші перетворення не були повністю завершені. Військові з'єднання Київського військового округу виявилися не готовими до ведення тривалих бойових дій.

Деякі урядовці у військовому міністерстві були прихильниками застарілих методів ведення бою та вповільнювали своєчасні рішення для запровадження нових принципів у ставленні до солдатів, а брак новітніх видів озброєння не давав змоги запроваджувати на практиці нові тактичні та стратегічні плани.

Розглянуто військові та соціальні аспекти розвитку імперської армії на території підросійської України (1906–1914 рр.). Охарактеризовано діяльність військово-навчальних закладів на українських землях. Встановлено, що військові училища були залежні від внутрішньої та зовнішньої політики, розуміння світових процесів розвитку військової науки генералітетом та царем.

В умовах активізації соціальних виступів царський уряд досить часто використовував військові підрозділи для їх придушення. Це негативно

впливало на моральний стан деяких військовослужбовців, призваних з числа робітників. В імперських військах мала місце дискримінація за національною ознакою щодо євреїв та поляків.

Доведено, що після розпаду Російської імперії досвід та результати реформування імперської армії було використано військовими формуваннями УНР. На українських землях зберігалися Київський та Одеський (без Кримського півострова) військові округи, але їхні стратегічні завдання підлягали корегуванню згідно з вимогами періоду українських визвольних змагань 1917–1921 рр. Було запозичено статuti, озброєння та частково зразки обмундирування російської імперської армії. Військові училища, армійські підрозділи українізовано та включено до складу УНР, Української Держави.

Дослідження не вичерпує всіх питань, пов'язаних з порушеною проблематикою. Теоретичні положення та результати дисертації можуть стати підґрунтям для подальшого вивчення, підготовки навчальних курсів з історії України, енциклопедичних видань, методичних посібників.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Айрапетов О. Р. Испытание войной: реформы и вооруженные силы России и Турции в 1860 – 1870-е гг. *Российская история*. 2016. № 6. С. 15–27.
2. Альмендингер В. В. Чугуевское военное училище. *Военная Белья*. 1971. № 108. С. 3–7.
3. Алфавитные списки мещан города Харькова, подлежащих рекрутской повинности, составлены в 1869 г. Державний архів Харківської області. Ф. 280 (Харківське губернське присутствіє). Оп. 2. Спр. 58. Арк. 1–14; 155.
4. Аранович А. В. Интендантство русской армии во второй половине XIX – начале XX века. *Военно-исторический журнал*. 2006. № 10. С. 15–17.
5. Аранович А. В. Интендантское снабжение русской армии во второй половине XIX – начале XX века : моногр. / Санкт-Петерб. гос. ун-т технологии и дизайна. СПб.: ИПЦ СПбГУТД, 2005. 425 с.
6. Аркуша О. Г., Кондратюк К. К., Мудрый М. М., Сухий О. М. Час народів. Історія України XIX століття: Навчальний посібник / За заг. ред. М. М. Мудрого. Львів: ЛНУ імені Івана Франка, 2016. 408 с.
7. Арсланов Р. А., Керов В. В., Мосейкина М. Н. История России с древнейших времен до начала XX века : Учеб. для студентов гуманитар. спец. / В.В. Керова. Москва: Высш. шк., 2001. 784 с.
8. Арсланов Р. Ф., Шептура В. Н. Проведение мобилизации и мобилизационная работа в русской армии. Вторая половина XIX века. *Военно-исторический журнал*. 2007. № 1. С. 3–10.
9. Артиллерийский журнал. 1893. № 12. С. 24.
10. Бегунова А. И. Русская кавалерия в русско-турецкой войне 1877–1878 гг. *Сержант*. 1999. № 12. С. 3–3.
11. Бескровный Л. Г. Русская армия и флот в XIX веке. Военно-экономический потенциал. Москва: Наука, 1973. 432 с.

12. Бескровный Л. Г. Армия и флот России в начале XX века. Военно-экономический потенциал. Москва: Наука, 1986. 473 с.
13. Бескровный Л. Г. Очерки военной историографии России. Москва: Наука, 1962. 532 с.
14. Безугольный А. Ю., Ковалевский Н. Ф., Ковалев В. Е. История военно-окружной системы в России. 1862–1918. Москва: Центрополиграф, 2012. 502 с.
15. Бобровский П. О. Взгляд на юнкерские училища, их развитие и состояние со времени их учреждения (1864 г.). *Военный сборник*. 1869. №3. С. 61–94.
16. Бобровский П. О. Взгляд на грамотность в учебных командах или полковые школы в нашей армии. Санкт-Петербург, 1871. 79 с.
17. Бобровский П. О. К истории военно-учебных реформ императора Александра II. *Русская старина*, 1887. №. 6. С. 345–366.
18. Бонч-Бруевич М. Д. Военные реформы Д. А. Милютин. *Военная мысль*. 1943. № 10–11. С. 61–76.
19. Бонч-Бруевич М. Д. Драгомиров о боевой подготовке офицеров. Москва, 1944. С. 16
20. Бондаренко Г. Историчне пізнання: питання теорії і практики. Луцьк, 1998. 217 с.
21. Вейндрих А. А. Союз меча с рельсом. *Инженерный журнал*. 1903. № 11–12. С. 1583–1636.
22. Вільсон Е. Українці. Несподівана нація. Київ : «К.І.С.», 2004. 552 с.
23. Военная энциклопедия Сытина URL: <http://www.runivers.ru/lib/book-3046/9605/> (дата звернення: 24.06. 2017).
24. Военный устав о наказаниях. История Отечества в свидетельствах и документах. Москва: ТРИТЭ, 1993. 534 с.
25. Военно-конская перепись 1902 года. Державний архів Харківської області. Ф. 841 (Костянтиноградське повітове Полтавської губернії у військовій повинності присутствіє). Оп. 1. Спр. 38. Арк. 24–29.

26. Военно-судебный устав / Российский военный сборник. Москва: Военный университет, 1996. № 10. С. 178–179.
27. Военно-статистический ежегодник армии за 1910 год. Санкт-Петербург, 1911. 321 с.
28. Воинский устав о строевой пехотной службе. Ротное ученье. Санкт-Петербург : Военная типография, 1868. 86 с.
29. Воинский устав о строевой пехотной службе. Одиночное, шереножное и взводное ученье. Санкт-Петербург : Военная типография, 1869. Частина IV. 130 с.
30. Воинский устав пешего строя кавалерии. Санкт-Петербург : Военная типография, 1884. 100 с.
31. Войде Н. Мирные маневры и их значение. *Военный сборник*. 1894. № 5. С. 65–81.
32. Волков С. В. Русский офицерский корпус. Москва : Воениздат, 1993. 368 с.
33. Волковинський В. М. Військові реформи 1860 – 1870-х рр. Енциклопедія історії України : Т. 1: А–В / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Ін-т іст. Укр. Київ: Наукова думка, 2003. С. 552–553.
34. Воробьева А. Ю. Российские юнкера, 1864 – 1917. История военных училищ. Москва : Астрель, 2002. 61 с.
35. Временные правила для обучения роты и батальона рассыпному строю / ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. 54. Отд-е 10-е. Санкт-Петербург, 1881. С. 476.
36. Временные правила для местностей, объявленных на военном положении. Державний архів Одеської області. Ф. 16 (Одеська міська управа). Оп. 50. Спр. 225. Арк. 220–223.
37. Временное наставление по самоокапыванию пехоты малою лопатою / ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. 54. Отд-е 1-е. Санкт-Петербург, 1881. С. 487.
38. Всеподданнейшій доклад по Военному министерству за 1863 г. Санкт-Петербург, 1864. С.1.

39. Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1877 год. Санкт-Петербург, 1879. С. 83–84.
40. Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1880 год. Отчет Главного военно-медицинского управления / Исторический очерк деятельности Военного управления в России в первое двадцатипятилетие благополучного царствования государя императора Александра Николаевича. (1855–1880 гг.) / Сост. полк. Хорошхиным и Еврейновым, под руковод. ген.-лейт. Богдановича. Т. 6. Приложение № 72, 1881. С. 13–17.
41. Всеподданнейший отчет о действиях Военного министерства за 1881 год. Санкт-Петербург, 1883. С. 11.
42. Всеподданнейшие отчёты о действиях Военного министерства за период 1907–1912 годов / История Отечества в свидетельствах и документах. Москва: ТРИТЭ, 1993. 534 с.
43. Всеподданнейший отчет главного посредника о больших в высочайшем присутствии маневрах в Курской губернии 1902 года / Ген.-фельдм. Михаил. Санкт-Петербург : Воен. тип., 1903. 128 с.
44. Высочайшее повеление, объявленное военным министром. Об увеличении содержания Ротным, Эскадронным, Сотненым и другим Командирам / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Отд. 1. Т. 6, № 3756. Санкт-Петербург, 1888. С. 247.
45. Высочайше утверждённое мнение Государственного совета (Собр. Узак. 1888 г. Июля 1, ст. 559). Об изменении сроков службы в войсках и ополчении и правил, относящихся до ратников первого разряда ополчения / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 8., № 5345. Санкт-Петербург, 1890. С. 391.
46. Высочайше утверждённое Положение о крепостных минных ротах / ПСЗРИ. Собр. [В 2-х отд-ниях]. Т. 10., № 6661. Санкт-Петербург, 1893. С.247–251.
47. Высочайше утверждённое Положение об Одесском морском батальоне / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 24., № 25004. Санкт-Петербург, 1907. С. 849–851.

48. Высочайше утверждённое мнение Государственного совета (Собр. Узак. 1886 г. марта 11, ст.205). Об увеличении сроков действительной военной службы для лиц, получивших высшее и среднее образование, и о вызываемых сею мерою изменений в Уставе о воинской повинности / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 6., № 3508. Санкт-Петербург, 1888. С. 53–54.
49. Высочайше утверждённые Правила производства смотров стрельбы в полевой артиллерии / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 16., № 12840. Санкт-Петербург, 1899. С. 324–325.
50. Высочайше утверждённое Положение о Полевом Управлении войск в военное время / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Отд. 1. Т. 10, № 6609. Санкт-Петербург, 1893. С. 98–291.
51. Галушко Ю., Колесников А. Школа Российского офицерства. Москва : Знание, 1993. 321 с.
52. Герцо-Виноградский А. О причинах некомплекта офицерского состава в крепостной артиллерии и о мерах к улучшению технических условий, в которых находится этот состав. *Военный сборник*. 1906. № 8. С. 83–92.
53. Гладких П. В. Медицинская служба русской армии в Первой мировой войне (1914–1917 гг.). *Военно-историческое наследие Первой мировой войны в Республике Беларусь и Российской Федерации: проблемы изучения, сохранения и использования: сб. науч. ст. / Учреждение образования «Гродненский гос. ун-т им. Я. Купалы»*. Гродно, 2016. С. 38–73.
54. Глинка В. М. Русский военный костюм XVIII – начала XX века. Ленинград : Художник РСФСР, 1988. 356 с.
55. Годовой отчет о числе новобранцев по Херсонской губернии за 1883 г. Державний архів Одеської області. Ф. 5 (Управа тимчасового Одеського генерал-губернатора). Оп. 1. Спр. 731. Арк. 34–35.
56. Греков Ф. В. Краткий исторический очерк военно-учебных заведений. 1700–1910. Москва, 2006. 455 с.

57. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX ст. / Навчальний посібник для учнів гуманітарних гімназій, ліцеїв, студентів історичних факультетів вузів, вчителів. Київ: Генеза, 2000. 360 с.
58. Гулевич А. А. Война и народное хозяйство. Санкт-Петербург, 1898. 188 с.
59. Гулевич А. А. Киевский военный округ: Военно-географическое и статистическое описание: Приднепровский пограничный район: Прил. 1. К., 1904.
60. Данилов А. О снабжении войск и парков огнестрельными припасами в военное время. *Военный сборник*. 1894. № 6. С. 290–304.
61. Данилов Н. А. Исторический очерк развития военного управления в России. Санкт-Петербург : тип. П.Ф. Пантелеева, 1902. 680 с.
62. Дворниченко А. Ю., Кащенко С. Г., Флоринский М. Ф. Отечественная история (до 1917 г.) : Учеб. пособие / И.Я. Фроянова. Москва.: УИЦ Гардарики, 2002. 445 с.
63. Дело Константиноградского уездного по воинской повинности присутствия о лицах подлежащих призыву исполнению воинской повинности, но не приписавшихся по участкам. Державний архів Харківської області. Ф. 841 (Костянтиноградське повітове Полтавської губернії у військовій повинності присутствіє). Оп. 1. Спр. 45. Арк. 32–33.
64. Дело о назначении под городом Киевом Штабом Киевского военного округа маневров с боевою стрельбою. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ). Оп. 622. Спр. 519. Арк. 1–9.
65. Дело о представлении в Военно-медицинские управления Одесского военного округа сведений о врачах, фармацевтах и ветеринарах, изъявивших желание служить во время войны в армии и фронтовых и лечебных учреждениях, а также в военно-медицинских учреждениях по месту своего жительства. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів

- України, м. Київ). Ф. 356 (Канцелярія миколаївського військового губернатора, м. Миколаїв Херсонської губернії). Оп. 1. Спр. 241. Арк. 1–13.
66. Дело об учреждении в г. г. Харькове, Одессе и Санкт–Петербурге временных генерал-губернаторов и назначении на должность Харьковского генерал-губернатора графа Лорис-Меликова 4 апреля 1879 года – 14 февраля 1880 года. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 1191 (Тимчасовий харківський генерал-губернатор). Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–28.
67. Дело о проведении практических полевых занятий офицерами Генерального штаба Киевского военного округа. 31 июля – 15 сентября 1871 года. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ). Оп. 50. Спр. 210. Арк. 1– 10.
68. Дело об испытании разрывных снарядов на Трифильевском острове вблизи города Новогеоргиевска 7 апреля 1881 – 5 декабря 1881 гг. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 419 (Прокурор Одеської судової палати, м. Одеса). Оп. 1. Спр. 784. Арк. 1–60.
69. Дело об открытии в городе Одессе военно-окружного и окружного судов и выборе мировых судей. 10 ноября 1867 – 26 июля 1869 гг. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 385 (Жандармське управління м. Одеси). Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1– 16.
70. Деникин А. И. Путь русского офицера. Москва : Прометей, 1990. 516 с.
71. Деникин А. И. Старая армия. Офицеры. Москва : Айрис-пресс, 2005. 512 с.
72. Джаншиев Г. А. Эпоха великих реформ. Изд. 7-е доп. Москва, 1898. 896 с.
73. Дмитриев В. И. Рюрик. (Юнкерский папаша) / Сост. по воспоминаниям юнкеров и офицеров Одес. пехотного юнкерского училища В. И. Дмитриев. Одесса : тип. Б. Сапожникова, 1900. 94 с.

74. Добrorольский С. К. Мобилизация русской армии в 1914 году. Подготовка и выполнение. По материалам Военно-исторического архива. Москва, 1929. 157 с.
75. Доклад Военного министерства от 15 января 1862 года URL: http://referatwork.ru/category/istoria/view/81753_organizacionnye_reformy (дата звернення: 07.11.2017).
76. Докладная записка по мобилизационному комитету 18 января 1877 г. Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. Вып. 11. Мобилизация русской армии и сосредоточение в Бессарабии. Санкт-Петербург, 1898. С. 174 – 186.
77. Докладная записка министра внутренних дел И. Н. Дурново Александру III о волнении рабочих в м. Юзовке и присылке войск для подавления волнения. 3 августа 1892 г. Центральный Государственный Архив города Москвы. Ф. ДП.-2 дел-во. Д. 124.-Ч. 8-а. Л. 4.
78. Домонтович М. А. Полтавский кадетский корпус в первые годы его существования. *Исторический вестник*. 1890. Т. 42. № 11. С. 444–476.
79. Донесение начальнику Волынского ГЖУ от 4 марта 1910 года о подготовке маневров кавалерийского корпуса вблизи австрийской границы в связи с предстоящими маневрами в Галиции войск австрийской армии. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 1599 (Помічник начальника Волинського губернського жандармського управління в Житомир-ському, Овруцькому та Старокостянтинівському повітах, м. Житомир Волинської губернії). Оп. 1. Спр. 27. Арк. 141.
80. Донесение начальника Очаковской крепостной жандармской команды от 26 июня 1906 года о прибытии в Очаков командующего войсками Одесского военного округа генерала Каульбарса для наблюдения маневров очаковской артиллерии. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 385 (Жандармське управління м. Одеси). Оп. 1. Спр. 1978. Арк. 54.

81. Донік О. М. Україна у переддень та в добу ліберальних реформ 1860 – 1870 років. Київ: Кріон, 2012. 240 с.
82. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. Том II (від половини XVII століття). Мюнхен : Дніпрова хвиля, Київ: Глобус, 1992. 217 с.
83. Драгомиров М. О системе обучения стрельбе. *Военный сборник*. 1876. № 5. С. 151–159.
84. Драке Л. Сравнительное обозрение русского и австрийского кавалерийских уставов. *Военный сборник*. 1872. № 11. С. 83–103.
85. Дроздовский А., Краснова Е. Одесское пехотное юнкерское училище. URL: https://odessitclub.org/publications/almanac/alm_48/alm_48_107_12-2.PDF (дата звернення: 27.12. 2016).
86. Дубинский В., Аустрин Г. Владимирский Киевский кадетский корпус. *Военная быль*. № 83. 1967. С. 1–14.
87. Ежегодник русской армии за 1880 г. Ч. II. Санкт-Петербург, 1880. С.1.
88. Енциклопедія історії України / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2003–2013 URL: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?-C21COM=F&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU> (дата звернення: 25. 02.– 24.03. 2017).
89. Ерошкин Н. П. Российское самодержавие. Москва : РГГУ, 2006. 495 с.
90. Ерошкин Н. П. Военно-окружная реформа (1862–1864 гг.) : дис. канд. ист. наук: 07.00.09. «История СССР». Москва, 1953. С. 60.
91. Ерошкин Н. П. Военно-окружная реформа (1862-1864) : автореф. дис. канд. ист. наук 07.00.09. «История СССР», МГИАИ. Москва, 1953. 16 с.
92. Єсельчик С. Історія України: становлення модерної нації / За ред. М. Климчука; Авториз. пер. з англ. А. Цимбал. Київ: Laugus, 2011. 376 с.
93. Єсюнін С. М. Подільський період (35-го драгунського) Белгородського полку в другій половині XIX – на початку XX ст. *Воєнна історія Сіверщини і Слобожанщини. Науковий збірник. Матеріали всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 15 грудня 2010 року*. Харків–Київ : Національний військово-історичний музей України, 2010. С.103–105.

94. Єсюнін С. М. Військові гарнізони міст Подільської губернії другої половини XIX – початку XX століття: до історії формування та становлення. *Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції*. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2007. Т.1. С. 335–343.
95. Єсюнін С. М. 12-й армійський корпус Київського військового округу в другій пол. XIX – на поч. XX ст.: до історії формування та становлення військових гарнізонів. *Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини*. Збірник наукових праць. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 15 березня 2012 р. м. Київ. Київ : Національний військово-історичний музей України, 2012. С. 234–240.
96. Єфімова О. В. Витоки становлення та розвитку вітчизняних кадетських корпусів. *Теорія та методика навчання та виховання* : зб. наук. пр. / ХНПУ ім. Г. С. Сковороди; [редкол.: А. В. Троцько та ін.]. Харків: ХНПУ. 2014. Вип. 35. С. 49–56.
97. Жарова Н. Л. История Отечества 1900–1940. Москва : Просвещение, 1992. 428 с.
98. Журавлєв А. Ю. Подготовка обер-офицерского состава русской армии в юнкерских военных училищах второй половины XIX – начала XX в.: дис. канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история». Санкт-Петербург, 2008. 322 с.
99. Завадский Н. П. Владимирский Киевский кадетский корпус, 1851–1901 гг., исторический очерк. Киев, 1908. 145 с.
100. Загнеев Н. Практическая подготовка кандидатов на должности ротных командиров в пехоте на окружных стрелковых курсах. *Военный сборник*. 1911. № 9. С. 19–30.
101. Зайончковский П. А. Самодержавие и русская армия на рубеже XIX–XX столетий: 1881-1903. Москва, 1973. 429 с.
102. Зайончковский П. А. Военные реформы 1860–1870 годов в России. Москва: Изд-во Моск. ун-та, 1952. 371 с.

103. Зайончковский П. А. Русский офицерский корпус накануне Первой мировой войны / П. А. Зайончковский (1904–1983 гг.) : Статьи, публикации, воспоминания о нем. Москва : РОССПЭН, 1998. С. 24–69.
104. Записка, представленная Государю Императору Военным Министром 7 февраля 1877 г. / Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. Вып. 11. Мобилизация русской армии и сосредоточение в Бессарабии. Санкт-Петербург, 1898. С. 196 – 204.
105. Золотницкий (инициалы не известны). Мешки под насыпи провианта и производство реднины в губерниях Киевского военного округа. *Военный сборник*. 1868. № 5–6. С. 183–191.
106. Иванова В. До історичного портрета генерала М. І. Драгомирова. *Воєнна історія Сіверщини і Слобожанщини*. Науковий збірник. Матеріали всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 15 грудня 2010 року. Харків–Київ : Національний військово-історичний музей України, 2010. С.137–140.
107. Игнатъев А. А. Пятьдесят лет в строю. Москва: Воениздат, 1996. 752 с.
108. Извлечения из приказов военного министра. Приказы с 85 по 141-й. *Военный сборник*. 1866. Т.50. № 7. С. 86–87.
109. Изонов В. В. Подготовка русской армии накануне Первой мировой войны. *Военно-исторический журнал*, 2004. №10. С. 34–39.
110. Инструкция для занятий с офицерами / История Отечества в свидетельствах и документах. Москва: ТРИТЭ, 1993. 534 с.
111. Історія українського війська / М. Відейко, А. Галушка, В. Лободаєв. Харків : Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2016. 416 с.
112. Історія України: А–Я: енциклопедичний довідник / Інститут історії України НАН України; Упорядкув. та наук. ред.: І. З. Підкова, Р. М. Шуст, І. Гирич; наукова рада: В. Смолій (гол.), І. Гирич (відп. секр.) та ін.; кер. проекту О. Дубас. 3-тє вид., доопрац. і доп. Київ: Генеза, 2008. 1520 с.
113. История Украинской ССР. Т. 1 / Ред. кол.: А. К. Касименко, Ф. Е. Лось, В. А. Дядиченко, П. А. Лавров, Ф. П. Шевченко, Ф. Я. Ястребов. АН

- Украинской ССР. Институт истории Украины. Киев : Изд-во АН УССР. 1951. 652 с.
114. История Украинской ССР / Ред. кол.: В. А. Дядиченко, А. К. Касименко (гл. ред.), Ф. Е. Лось, Ф. П. Шевченко, Ф. А. Ястребов. АН Украинской ССР. Институт истории. Т. 1. Киев : Изд-во АН УССР. 1956. 923 с.
115. История Украинской ССР. В 10 т. Т. 5 : Украина в период империализма (начало XX в.) / Редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др.; Редкол. тома: В. Г. Сарбей (отв. ред.) и др. АН УССР. Ин-т истории. Киев : Наук. думка. 1983. 752 с.
116. История Украинской ССР. В 10 т. Т. 4 : Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (XIX) / АН УССР. Ин-т истории; Редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др.; Редкол. тома: Н. Н. Лещенко (отв. ред.) и др. Киев : Наук. думка. 1983. 694 с.
117. История Украинской ССР. В 10 т. Т. 5 : Украина в период империализма (начало XX в.) / Редкол.: Ю. Ю. Кондуфор (гл. ред.) и др.; Редкол. тома: В. Г. Сарбей (отв. ред.) и др. АН УССР. Ин-т истории. Киев : Наук. думка. 1983. 752 с.
118. Кадеты, гардемарины, юнкера. Мемуары воспитанников военных училищ XIX века URL: <https://www.litmir.me/br/?b=171276&p=1> (дата звернення: 14. 05. 2017).
119. Кадетские корпуса XIX – нач. XX вв. : украинское измерение (система обучения и воспитания) / А. Г. Барадачев, В. В. Цыбулькин, Л. Н. Рожен. Киев: Преса України, 2012. 272 с.
120. Каменев А. И. История подготовки офицерских кадров в России. Москва : Наука, 1990. 247 с.
121. Капелер А. Мала історія України. Київ, 2007. 264 с.
122. Карпенко М. Київський кадетський корпус: сторінки історії (1852– 1920 рр.). *Військово-історичний альманах Центрального музею Збройних Сил України*. 2006. Ч. 13. С. 4–24.

123. Карпущенко С. В. Быт русской армии XVIII – начала XX века. Москва : Воениздат, 1999. 366 с.
124. Касьянов Г., Смолій В., Толочко О. Україна в російському історичному дискурсі: проблеми дослідження та інтерпретації / НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2013. 128 с.
125. Книга для записки заявлений о пропусках и ошибках в призывном списке с 1875 по 1885 гг. Державний архів Харківської області. Ф. 441 (Харківське міське у військовій повинності присутствіє). Оп. 1. Спр. 24. Арк. 1–5.
126. Кожевникова Г. В. Реорганизация управления русской армии накануне Первой мировой войны (1910–1914 гг.) : автореф. дис канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история». Москва, 2000. С. 22–25.
127. Козеллек Р. Часові пласти: Дослідження з теорії історії. Київ : Дух і літера, 2006. 429 с.
128. Коровин В. В. Документальные источники о подготовке и проведении больших Курских маневров 1902 г. *Вестник архивиста*. 2013. № 2. С. 29–47.
129. Королёв М. А. Преобразование армии и флота Российской империи в контексте военных реформ (вторая половина XIX – начало XX вв.) : дис. канд. историчних наук: 07.00.02 «Отечественная история». Москва, 2009. 214 с.
130. Кочадзе Д. В. Военные реформы в истории России. *Экономика, статистика и информатика*. 2012. № 3. С. 35–38.
131. Крылов В. М. Милютинские военные реформы в артиллерии. *Военно-исторический журнал*. 2002. №1. С. 65–69.
132. Кудашев Н., Азар В. Крымский конный её Величества Государыни Императрицы Александры Феодоровны полк. Сан-Франциско, 1978. 249 с.
133. Кузнецов С. В. Влияние реформ Д. А. Милютин на военную историю России конца XIX – начала XX века. *Мир науки, культуры, образования*. 2013. № 5. С. 363–366.

134. Куропаткин А. Н. Задачи русской армии. Т. II. : Задачи не связанные с национальной политикой. Санкт-Петербург : Склад В. Березовского, 1990. 526 с.
135. Лацинский А. Хронология русской военной истории: хронологический указатель войн, сражений и дел, в которых участвовали русские войска от Петра I до новейшего времени. Санкт-Петербург : Тип. Департ. уделов, 1891. 289 с.
136. Левченко Л. Л. Історія Миколаївського і Севастопольського військового губернаторства (1805–1900) : Навчальний посібник / Л. Л. Левченко. Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могилы, 2006. 300 с.
137. Леонов О. С., Ульянов И. П. Регулярная пехота 1855–1918. Москва : АСТ–ЛТД, 1998. 623 с.
138. Литвин В. М. Історія України. У 3-х томах. Т. II. Кінець XVIII–початок ХХ ст. Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 2005. 760 с.
139. Мавродин В. В. Перевооружение русской армии и флота стрелковым оружием перед Крымской войной и в начале военных реформ (1830–1867 гг.) : автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02. Ленинград, 1973. 21 с.
140. Магочій П.-Р. Україна: історія її земель та народів / Пер. с англ. Е. Гийдель, С. Грачова, Н. Кушко, О. Сидорчук; карти П.-Р. Магочій; покажчики Л. Ільченко; наук. ред. С Біленький; ред.. укр.. вид. Л. Ільченко; відп. ред. В. Падяк. Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2012. 794 с.
141. Майков П. По вопросу об упрощении войскового письмоводства. *Военный сборник*. 1865. № 9. С. 110–123.
142. Максимов Н. Очерк основных положений предстоящего преобразования военно-судной части в России. *Военный сборник*. 1865. № 5– 6. С. 247–266.
143. Максимович М., Шильдер Н., Хорошхин М., Богданович М. Исторический очерк деятельности военного управления в первое двадцатипятилетие благополучного царствования государя императора

Александра Николаевича (1855–1880 гг.) : В 6 т. Санкт-Петербург : тип. М. Стасюлевича, 1879. 421 с.

144. Маркевич В. Е. Ручное огнестрельное оружие. Санкт-Петербург : Полигон, 2005. 496 с.

145. Марков А. Л. Кадеты и юнкера. Русские кадеты и юнкера в мирное время и на войне. Москва : Вече, 2007. 384 с.

146. Мартьянов П. О распространении в войсках военно-юридического образования. *Военный сборник*. 1866. №5. С.87–93.

147. Мартьянов А. Сакская санитарно-лечебная станция. *Разведчик*. 1892. № 97. С. 244–247.

148. Машкин Н. А. Высшая военная школа Российской империи XIX – начала XX века : автореф. дис. канд. ист. наук: 07.00.02 «Отечественная история». Москва, 1973. 57 с.

149. Мельников Е. О. Здійснення військових реформ у Київському військовому окрузі у II пол. XIX ст. «Україна і світ: проблеми історії» : Всеукраїнська науково-практична конференція 27 листопада 2015 року. Маріуполь : МДУ, 2015. С. 17–19.

150. Мельников Е. О. Здійснення військових реформ у Київському військовому окрузі на початку XX ст. *Збірник тез доповідей студентів історичного факультету, студентського самоврядування МДУ за результатами участі у Декаді студентської науки 2016 року*. Маріуполь : МДУ, 2016. С. 91–92.

151. Мельников Е. О. Здійснення маневрів у Одеському військовому окрузі у другій половині XIX ст. «Україна у світовому історичному просторі» : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 08 квітня 2016 року. Маріуполь : МДУ, 2016. С. 49–51.

152. Мельников Е. О. Здійснення військових реформ в Одеському військовому окрузі в другій половині XIX ст. «Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук» (м. Ужгород, 08–09 квітня 2016 р.). Херсон : Видавничій дім «Гельветика», 2016. С. 36–38.

153. Мельников Е. О. Розвиток військово-медичного управління Київсь-кого та Одеського військових округів на початку ХХ ст. *«Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук»* (м. Київ, 28–29 жовтня 2016 р.). Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. С.56–59.
154. Мельников Е. О. Військові реформи Д. Мілютіна на українських землях (1862–1874 рр.) *«Перспективи розвитку сучасної науки»* (м. Львів, 02–03 грудня 2016 р.). Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2016. С. 153–156.
155. Мельников Е. О. Діяльність військових училищ Російської імперії в межах військових округів на українських землях на початку ХХ ст. *Схід*. 2016. № 6 (146) . С. 65–68.
156. Мельников Е. О. Підготовка унтер-офіцерського складу у полкових школах Харківського військового округу у 60-ті рр. ХІХ ст. *Вісник МДУ*. 2017. № 18. С. 45–51.
157. Мельников Е. О. Військові реформи П. Ванновського на українських землях (1881-1898 роки). *«Україна у світовому історичному просторі»* : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 21 квітня 2017 року. Маріуполь : МДУ, 2017. С. 51–53.
158. Мельников Е. О. Здійснення маневрів Київського військового округу у другій половині ХІХ ст. *Гуржіївські історичні читання* : Зб. наук. пр. / ред. кол. : В. А. Смолій, С. В. Корновенко, А. Г. Морозов [та ін.] / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Черкаський нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. Черкаси : Вид. Чабаненко Ю. А., 2017. Вип. 11. С. 76–83.
159. Мельников Е. О. Реформування Одеського військового округу у 70-ті роки ХІХ ст. *Гілея: науковий вісник*. Збірник наукових праць / Гол. ред В.М. Вашкевич. Київ : «Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 126 (11). С. 21–27.
160. Мельников Е. О. Реформування Київського та Харківського військових округів у 80-ті роки ХІХ ст. *Емінак*. 2018.№ 1 (21). Т.1.С. 26–30.
161. Мельников Е. О. Висвітлення питання реформування військових округів на українських землях у другій половині ХІХ–початку ХХ ст. у російській історіографії . *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник*

матеріалів XX підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ / За заг. ред К.В. Балабанова. Маріуполь : МДУ, 2018. С. 110–113.

162. Мельников Е. О. Причины та наслідки розформування Харківського військового округу Російської імперії. «Україна у світовому історичному просторі» : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 20 квітня 2018 року. Маріуполь : МДУ, 2018. С. 13–15.

163. Мельников Е. О. Організація мобілізаційних заходів в Одеському військовому окрузі у другій половині XIX ст. «Україна у світовому історичному просторі» : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 26 квітня 2019 року. Маріуполь : МДУ, 2019. С. 41–43.

164. Мензенкамф Н. Заготовление для войск продовольствия и обмундирования по сроку 1865 года. *Военный сборник*. 1866. № 7. С. 78.

165. Милютин Д. Старческие размышления о современном положении военного дела в России. *Известия Императорской Николаевской Военной академии*. 1912. № 30. С. 833–858.

166. Министерство внутренних дел от 31 июля 1870 г. Уведомление Новороссийского и Бессарабского генерал-губернатора с разрешения взимания у населения подвод для перевозки обмундирования и снаряжения для интендантских складов в армейские части. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 356 (Канцелярія Миколаївського військового генерал-губернатора). Оп. 1. Спр. 87. Арк. 1.

167. Михайлов А. А. Руководство военным образованием в России во второй половине XIX – начале XX веков. Псков. 1999. 243 с.

168. Молчанов В. Б. Вплив воєнних реформ Д. О. Мілютіна на життєзабезпечення російських військових в російських губерніях у другій половині XIX ст. *Проблеми історії України XIX–початку XX ст.* 2012. Вип. 20. С. 171–200.

169. Морозов С. Д. Военное образование в России на рубеже XIX–XX вв. *Военно-исторический журнал*. 1998. № 5. С.82–91.

170. Муфтий-Заде С. Памятка крымца конного ее величества государыни императрицы Александры Федоровны полка 1784–1913. Симферополь: Типо-литография В.И. Якубовича, 1914. 32 с.
171. Наказ про походну форму української армії. 1 квітня 1918 року. № 142. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 1076 (Генеральне секретарство по військових справах Української Центральної ради, м. Київ). Оп. 1. Спр. 11. Арк. 104–105.
172. Наказ по Військовій Офіції УНР по Генеральному штабу. Ч. 75. 15 квітня 1918 р. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 1076 (Генеральне секретарство по військових справах Української Центральної ради, м. Київ). Оп. 1. Спр. 14. Арк. 164.
173. Наряд мобилизационный Змиевского уездного по воинской повинности присутствия на случай частной мобилизации по расписанию № 20. Державний архів Харківської області. Ф. 225 (Зміївське повітове у військовій повинності присутствіє). Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1–5.
174. Наряд циркулярам и всем распоряжениям правительства относящиеся ведению устава о воинской повинности. Державний архів Харківської області. Ф. 21 (Харківське губернське у військовій повинності присутствіє). Оп. 1. Спр. 2. Арк. 15–21.
175. Наставление для мобилизации пешей действующей, резервной и запасной артиллерии и полевых артиллерийских парков. Санкт-Петербург : Военная типография, 1886. 151 с.
176. Наставление по самоокапыванию артиллерии: Выс. утв. 12 июня 1909 г. Санкт-Петербург : Воен. тип., 1909. 35 с.
177. Настольная записка по 3-му общему набору за 1865 г. Державний архів Харківської області. Ф. 280 (Харківське губернське присутствіє). Оп. 1. Спр. 145. Арк. 30.
178. Незнамов А. А. Текущие военные вопросы. Санкт-Петербург, 1909. 138 стр.

179. Обручев Н. Н. О вооруженной силе и ее устройстве. *Российский военный сборник*. 1992. № 1. С. 29–49.
180. Об изменении штатов некоторых учреждений инженерного корпуса / ПСЗРИ. Собр. [В 2-х отд-ниях]. Т. 10., № 7096. Санкт-Петербург, 1893. С. 649–651.
181. Об изменении штатов некоторых учреждений инженерного корпуса / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т.15., № 12147. Санкт-Петербург, 1899. С. 639.
182. Об изменении штатов некоторых учреждений инженерного корпуса / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т.16, № 13102. Санкт-Петербург, 1899. С. 563–564.
183. Об образовании в Окружных Штабах некоторых военных округов Госпитальных Отделений / ПСЗРИ. Собр. [В 2-х отд-ниях]. Т. 10., № 7091. Санкт-Петербург, 1893. С. 647–648.
184. Об объявлении воинской повинности караимами. Державний архів Одеської області. Ф. 1 (Управління Новоросійського генерал-губернатора). Оп. 62. Спр. 146. Арк. 1–2.
185. Об освобождении от призыва в армию в мирное время лиц, имеющих степень доктора медицины. Державний архів Одеської області. Ф. 45 (Новоросійський університет). Оп. 18. Спр. 60. Арк. 1–12.
186. Об отмене барашковой шапки и об установлении фуражки в виде единственного головного убора в Одесском, Туркестанском и Кавказском военных округах / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 29, № 17355. Санкт-Петербург, 1902. С. 840–841.
187. Об увеличении числа мест в Елисаветградском местном лазарете и об упразднении Измаильского местного лазарета / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 13, № 9391. Санкт-Петербург, 1897. С. 106.
188. Об увеличении штата личного состава Одесского военного госпиталя / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 17, № 14572. Санкт-Петербург, 1900. С. 599.
189. Об увеличении штата Одесского Жандармского Полицейского Управления железных дорог / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 19, № 16428. Санкт-Петербург, 1902. С. 90.

190. Об увеличении штата психиатрического отделения Киевского военного госпиталя / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 19, № 17570. Санкт-Петербург, 1902. С. 1024.
191. Об увеличении штата Кременчугского и Харьковского Жандармских Полицейских Управлений железных дорог / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 19, № 17707. Санкт-Петербург, 1902. С. 1186.
192. Об увеличении числа казеннокоштных воспитанников в Киевской военно-фельдшерской школе / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 18, № 16017. Санкт-Петербург, 1901. С. 964.
193. Об упразднении крепости третьего класса Бендеры, об обращении крепости третьего класса Киев в крепость-склад и об упразднении крепости-склада Бобруйск / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 17, № 13865. Санкт-Петербург, 1900. С. 125–126.
194. Об упразднении Херсонского аптечного магазина / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 9. Отд-е 1-е, № 6266. Санкт-Петербург, 1891. С. 567.
195. Об усилении строевого состава Севастопольской крепостной артиллерии 5-мя ротами / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 12, № 8669. Санкт-Петербург, 1895. С. 399.
196. Об успехе призыва новобранцев по Купянскому уезду в 1877 г. Державний архів Харківської області. Ф. 21 (Харківське губернське у військовій повинності присутствіє). Оп. 1. Спр. 387. Арк. 3–6.
197. Об учебных сборах запасных нижних чинов 1877–1878 гг. Державний архів Одеської області. Ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника). Оп. 1. Спр. 1614. Арк. 1–46.
198. Об учреждении в Киевском военном округе главной санитарной станции в местечке Батурин / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 17, № 14594. Санкт-Петербург, 1900. С. 614–615.
199. Об учреждении в Одессе постоянного рекрутского присутствия. Державний архів Одеської області. Ф. 4 (Одеська міська рада). Оп. 42. Спр. 21. Арк. 1–46.

200. Об учреждении Варшавского и Одесского Кадетских Корпусов, на 500 казеннокоштных интернов каждый, и об утверждении штата и ведомости о суммах на содержание кадет и хозяйственных расходов названных Корпусов / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 19, № 16771. Санкт-Петербург, 1902. С. 353.
201. Об учреждении в городе Сумах, Харьковской губернии, Кадетского корпуса / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 19, № 17944. Санкт-Петербург, 1902. С. 1276–1277.
202. Об учреждении в Штабах Петербургского и Одесского военных округов Отчетного и Этапного отделений / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 24, № 24322. Санкт-Петербург, 1907. С. 326.
203. Об учреждении военно-полевых судов (1906 г., августа 19) / История государства и права России в документах и материалах с древнейших времен по 1930 г. Москва, 2000. С. 333–334.
204. Обзор деятельности Военного министерства в царствование императора Александра III. 1894 год / История Отечества в свидетельствах и документах. Москва: ТРИТЭ, 1993. 534 с.
205. Объяснительная записка к строевому пехотному уставу 1908 года. Санкт-Петербург : Военная типография, 1908. С. 1–5.
206. Обязательное постановление Харьковского губернатора от 4 декабря 1914 года о запрещении повышать цены на предметы необходимых для военных надобностей. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 310 (Харківське відділення Харківського жандармського поліцейського управління залізниць, м. Харків). Оп. 7. Спр. 39. Арк. 14.
207. Огородников Ф. Тактическая подготовка пехоты. *Военный сборник*. 1911. № 2. С. 10–26.
208. Одесский Великого князя Константина Константиновича кадетский корпус. 1899–1924. Нью-Йорк, 1974. 405 с.
209. О вступлении в Одессу 28-го полка казачьего войска. Державний архів Одеської області. Ф. 16 (Одеська міська управа). Оп. 50. Спр. 72. Арк. 1–19.

210. О дислокации войск Одесского военного округа. Державний архів Одеської області. Ф. 16 (Одеська міська управа). Оп. 50. Спр. 227. Арк. 1–2.
211. О жалобах крестьян, мещан и других лиц на начальников уездных по воинским повинностям за взятничество, незаконную отправку на службу и другие злоупотребления по службе. Державний архів Одеської області. Ф. 5 (Управа тимчасового Одеського генерал-губернатора). Оп. 1. Спр. 1931–2002. Арк. 1–55.
212. О количестве и составе войск находящихся в Екатеринославской губернии в 1881 г. Державний архів Одеської області. Ф. 5 (Управа тимчасового Одеського генерал-губернатора). Оп. 1. Спр. 7. Арк. 55.
213. О количестве войск, расквартированных в Киевской губернии. Из отчета Киевского градоначальника от 17 января 1863 года. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ). Оп. 41. Спр. 26. Арк. 7.
214. Омеличев А. В. Военно-политические взгляды Д. А. Милютин и современность : дис. канд. полит. наук: 23.00.01. «Теория и история политической науки». М., 2000. 145 с.
215. О недостаточном снабжении войск, расквартированных в Волынской губернии «материальной частью». Из донесения начальника Волынского ГЖУ от 16 декабря 1912 года. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ). Оп. 861. Спр. 259. Арк. 59.
216. О новом отпуске артиллерийским батареям денег на постройку мишеней, на снаряжение снарядов и на приготовления зарядов для ежегодной практической стрельбы из орудий / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 19, № 17547. Санкт-Петербург, 1902. С. 991–992.

217. О мероприятиях в случае мобилизации войск в Одесском градоначальстве. Державний архів Одеської області. Ф. 2 (Канцелярія Одеського градоначальника). Оп. 2. Спр. 2900. Арк. 1–85.
218. О подчинении 51-й, 55-й и 56-й пехотных резервных бригад и драгунских полков 10-й кавалерийской дивизии Главным Начальникам Киевского и Московского военных округов / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 24, № 24453. Санкт-Петербург, 1907. С. 91.
219. О поставке лошадей в войска по измененному мобилизационному расписанию № 15. Державний архів Харківської області. Ф. 21 (Харківське губернське у військовій повинності присутствіє). Оп. 2. Спр. 1161. Арк. 1–5.
220. О приведении на военное положение и в усиленный состав некоторых резервных частей войск в Казанском, Московском и Киевском военных округах, а равно некоторых частей специальных родов оружия, военно-врачебных заведений и запасных батальонов армии / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 24, № 24630. Санкт-Петербург, 1907. С. 556–557.
221. О приведении на военное положение войсковых частей Петербургского и некоторых других военных округов армии / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 24, № 24806. Санкт-Петербург, 1907. С. 719–720.
222. О принятии мер для прекращения побегов за границу татар, евреев и других с целью избежания всеобщей воинской повинности. Державний архів Одеської області. Ф. 1 (Управління Новоросійського генерал-губернатора). Оп. 63. Спр. 90. Арк. 1.
223. О производстве в Харьковской губернии 6-го общего набора с 15 января по 15 февраля 1868 года. Державний архів Харківської області. Ф. 280 (Харківське губернське присутствіє). Оп. 1. Спр. 148. Арк. 1.
224. О порядке и условиях упразднения Харьковского военного округа / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 8, № 5461. Санкт-Петербург, 1890. С. 498–500.
225. О порядке перехода к вновь устанавливаемым срокам службы. Март 1906 года № 1798. ЦДАК України (Центральний державний історичний

архів України, м. Київ). Ф. 347 (Одеський військово-окружний суд, м. Одеса Херсонської губернії). Оп. 1. Спр. 1846. Арк. 243–244.

226. О призыве в учебный сбор 1896 года из губерний и областей Европейской России и Кавказа нижних чинов запаса пехоты, пешей и крепостной артиллерии / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 16, № 12649. Санкт-Петербург, 1899. С. 202 – 203.

227. О призыве в учебный сбор 1897 года из губерний и областей Европейской России и Кавказа нижних чинов запаса пехоты, пешей и крепостной артиллерии / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 17, № 13959. Санкт-Петербург, 1900. С. 182–183.

228. О призыве нижних чинов запаса на службу. Державний архів Харківської області. Ф. 224 (Вовчанське повітове у військовій повинності присутствіє). Оп. 1. Спр. 7. Арк. 1–18.

229. О разделе города на призывные участки для исполнения воинской повинности. Державний архів Одеської області. Ф. 16 (Одеська міська управа). Оп. 49. Спр. 630. Арк. 1–3.

230. О размещении воинских частей. Державний архів Одеської області. Ф. 16 (Одеська міська управа). Оп. 57. Спр. 99. Арк. 1.

231. О разрешении некоторым лицам отбывать воинскую повинность не по месту приписки. Державний архів Харківської області. Ф. 21 (Харківське губернське у військовій повинності присутствіє). Оп. 2. Спр. 284. Арк. 125–130.

232. О расположении воинских частей в городе Харькове и Харьковской губернии. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 336 (Харківське Головне жандармське управління). Оп. 1. Спр. 2482. Арк. 45.

233. О расквартировании войск в уездах Киевской, Волынской и Подольской губерниях. Из рапортов уездных управляющих за 1912 год. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ).

- Ф. 442 Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ). Оп. 642. Спр. 199. Арк. 32–42.
234. О рекрутах принятых в зачет рекрутских наборов. Державний архів Харківської області. Ф. 280 (Харківське губернське присутствіє). Оп. 1. Спр. 149. Арк. 33.
235. О рекрутской повинности русских поселенцев на Крымском полуострове. Державний архів Одеської області. Ф. 1 (Управління Новоросійського генерал-губернатора). Оп. 61. Спр. 113. Арк. 1–9.
236. Организация артиллерийских парков до войны 1877 и 1878 гг. / Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. Вып. 11. Мобилизация русской армии и сосредоточение в Бессарабии. Санкт-Петербург, 1898. С. 14–18.
237. О Совете Государственной Обороны (Высочайше утверждено 8-го июня 1905 года) / Законодательные акты переходного времени. 1904– 1908 гг. Москва, 2010. С. 73–78.
238. О сокращениях и изменениях штатов войск по мирному их составу. Высочайшее повеление от 23.08.81 г. Санкт-Петербург, 1881. С.1.
239. О строительстве казарм для войск. Державний архів Одеської області. Ф. 16 (Одеська міська управа). Оп. 84. Спр. 611. Арк. 1–125.
240. О сформировании 21-го саперного батальона при 3-й саперной бригаде, в Киевском военном округе / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 19, № 17808. Санкт-Петербург, 1902. С. 1186.
241. О сформировании осадного артиллерийского батальона в Киеве / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 12, № 8612. Санкт-Петербург, 1895. С. 356.
242. О сформировании в Николаеве отдела оружного артиллерийского склада Одесского военного округа / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 14, № 10981. Санкт-Петербург, 1898. С. 592–593.
243. Отчет Главного комитета по устройству и образованию войск с октября 1874 г. по октябрь 1878 г. Санкт-Петербург, 1879. 95 с.

244. Отчёт полевого штаба Действующей армии за 1904 год / История Отечества в свидетельствах и документах. Москва: ТРИТЭ, 1993. 534 с.
245. Отчёт полевого штаба Действующей армии за 1905 год / История Отечества в свидетельствах и документах. М.: ТРИТЭ, 1993. 534 с.
246. Отчёт о военно-повозочной переписи за 1909 год по Киевской, Подольской, Волынской, Харьковской губ. Инструкция о порядке производства военно-конской и военно-повозной переписи. (1891, 1909 гг.). ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ). Оп. 706. Спр. 193. Арк. 1079–1157.
247. Отношение командующего войсками Одесского военного округа от 13 декабря 1865 года о внедрении населению близлежащих к городу Николаеву сел о необходимости кормить квартирующих у них солдат. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 356 (Канцелярія миколаївського військового губернатора, м. Миколаїв Херсонської губернії). Оп. 1. Спр. 55. Арк. 1–2.
248. О формировании в военное время бригадных лазаретов по одному на каждую бригаду в стрелковых бригадах: 1-го и 2-го Варшавского военного округа, 3-го Киевского и 5-го Виленского военных округов / ПСЗРИ. Собр. 3-е. Т. 16, № 12708. Санкт-Петербург, 1899. С. 258–259.
249. О численности войск находящихся постоянно в городе Севастополе. Державний архів Одеської області. Ф. 5 (Управа тимчасового Одеського генерал-губернатора). Оп. 1. Спр. 388. Арк. 1.
250. Палицин Ф. Ф. Доклад о мероприятиях по обороне Государства, подлежащих осуществлению в ближайшее десятилетие. Санкт-Петербург : Воен. тип., 1908. С. 116–133.
251. Первухин Д. В. Организация и деятельность полковых судов в Вооруженных Силах России с 1867 по 1921 год : дис. канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория права и государства; история права и государства; история правовых и политических учений». Москва, 2000. 210 с.

252. Перепеловский К. М. Киевское Великого Князя Константина Константиновича Военное Училище. К столетию со дня основания 1865–1965. *Военно-историческая библиотека «Военной Были»*. 1965, № 9. 24 с.
253. Переписка міської управи з Харківським губернським управлінням по питанню пожертвувань П. І. Харитоненком 500 тис. крб. для будівництва Сумського кадетського корпусу. Державний архів Сумської області. Ф. 1 (Сумська управа). Оп. 1. Спр. 55. Арк. 1–2.
254. Переписка со Штабом Одесского военного округа, командующими воинских частей, комендантом и городским головой города Николаева о передвижении и расквартировании воинских частей. 14 сентября 1876 г. – 26 сентября 1878 г. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 356 (Канцелярія миколаївського військового губернатора, м. Миколаїв Херсонської губернії). Оп. 1. Спр. 122. Арк. 1–85.
255. Перечень общих распоряжений и действий по обороне Черноморского побережья с 12 апреля по 25 мая / Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. Вып. 17. Оборона Черноморского побережья. Санкт-Петербург, 1899. С. 109–113.
256. Перечень общих распоряжений и действий по обороне Черноморского побережья с 25 мая 15 июня / Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. Вып. 17. Оборона Черноморского побережья. Санкт-Петербург, 1899. С. 122–124.
257. Перечень общих действий по обороне Черноморского побережья с 15 июня по 1 июля / Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. Вып. 17. Оборона Черноморского побережья. Санкт-Петербург, 1899. С. 130–133.
258. Перечень общих действий по обороне Черноморского побережья с 1 по 15 июля / Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. Вып. 17. Оборона Черноморского побережья. Санкт-Петербург, 1899. С. 135–137.

259. Перечневые сведения о лошадях принадлежащих частным лицам по 2-му военно-конскому участку в 1900 г. Державний архів Харківської області. Ф. 226 (Ізюмське повітове у військовій повинності присутствіє). Оп. 1. Спр. 1. Арк. 15–24.
260. Петров П. В., Соколов Н. А. Главное управление военно-учебных заведений: Исторический очерк / В кн. Столетие Военного министерства. Т. 10. Ч. 1 – 3. Санкт-Петербург, 1902–1914. С. 3–46.
261. Письмо г.-ад. Милютина г.-ад. Непокойчицкому от 5 декабря 1876 г. / Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. Вып. 11. Мобилизация русской армии и сосредоточение в Бессарабии. Санкт-Петербург, 1898. С. 76–78.
262. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 496 с.
263. Погоский А. О грамотности в войсках. *Военный сборник*. 1866, № 6. С. 251–264.
264. Політична історія України. XX ст.: У 6 т. / І. Ф. Курас. Київ: Генеза, 2002–2003. Т. 1: На зламі століть (кінець XIX ст. – 1917 р.) / Ю. Левенець, Л. Нагорна, М. Кармазіна. Київ: Генеза, 2002. 424 с.
265. Положение о Главном управлении войсками, входящими ныне в состав 1-й армии / ПСЗРИ. Собр. 2-е. Отд. 1. Т. 37, № 38452. Санкт-Петербург, 1862. С. 660–663.
266. Положение о Главном управлении войсками, входящими в состав 5-го Армейского и Сводного кавалерийского корпусов / ПСЗРИ. Собр. 2-е. Отд. 1. Т. 37, № 39021. Санкт-Петербург, 1863. С. 476–477.
267. Положение о полевом управлении войск в военное время: (Приказ по воен. вед. 1890 г. № 62). Санкт-Петербург : Военная типография, 1913. 325 с.
268. Положение о школах и учебных командах артиллерийских войск / ПСЗРИ. Собр. 2-е. Т. 54. Отд-е 2-е. Санкт-Петербург, 1881. С. 139.

269. Положение о мерах к охранению государственного порядка и общественного спокойствия / Российский военный сборник. Москва : Военный университет, 1996. № 10. С. 90–93.
270. Положение об охранении воинской дисциплины и взысканиях дисциплинарных. СПб., 1863. С.1.
271. Положение о перевозке войск водою на судах частных пароходных обществ, товариществ и пароходоладельцев / Военный сборник. 1867. Т.55. № 6. С. 137–149.
272. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. Т. 2. Від середини XVII століття до 1923 року. Київ: Либідь, 1995. 608 с.
273. Поляков С. П. О подготовке российской молодёжи к военной службе в конце XIX – начале XX века. *Военно-исторический журнал*. 2008. № 8. С. 50–54.
274. Послужные списки лиц служивих в воинской присутствии. Державний архів Харківської області. Ф. 224 (Вовчанське повітове у військовій повинності присутствіє). Оп. 1. Спр. 10. Арк. 42–43.
275. Правила временного содействия войск гражданским властям для охраны порядка и общественной безопасности в различных случаях / Российский военный сборник. Москва: Военный университет, 1996. № 10. С. 94–96.
276. Правила о воспрещении военнослужащим принимать участие в политических партиях и собраниях / Российский военный сборник. Москва: Военный университет, 1996. № 10. С. 96–97.
277. Правила для взаимных отношений гражданских и военных властей / Российский военный сборник. Москва: Военный университет, 1996. № 10. с. 97–98.
278. Правила распределения по войскам вольноопределяющихся, принятых на службу присутствиями по воинской повинности. Державний архів Одеської області. Ф. 45 (Новоросійський університет). Оп. 18. Спр. 574. Арк. 20.

279. Приемная роспись Второго призывного участка. 1882 год. Державний архів Харківської області. Ф. 841 (Костянтиноградське повітове Полтавської губернії у військовій повинності присутствіє). Оп. 1. Спр. 15. Арк. 1–7.
280. Приказ по войскам Харьковского военного округа 12 октября 1865 г., № 136. *Военный сборник*. 1866. Т.51. № 9. С.106–116.
281. Приказ по войскам VII и X армейских корпусов, от 30 ноября 1876 г. / Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. Вып. 17. Оборона Черноморского побережья. Санкт-Петербург, 1899. С. 55–65.
282. Приказ войскам Одесского военного округа от 18 апреля 1907 года о порядке получения обмундирования с вещевых складов. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 313 (Катеринославське губернське жандармське управління, м. Катеринослав). Оп. 2. Спр. 1426. Арк. 7–8.
283. Приказ войскам Одесского военного округа от 20 марта 1907 года о представлении в окружное интендантское управление начальниками частей войск, участвующих в кавалерийских и артиллерийских сборах, сведений о ценах, по которым собираются заготавливать фураж. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 313 (Катеринославське губернське жандармське управління, м. Катеринослав). Оп. 2. Спр. 1426. Арк. 9.
284. Приказ войскам Киевского военного округа от 18 февраля 1914 года о состоянии оружия в войсковых округах. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 315 (Канцелярія військового прокурора Київського військового окружного суду). Оп. 2. Спр. 609. Арк. 54–56.
285. Приказанье командующего войсками Киевского военного округа от 20 октября 1910 года о посылке на комиссию молодых солдат для установления диагноза «по сомнительным болезням». ЦДАК України (Центральний

- державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 274 (Київське ГЖУ). Оп. 1. Спр. 1347. Арк. 211.
286. Прищепа С. В. Русская пехота в русско – турецкой войне 1877–78 гг. *Сержант*. 1999. № 10. С. 3–12.
287. Програма підготовки к военной службе в учебных заведениях. Державний архів Одеської області. Ф. 42 (Управа тимчасового Одеського генерал-губернатора). Оп. 35. Спр. 2765. Арк. 127.
288. Програми по приготуванню інструкторів гарматників. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 1076 (Генеральне секретарство по військових справах Української Центральної ради, м. Київ). Оп. 1. Спр. 14. Арк. 182–183.
289. Програми по підготовці інструкторів кінниці. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 1076 (Генеральне секретарство по військових справах Української Центральної ради, м. Київ). Оп. 1. Спр. 14. Арк. 184.
290. Програми по підготовці інструкторів піхоти. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 1076 (Генеральне секретарство по військових справах Української Центральної ради, м. Київ). Оп. 1. Спр. 14. Арк. 186–187.
291. Проект инструкции для полевых занятий войск. Санкт-Петербург, 1871. С.1.
292. Протоколы по Воинской Повинности Присутствия . Державний архів Харківської області. Ф. 841 (Костянтиноградське повітове Полтавської губернії у військовій повинності присутствіє). Оп. 1. Спр. 4. Арк. 1.
293. Проект летних занятий войск Харьковского военного округа в 1885 году. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 734 (Канцелярія військового прокурора Харківського військово-окружного суду, м. Харків). Оп. 1. Спр. 1. Арк. 98–111.
294. Разведчик. 1892 № 103.
295. Разведчик. 1892. № 82–116.

296. Разведчик. 1894. № 169–171.
297. Разведчик. 1897. № 329–335.
298. Разъяснения порядка наблюдения за своевременным исполнением воинской повинности лицами, заявившими желание отбыть оную на правах вольноопределяющихся и получивших отсрочку для окончания образования и порядка преследования помянутых лиц, в случае уклонения от воинской повинности Цирк. № 361 / Пр.в.в. 1869–1886 гг. С. 420–421.
299. Расписание сборов войск Киевского военного округа для летних занятий в 1912 г. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ). Оп. 642. Спр. 500. Арк. 1–20.
300. Распоряжение Киевского военного округа от 7 июля 1910 года о принятии мер о сокращении расходов на командировки. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 315 (Канцелярія військового прокурора Київського військово-окружного суду, м. Київ). Оп. 2. Спр. 494. Арк. 76.
301. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX–початок XX століття). Київ, 2016. 320 с.
302. Редигер А. Ф. Комплектование и устройство вооружённой силы. Санкт-Петербург, 1900. 576 с.
303. Решетов С. Одесский кадетский корпус: страницы истории. К 110-летию со дня основания. *Вечерняя Одесса*. 2009. № 19 мая, 26 мая, 2 июня.
304. Репина Л.П., Зверева В.В., Парамонова М.Ю. История исторического знания. Москва, 2004. 288 с.
305. Руководство для призыва нижних чинов запаса армии и флота на действительную службу за 1908 год. Неофиц. изд. Санкт-Петербург : В. П. Анисимов, 1911. 272 с.
306. Ряснянский С. Н. Незабываемое прошлое Славной Южной Школы. 1865–1965 / Под редакцией Генерального штаба полковника С. Н. Ряснянского. Нью-Йорк, 1965. 259 с.

307. Садівничий В. Військово-медична спеціалізована преса ХІХ– початку ХХ століть на території Київського військового округу. *Воєнна історія Сіверщини і Слобожанщини*. Науковий збірник. Матеріали всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 15 грудня 2010 року. Харків–Київ : Національний військово-історичний музей України, 2010. С.120–124.
308. Савченко И. О необходимости преобразования, сокращения и упрощения письмоводства в военном ведомстве. *Военный сборник*. 1865, № 1. С. 91–111.
309. Саксонов О. В. Военные реформы 1905–1912 годов в России и их влияние на военное искусство: дис. канд. ист. Наук : 20.02.22 «Военная история». Москва. 276 с.
310. Саламахіна Ю. І. Харківський військовий округ у 1864–1888 роках. *Збірник наукових праць «Історія і географія»*. 2013. № 49. С. 142–146.
311. Саламахіна Ю. І. Інтендантська служба в Харківському військовому округу в 1864–1888 роках. *Збірник наукових праць «Історія і географія»*. 2014. № 50. С. 44–48.
312. Салихин М. Н. Военная реформа 1874 г. : автореф. дис. канд. ист. наук. Ленинград, 1948. 201 с.
313. Сборник военных рассказов, составленных офицерами-участниками войны. 1877–1878 гг. URL: <http://www.adjudant.ru/rtwar1877-78/stories2-10.htm> (дата звернення: 22.03. 2017).
314. Сборник материалов по Русско-турецкой войне 1877–1878 гг. на Балканском полуострове. Вып. 96. Отчет по интендантской части. Санкт-Петербург, 1910. 564 с.
315. Сидоров А. Л. Экономическое положение России в годы первой мировой войны. Москва: Наука, 1973. 656 с.
316. Систематический сборник приказов по Военному ведомству и циркуляров Главного штаба. 1898–1904 гг. URL: <http://militera.lib.ru/-regulations/0/g/ruslit/vs10.pdf> (дата звернення: 26.06. 2017).

317. Скрябін О. Створення і діяльність кадетських корпусів на землях Лівобережної України (1840–1920 рр.). *Воєнна історія Сіверщини і Слобожанщини*. Науковий збірник. Матеріали всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 15 грудня 2010 року. Харків–Київ : Національний військово-історичний музей України, 2010. С.125–130.
318. Смагин Р. Ю. Военная карта как исторический источник. *Восток – Запад: проблемы взаимодействия. Исторический и культурно-логический аспекты: мат. рег.* Научно-практ. Конф. Новосибирск 28– 29 мая 2010 г./ отв.ред. К.Б. Умбрашко. Новосибирск: НГПУ, 2010. С. 109–118.
319. Список должностных лиц Одесского городского по воинской повинности присутствия. Державний архів Одеської області. Ф. 274 (Одеський статистичний комітет). Оп. 2. Спр. 16. Арк. 61–64.
320. Список войсковых соединений расположенных в городах Киевской, Подольской, Волынской, Полтавской, Черниговской губерний. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 276 (Південно-Західний район охоронного відділення). Оп. 1. Спр. 438. Арк. 1–3.
321. Списки крестьян Старобельского уезда, проходивших освидетельствование в рекрутском присутствии при наборе рекрутов в 1867 г. Державний архів Харківської області. Ф. 280 (Харківське губернське присутствіє). Оп. 2. Спр. 54. Арк. 1–15.
322. Справа про підготовку до проведення у Київському повіті (біля м. Макарова) військових маневрів і зустрічі Миколи II, який повинен відвідати район маневрів. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 274 (Київське губернське жандармське управління, м. Київ). Оп. 1. Спр. 2925. Арк. 1–107.
323. Соколовский М. К. Исторический очерк 10-го уланского Одесского полка, 1812–1912. Санкт-Петербург. 1912. 471 с.
324. Сообщение киевского губернатора от 16 августа 1910 года об организации противодействия наблюдению австрийцами за маневрами войск

Киевского военного округа. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 274 (Київське губернське жандармське управління, м. Київ). Оп. 1. Спр. 1347. Арк. 212.

325. Сообщение сенатору, ревизирующему учреждения Киевского и Одесского военных округов от 26 апреля 1910 года о поставке сукна суконными фабриками Барышникова и Гусева, расположенного в поселении Клинцах, в интенданство Киевского военного округа. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 1439 (Чернігівське губернське жандармське управління, м. Чернігів). Оп. 1. Спр. 1252. Арк. 3.

326. Степанов В. Б. Большие военные маневры под Курском. *Курский край*. 2003. № 3–4. С. 14–16.

327. Столетие военного министерства. Исторический очерк развития военного управления в России. 1902–1902. / Н. Данилов. Санкт-Петербург : Типография П. О. Пантелеева, 1902. 682 с.

328. Строевой пехотный устав: Выс. утв. 6 апр. 1908 г. Санкт-Петербург, 1908. 188 с.

329. Субтельний О. Україна Історія. Київ : Либідь, 1991. 512 с.

330. Сысков В. Р. Военная реформа Милютин 1860–1870 гг. URL: <http://www.regiment.ru/Lib/A/26.htm> (дата звернення: 03. 05. 2017).

331. Тарасов М. Наши офицерские школы. *Вестн. Офицерской стрелковой школы*. 1906. № 151. С. 80–81.

332. Телеграма С. Петлюри фронтам і у всі військові округи про тимчасову форму української армії / Симон Петлюра. Статті, листи, документи. Київ, 1999. Т. 3. С. 41–42.

333. Теремов О. В. А. И. Деникин против канцелярщины, показухи и произвола. *Военно-исторический журнал*. 1994. № 2. С. 90–94.

334. Теркун А. Н. Военное воспитание в России (1905–1914 гг.) : дис. канд. ист. наук : 07.00.02 «Отечественная история». Санкт-Петербург, 1999. 218 с.

335. Тернавский С. Обучение службе дозоров в ротах, эскадронах и командах. *Военный сборник*. 1911. № 6. С.35–36.
336. Тимчасові штати управи корпусу, пішої дивізії, 3-х курінного пішого полку, кінно-козачої дивізії, кінно-козачого полку 4-х сотеного складу, Гарматної бригади, дівізіона, батареї кінної тяги гармат батареї з самохідною тягою, хімічними інституціями. ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 1076 (Генеральне секретарство по військових справах Української Центральної ради, м. Київ). Оп. 1. Спр. 14. Арк. 170–181.
337. Ткачук А. Кадетські корпуси в Україні наприкінці ХІХ – на початку ХХ століть. *Воєнна історія Сіверщини і Слобожанщини*. Науковий збірник. Матеріали всеукраїнської наукової військово-історичної конференції 15 грудня 2010 року. Харків–Київ : Національний військово-історичний музей України, 2010. С.131–136.
338. Тонкий Н. В. Состояние медицинского обеспечения Западных Военных округов накануне I Мировой войны. *Наука и современность*. 2010 : сборник материалов IV Международной научно-практической конференции : в 2-х частях. Ч. 1. Новосибирск : Издательство НГТУ. 2010. С. 107–109.
339. Указ Правительствующего Сената о проведении в 1867 году рекрутского набора. Державний архів Одеської області. Ф. 1 (Управління Новоросійського генерал-губернатора). Оп. 61. Спр. 110. Арк. 1.
340. Указ Сената от 1 февраля 1872 года о плате за суточное содержание военнослужащих. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ). Оп. 105. Спр. 163. Арк. 6–7.
341. Указ Сената от 8 июля 1872 года о квартирном довольствии генералов и офицеров. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ). Оп. 105. Спр. 163. Арк. 38–35; 76–77.

342. У кігтях двоголавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетром Романових і Габсбургів / Упоряд. К. Галушко. Харків : Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. 352 с.
343. Устав о Воинской Повинности / Российский военный сборник. Москва: Военный университет, 1996. № 10. С. 71–76.
344. Устав о воинской повинности / Сост. Г. В. Бертгольд. Москва, 1914. 556 с.
345. Устав о внутренней службе : Составлено для полковых учебных команд и ротных школ пехоты. Санкт-Петербург : тип. Ю. Штауфа, 1881. 48 с.
346. Устав внутренней службы. Высочайше утвержден 23 марта 1910 года. Санкт-Петербург : Военная типография в здании Главного Штаба, 1910. 404 с.
347. Устав гарнизонной службы. Санкт-Петербург : Военная типография Императрицы Екатерины Великой (в здании Главного Штаба), 1913. С.1–12.
348. Устав о Наказаниях, налагаемых Мировыми Судьями URL: https://traditio.wiki/Устав_о_наказаниях,_налагаемых_мировыми_судьями (дата звернення: 12.09. 2017).
349. Устав полевой службы. Высочайше утвержден 27 апреля 1912 г. Санкт-Петербург : Военная Типография, 1912. 288 с.
350. Устав о службе по определению от правительства за 1896 год URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-521-525-7/59.pdf> (дата звернення: 17.11. 2017).
351. Устав о строевой пехотной службе и инструкция для действий роты и батальонов в бою. Санкт-Петербург : Военная типография, 1881. 290 с.
352. Федоров А. В. Русская армия в 50-х–70-х годах XIX столетия. Очерки. Ленинград: Изд-во Ленинградского унив-та., 1959. 288 с.
353. Федоров В. А. К вопросу о воинской повинности в России. Ростов-на-Дону, 1999. 237 с.
354. Федоров В. А. Общественно-политическое движение в русской армии. Москва: Военное издательство, 1958. 367 с.

355. Федоров В. А. История России, 1861–1917: Учеб. для студентов вузов, обучающихся по ист. спец. и ист. направлению. Москва: Высш. шк., 2000. 384 с.
356. Циркуляр Киевского губернатора от 29 октября 1911 года № 8413. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 275 (Київське охоронне відділення, м. Київ). Оп. 1. Спр. 2247. Арк. 287.
357. Циркуляр окружным штабам и интендантским управлениям 27 июня 1907 года. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 313 (Катеринославське губернське жандармське управління, м. Катеринослав). Оп. 2. Спр. 1926. Арк. 22.
358. Циркуляр Штаба Киевского военного округа от 28 февраля 1895 года о порядке и количестве выдачи боевых патронов чинам для пристрелки винтовок. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 315 (Канцелярія військового прокурора Київського військового окружного суду). Оп. 2. Спр. 8. Арк. 117.
359. Циркуляр Штаба Киевского военного округа от 27 августа 1899 года о разрешении частям войск округа во время маневров останавливаться для отдыха на опушках казённых дач Подольской губернии. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 315 (Канцелярія військового прокурора Київського військового окружного суду). Оп. 2. Спр. 8. Арк. 172.
360. Циркуляр Штаба Киевского военного округа от 30 декабря 1900 г. № 17156 о необходимости прохождения медицинских осмотров нижними чинами, переводимыми в другие части, с целью избегания распространения инфекционных заболеваний. ЦДАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 315 (Канцелярія військового прокурора Київського військового окружного суду). Оп. 2. Спр. 10. Арк. 23–24.
361. Циркуляр Штаба Киевского военного округа от 14 июня 1905 года о прохождении медицинской комиссии офицерами при отправке их на фронт.

ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ).
Ф. 316 (Київський військово-окружний суд). Оп. 1. Спр. 9. Арк. 15.

362. Циркуляр Штаба Киевского военного округа от 16 ноября 1910 года о разрешении принимать студентов Киевского университета вольноопределяющимися на военную службу. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 316 (Київський військово-окружний суд, м. Київ). Оп. 1. Спр. 9. Арк. 47.

363. Циркуляр Главного штаба Военного министра от 19 мая 1901 г. О религиозно-нравственном воспитании в войсках. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 347 (Одеський військово-окружний суд, м. Одеса Херсонської губернії). Оп. 1. Спр. 3459. Арк. 127–128.

364. Циркуляр Штаба Одесского военного округа от 25 января 1908 года о запрещении офицерам вступать в брак без разрешения начальства. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 347 (Одеський військово-окружний суд, м. Одеса Херсонської губернії). Оп. 1. Спр. 3459. Арк. 392.

365. Циркуляр Военного министра командующими войсками Одесского военного округа от 10 декабря 1905 года о присвоении звания и прав генерал-губернатора военным начальникам в случае объявления военного положения. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 358 (Тимчасовий військовий генерал-губернатор Херсонського і Дніпровського повітів, м. Херсон, м. Миколаїв Херсонської губернії). Оп. 1. Спр. 12. Арк. 77.

366. Циркуляр Департамента хозяйственного от 31 августа 1870 года о правилах выдачи денег из государственного земского сбора на квартирное довольствие резервных батальонов. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ). Оп. 103. Спр. 203. Арк. 19.

367. Циркуляр Департамента хозяйственного от 14 сентября 1870 года о выписке военнослужащим добавочных квартирных денег. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ). Оп. 103. Спр. 203. Арк. 32–34.
368. Циркуляр департамента хозяйственного от 30 сентября 1872 года о праве секретарей окружных военно-медицинских управлений на получение квартирного довольства. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ). Оп. 104. Спр. 162. Арк. 31.
369. Циркуляр Министерства внутренних дел от 15 марта 1885 года о проведении ежемесячного врачебного осмотра для предупреждения распространения болезней в запас нижними чинами. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ). Оп. 615. Спр. 2. Арк. 31.
370. Циркуляр Управления по делам о воинской повинности министерства внутренних дел о порядке медицинского осмотра лиц. Зачисленных в ополчение и в действующую армию. ЦДІАК України (Центральний державний історичний архів України, м. Київ). Ф. 442 (Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора, м. Київ). Оп. 706. Спр. 193. Арк. 474.
371. Цитович В. В. Одесский (Великого князя Константина Константиновича) кадетский корпус за первые семь лет его существования. Одесса, 1906. 231 с.
372. Черкасов П. П. История императорской России. Москва : Международные отношения, 1994. 444 с.
373. Шаравара Т. О. Военні реформи Російської імперії другої половини ХІХ століття в дорадянській історіографії

URL: https://revolution.-allbest.ru/history/00281823_0.html (дата звернення: 25. 12. 2016).

374. Шаравара Т. О. Военні реформи Російської імперії другої половини XIX століття в радянській історіографії. *Гілея (науковий вісник)* : Збірник наукових праць. Київ, 2009. Вип. 25. С. 20–26.

375. Шаравара Т. О. Сучасна історіографія воєнних реформ Російської імперії другої половини XIX ст. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Історія*. Київ : Київ. ун-т, 2010. Вип. 99. С. 56–60.

376. Шаццлло К. Ф. Россия перед Первой мировой войной (Вооруженные силы царизма в 1905–1914 гг.). Москва : Наука, 1974. 623 с.

377. Шенк В. К. Гренадерские и Пехотные полки. Справочная книжка Императорской Главной квартиры. Санкт-Петербург : Типография В. Д. Смирнова, 1909. 121 с.

378. Шенк В. К. Таблицы форм обмундирования русской армии. Санкт-Петербург : Лит. Н. Кадушина, 1910. 24 с.

379. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона URL: <http://www.vehi.net/brokgauz/> (дата звернення: 22.03 – 21.04. 2017).

380. Юдин С. С. Генерал М. И. Драгомиров и проекты реформирования военной администрации в 1881 г. *Российская история*. 2016. № 6. С. 46–55.

381. Яковенко Н. Вступ до історії. Київ : Критика, 2007. 375 с.

382. Fuller W. C. Civil-Military conflict in Imperial Russia 1881 – 1914. Princeton, 1985.

383. Menning B. W. Bayonets before Bullets. The imperial Russian Arm, 1861 – 1914. Bloomington and Indianapolis, 1992.

ДОДАТКИ

Додаток А

Список публікацій здобувача за темою дисертації та відомості про апробацію результатів дослідження:

Статті у наукових фахових виданнях України:

1. Мельников Е. О. Діяльність військових училищ Російської імперії в межах військових округів на українських землях на початку ХХ ст. *Схід : аналітично-інформаційний журнал*. 2016. Вип. № 6 (146). С. 65–68. (видання включено до міжнародних наукометричних баз).
2. Мельников Е. О. Підготовка унтер-офіцерського складу у полкових школах Харківського військового округу у 60-ті рр. ХІХ ст. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Збірник наукових праць*. 2017. Вип. 18. С. 45–51. (видання включено до міжнародних наукометричних баз).
3. Мельников Е. О. Здійснення маневрів Київського військового округу у другій половині ХІХ ст. *Гуржіївські історичні читання : Збірник наукових праць*. 2017. Вип. 11. С. 76–83.
4. Мельников Е. О. Реформування Одеського військового округу у 70-ті роки ХІХ ст. *Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць*. 2017. Вип. 126 (11). С. 21–27. (видання включено до міжнародних наукометричних баз).
5. Мельников Е. О. Реформування Київського та Харківського військових округів у 80-ті роки ХІХ ст. *Емінак*. 2018. Вип. 1 (21). Т.1. С. 26–30. (видання включено до міжнародних наукометричних баз).

Наукові праці апробаційного характеру:

6. Мельников Е. О. Здійснення військових реформ у Київському військовому окрузі у II пол. ХІХ ст. «Україна і світ: проблеми історії» : Всеукраїнська науково-практична конференція 27 листопада 2015 року. Маріуполь : МДУ. 2015. С. 17–19.
7. Мельников Е. О. Здійснення військових реформ у Київському військовому окрузі на початку ХХ ст. *Збірник тез доповідей студентів історичного*

- факультету, студентського самоврядування МДУ за результатами участі у Декаді студентської науки 2016 року. Маріуполь : МДУ. 2016. С. 91–92.
8. Мельников Е. О. Здійснення маневрів у Одеському військовому окрузі у другій половині ХІХ ст. *«Україна у світовому історичному просторі»* : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 08 квітня 2016 року. Маріуполь : МДУ. 2016. С. 49–51.
 9. Мельников Е. О. Здійснення військових реформ в Одеському військовому окрузі в другій половині ХІХ ст. *«Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук»* (м. Ужгород, 08–09 квітня 2016 р.). Херсон : Видавничий дім «Гельветика». 2016. С. 36–38.
 10. Мельников Е. О. Розвиток військово-медичного управління Київського та Одеського військових округів на початку ХХ ст. *«Актуальні проблеми гуманітарних та природничих наук»* (м. Київ, 28–29 жовтня 2016 р.). Херсон : Видавничий дім «Гельветика». 2016. С.56–59.
 11. Мельников Е. О. Військові реформи Д. Мілютіна на українських землях (1862-1874 рр.). *«Перспективи розвитку сучасної науки»* (м. Львів, 02– 03 грудня 2016 р.). Херсон : Видавничий дім «Гельветика». 2016. С. 153–156.
 12. Мельников Е. О. Військові реформи П. Ванновського на українських землях (1881-1898 роки). *«Україна у світовому історичному просторі»* : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 21 квітня 2017 року. Маріуполь : МДУ. 2017. С. 51–53.
 13. Мельников Е. О. Висвітлення питання реформування військових округів на українських землях у другій половині ХІХ–початку ХХ ст. у російській історіографії. *Актуальні проблеми науки та освіти: Збірник матеріалів ХХ підсумкової науково-практичної конференції викладачів МДУ*. Маріуполь : МДУ. 2018. С. 110–113.
 14. Мельников Е. О. Причини та наслідки розформування Харківського військового округу Російської імперії. *«Україна у світовому історичному*

просторі» : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 20 квітня 2018 року. Маріуполь : МДУ. 2018. С. 13–15.

15. Мельников Е. О. Організація мобілізаційних заходів в Одеському військовому окрузі у другій половині ХІХ ст. «Україна у світовому історичному просторі» : Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції 26 квітня 2019 року. Маріуполь : МДУ, 2019. С. 41–43.

Додаток Б

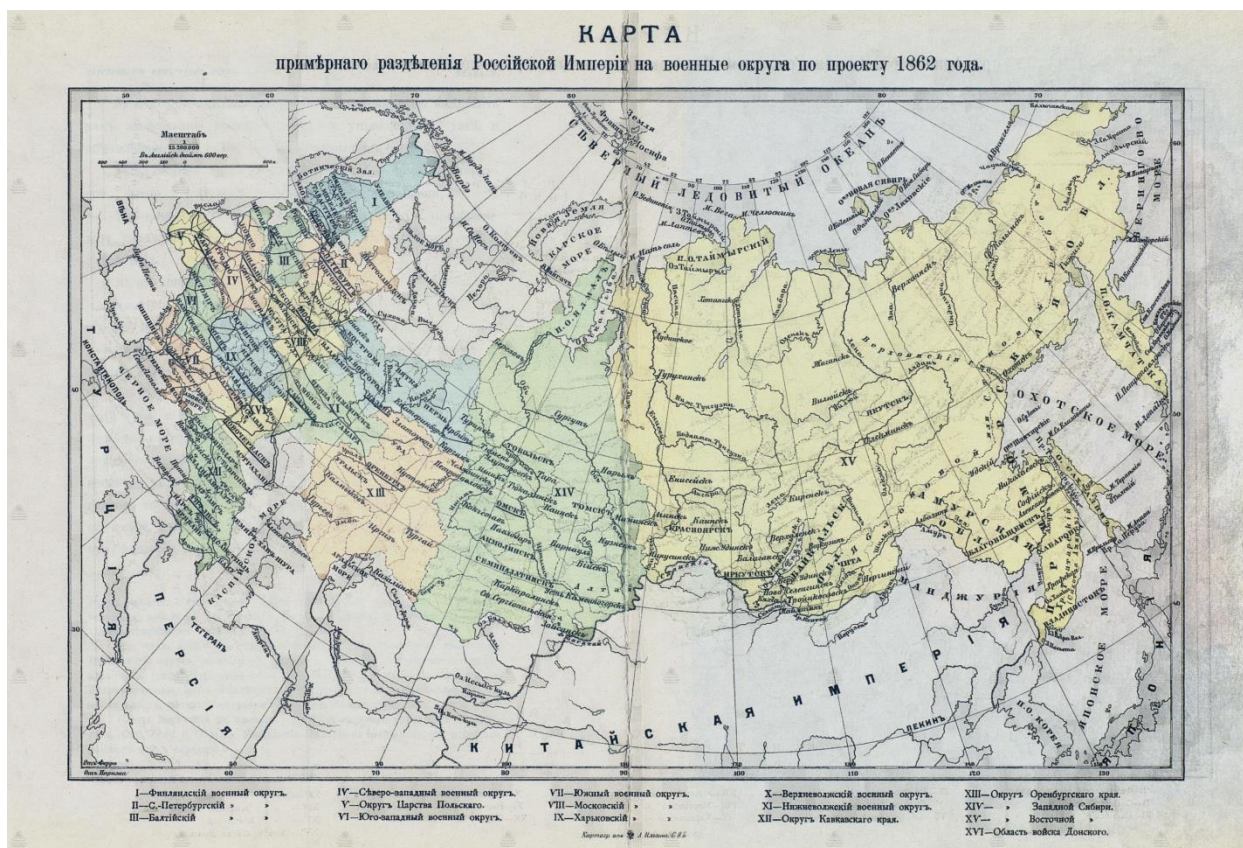

Рис. Б.1. Карта приблизного поділу Російської імперії на військові округи згідно проекту 1862 року. (Столетие военного министерства. Исторический очерк развития военного управления в России. 1902–1902. / Н. Данилов. Санкт-Петербург: Типография П.О. Пантелеева, 1902. 682 с.).

Додаток В

Таблиця В. 1.

Зміст навчального курсу у полкових школах Харківського військового округу у 60-ті роки XIX ст.

Навчальний курс	Зміст навчального курсу
Закон Божий	знання і пояснення молитов, головних догматів і літургій; коротка священна історія пояснення Євангелія
Російська мова	грамота; читання книг і рукописів; писання під диктовку і складання необхідних паперів
Арифметика	вивчити матеріал до поняття дробу; вирішення невеликих задач
Військові статuti	навчання рекрутів; ротний і батальйонний ряд (в кавалерії чотове та ескадроне навчання); гарнізонна і пікетна служба
Теорія стрільби	правила поводження, збірка, розбирання, збереження зброї; лиття куль; приготування патронів; правила стрільби в ціль та окомірне визначення відстаней
Обов'язки для нижчих чинів та правила дисциплінарних стягувань по військово-карних законах	статут внутрішньої служби, постанови про дисципліну, порядок накладення дисциплінарних стягнень, військові злочини, злочини по службі, злочини і покарання у воєнний час

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Бобровский П. О. Взгляд на грамотность в учебных командах или полковые школы в нашей армии. Санкт-Петербург, 1871. 79 с.

Додаток Д

Алфавітний список міщан міста Харкова. 1869 р.

№ по перядку	№ по ревизії	
8	13	Давыдовъ Иванъ Ивановичъ
22	35	Давыденко Иванъ Васильевъ.
28	43	Дзюбенко Улья Степановъ.
36	58	Долгополый Аковъ Ивановичъ
126	191	Дожковъ Семенъ Федоровъ
158	239	Дониковъ Михаилъ Васильевъ.
160	244	Доникова Варья Карпова
188	277	Донца Василийъ Рышковъ
206	305	Доникосовъ Фекита Ивановичъ
227	337	Дуїненко Василийъ Акимовъ
251	368	Дьячковъ Анурій Михайловичъ.
300	444	Дудниченко Семъ Павловъ
341	499	Деревянникъ Федоръ Ивановичъ
410	607	Дуринко Гадіонъ Федоровъ
420	620	Духоновъ Иванъ Акимовъ
424	626	Дружиня Георгійъ Федоровъ.
464	681	Дуркинъ Михаилъ Ивановичъ.
482	713	Дорощинко Василийъ Федоровъ.
487	719	Деревянникъ Михайло Семовъ
516	754	Дыма Маркертій Дмитровичъ
521	761	Дорощинко Федоръ Ивановичъ
530	775	Давыденковъ Михаилъ Федоровъ
577	861	Дониковъ Михаилъ Акимовъ

Рис. Д.1. (Державний архів Харківської області, Ф. 280. Оп. 2.Спр.58. Арк. 33).

Додаток Ж
Будівля Єлизаветградського кавалерійського
училища

Рис. Ж.1. (Незабываемое прошлое Славной Южной Школы. 1865–1965 / Под редакцией Генерального штаба полковника С.Н. Ряснянского. Нью-Йорк, 1965. 259 с.).

Додаток 3

Гвинтівка системи Бердана зразка 1870 р.

Рис. 3. 1. (Маркевич В.Е. Ручное огнестрельное оружие. СПб.: Полигон, 2005. С. 220).

Додаток К
Сакська санітарно-лікувальна станція

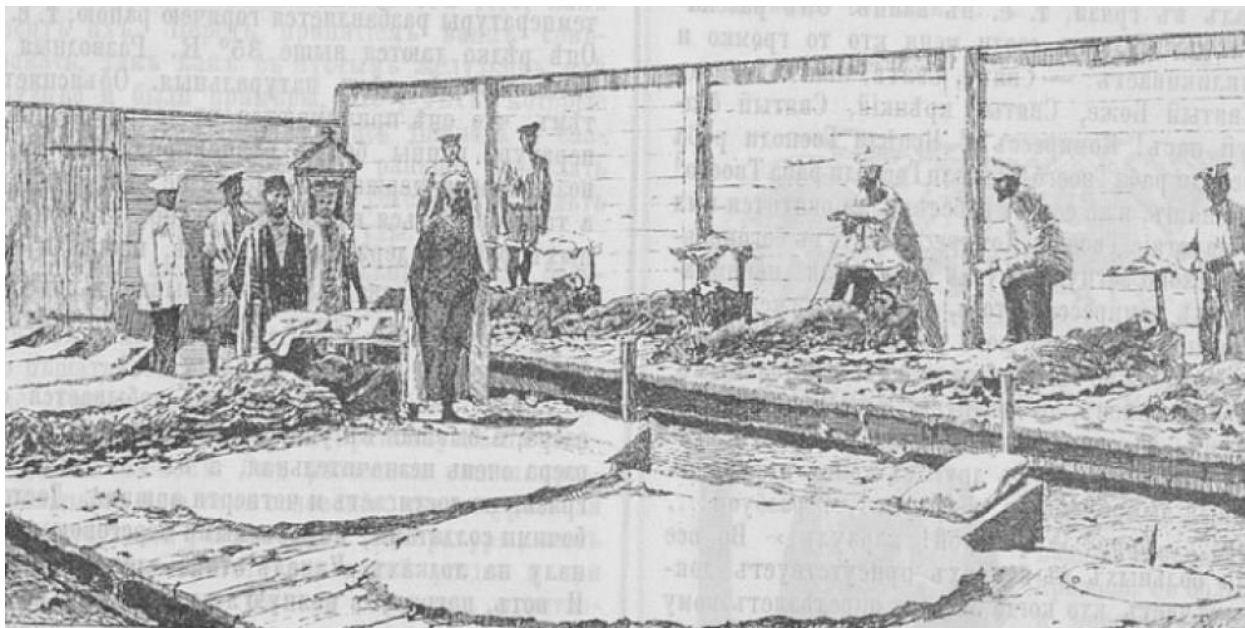

Рис. К.1. (Мартьянов А. Сакская санитарно-лечебная станция. *Разведчик*. 1892. № 97. С. 244–247).

Додаток Л

Карта поділу Російської імперії на військові округи у 1881 році

Рис. Л.1. (Столетие военного министерства. Исторический очерк развития военного управления в России. 1902–1902. / Н. Данилов. Санкт-Петербург: Типография П.О. Пантелева, 1902. 682 с.).

Додаток М
Російська піхотна (зверху) і драгунська
гвинтівка Мосіна зразка 1891 р.

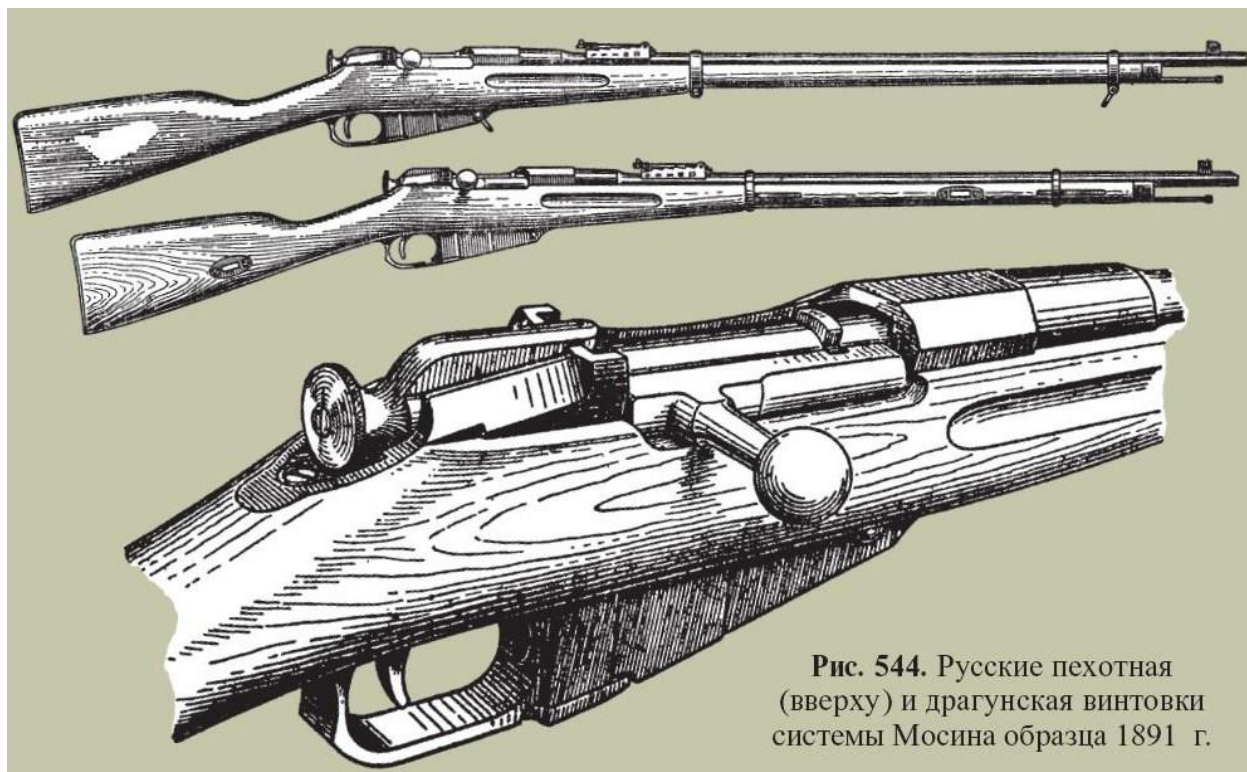

Рис. 544. Русские пехотная (вверху) и драгунская винтовки системы Мосина образца 1891 г.

Рис. М.1. (Маркевич В.Е. Ручное огнестрельное оружие. СПб.: Полигон, 2005. С. 310).

Додаток Н

Зміни до припису № 15 щодо постачання коней за даними військово-кінського перепису 1894 р. Харківська губернія.

ХАРЬКОВСКАЯ ГУБ.		Секретно.								
ИЗМѢНЕНІЯ ВЪ РОСПИСАНІИ № 15,										
относительно поставки лошадей по даннымъ военно-конской переписи 1894 г.										
Уѣзды, сдаточные пункты лошадей, дни мобилизации, въ которые лошади должны быть собраны на этихъ пунктахъ и число пріемныхъ комиссій.	Части войскъ, для укомплектованія которыхъ призываются нижніе чины запаса и поставляются лошади.	Число чиновъ запаса.	ЧИСЛО ЛОШАДЕЙ.					Пункты назначенія.	Классы породности и чины распределеніемъ будутъ передвинуты команди въ пункты назначенія.	Примѣчаніе.
			Верховыхъ.	Артиллерійскихъ.	Обозныхъ.		Итого.			
					I разряда.	II разряда.				
Валковскій Сд. п. з. <i>Валки</i> . (2—3) (1 пріем. ком.).	9 арт. бриг.	—	8	55	102	—	165	Валки.	Сд. на м.	
	222 пѣх. Лебединскій п.	—	—	4	46	22	72	Харьковъ.	Пох. пор.	
	5 бриг. кав. зап.	—	10	40	—	—	50	Сл. Н.-Серпуховъ.	Пох. пор.	
Ахтырскій Сд. п. з. <i>Ахтырка</i> . (2—4) (1 пріем. ком.).	29 драг. Одесскій п.	—	8	42	84	—	134	Ахтырка.	Сд. на м.	
	29 зап. бат.	—	—	—	5	—	5			
	Штабъ 63 пѣх. див.	—	—	—	127	—	127	Харьковъ.	Окр. Шт.	
Волчанскій Сд. п. з. <i>Волчанскъ</i> . (2—4) (1 пріем. ком.).	Нарядъ отъ Волчанскаго уѣзда увеличивается на 92 лошади обозн. I разр. для Штаба 63 пѣх. див. въ г. Харьковъ; полковой штабъ теперь долженъ получить 166 лошадей указанного сорта. Прочіе наряды лошадей съ уѣзда остаются безъ измѣненія.	—	8	42	216	—	266			

Рис. Н.1. (Державний архів Харківської області, Ф. 21. Оп. 2.Спр. 1161. Арк. 2).

Додаток П

Карта поділу Російської імперії на військові округи у 1894 році

Рис. П.1. (Столетие военного министерства. Исторический очерк развития военного управления в России. 1902–1902. / Н. Данилов. Санкт-Петербург: Типография П.О. Пантелеева, 1902. 682 с.).

Додаток Р

Таблиця Р.1.

**Розпорядок дня у військово-навчальних закладах на прикладі
Чугуївського військового училища**

Час	Захід
6:30	підйом, умивання
7:00	ранковий огляд
7:15-7:30	гімнастика
7:30-7:45	чай
8:00-12:00	заняття в класі
12:00	полуденок
12:30-15-30	стройові заняття
16:00	обід
16:30-20:00	відпочинок, репетиції (підготовка до іспитів), виконання домашнього завдання
20:00	вечеря
20:30	вечірня перевірка, молитва
23:00	відбій

Складено на підставі опрацювання наступних джерел: Альмендингер В. В.
Чугуевское военное училище. *Военная Быль*. 1971, № 108. С. 3–7.

Додаток С

Фотографія вахмістра Д. Камбуліна та юнкера С. Родионова у зимовому вбранні. Випуск 1909 р. Єлізаветградське кавалерійське училище.

Рис. С. 1. (Незабываемое прошлое Славной Южной Школы. 1865–1965 / Под редакцией Генерального штаба полковника С.Н. Ряснянского. Нью-Йорк, 1965. 259 с.).

Додаток Т

Фотографія юнкера Єлізаветградського кавалерійського училища Ю. Сльозкіна у парадному вбранні, випуск 1912 р.

Рис. Т.1. (Незабываемое прошлое Славной Южной Школы. 1865–1965 / Под редакцией Генерального штаба полковника С.Н. Ряснянского. Нью-Йорк, 1965. 259 с.).

Додаток У

Схема для дій дозорів, які оглядають населений пункт

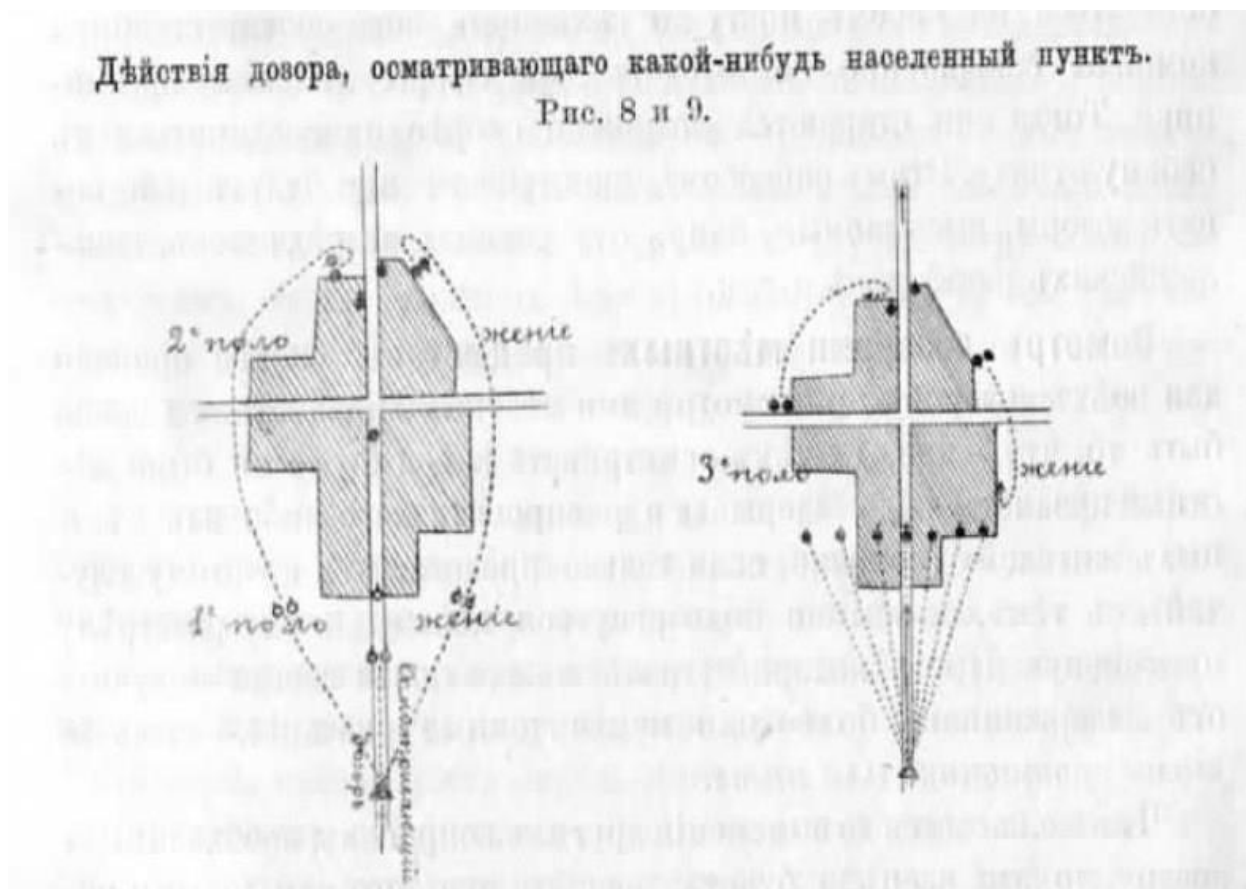

Рис. У.1. (Тернавский С. Обучение службе дозоров в ротах, эскадронах и командах. *Военный сборник*. 1911. № 6. С. 42).